

Ráv Élijáhu Domán (Domán Ernő)

„...MÁR NINCS TÖBBÉ SZÜKSÉG
A KAKASRA A NÉPEK KÖZÖTT,
ÉS ÍGY LEVÁGJÁK ŐKET BŰNBAKNAK”

BUCHENWALDI HÉBER (NYELV) EMLÉK

Domán István

RÁV ÉLIJÁHU DOMÁN ÉLETE

MŰLT ÉS JÖVŐ

THE STATE OF
NEW YORK

IN SENATE,
JANUARY 1, 1910.

REPORT OF THE

COMMISSIONER

OF THE LAND OFFICE

FOR THE YEAR 1909.

X 21182

Ráv Élijáhu Domán
(Domán Ernő)

„...MÁR NINCS TÖBBÉ SZÜKSÉG A KAKASRA
A NÉPEK KÖZÖTT, ÉS ÍGY LEVÁGJÁK ŐKET
BŰNBAKNAK”

Buchenwaldi héber (nyelv)emlék

Domán István

RÁV ÉLIJÁHU DOMÁN ÉLETE

A könyv megjelenését lehetővé tették:
Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége
Magyarországi Zsidó Örökség Közalapítvány

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000506737

Szerkesztette és az utószót írta:

KÖBÁNYAI JÁNOS

Héberből fordította:

DOMÁN ISTVÁN

A borítón:

*Amos Imre: Az apokalipszis kakasa című
grafikájának részlete látható*

(Szolnoki Damjanich János Múzeum tulajdona)

X 21182

ISBN 963 9512 06 0

© Múlt és Jövő Könyvkiadó, 2004

© Domán István, 2004

© Kőbányai János, 2004

Kiadja: a Múlt és Jövő Könyvkiadó

Felelős kiadó: Kőbányai János

Tipográfia és borító: Kálmán Tünde

Szöveget gondozta: Lukács Annabella

Tördelőszerkesztő: Jeges Erzsé

Ráv Élijáhu Domán
(Domán Ernő)

**„...MÁR NINCS TÖBBÉ SZÜKSÉG
A KAKASRA A NÉPEK KÖZÖTT,
ÉS ÍGY LEVÁGJÁK ŐKET
BŰNBAKNAK”**

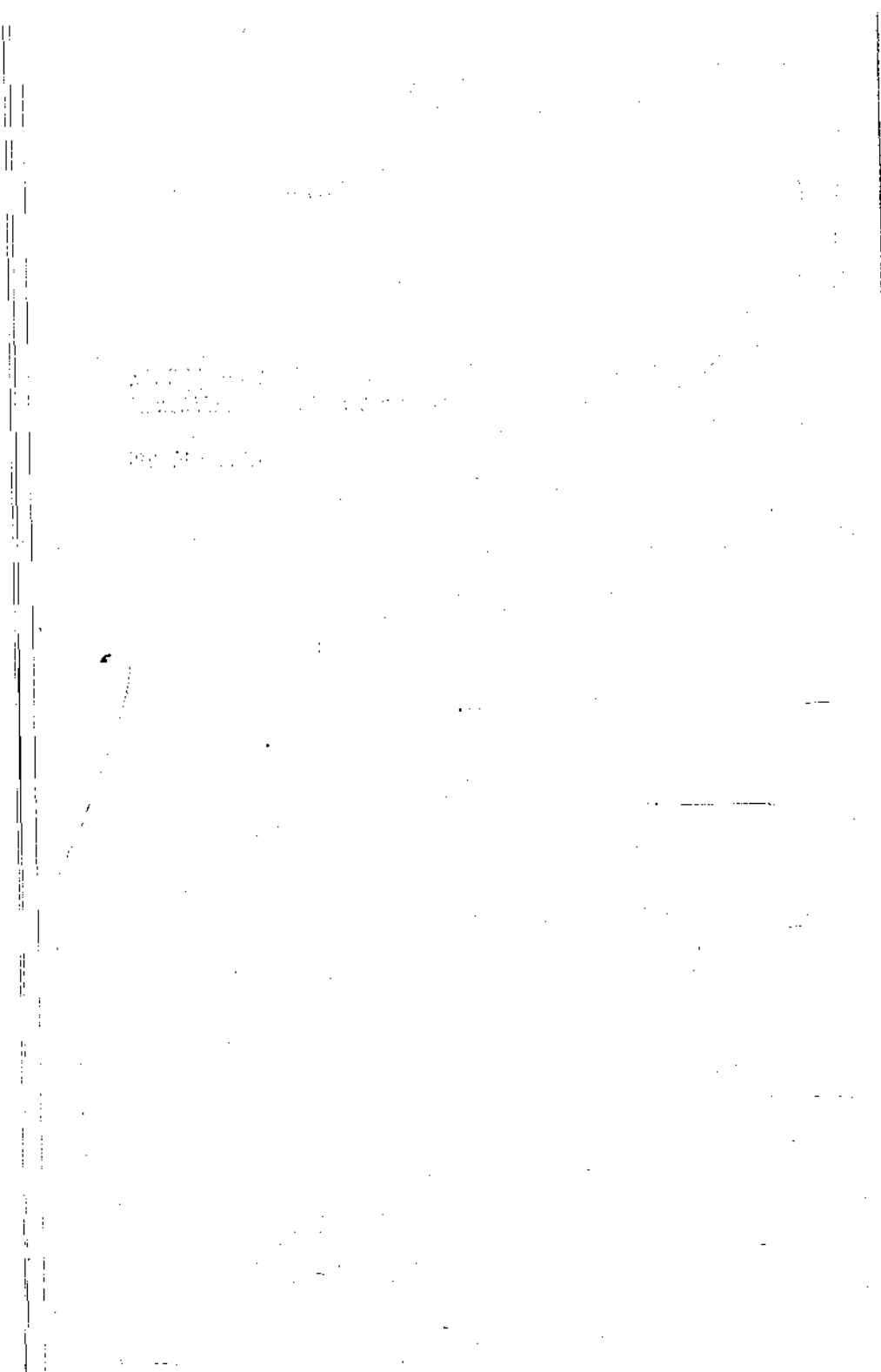
*Rácv Élijáhu Domán (Domán Ernő) visszaemlékezése
elhurcolására és a buchenwaldi koncentrációs tábori
szenvédéseire, amelyet héber nyelven írt le.
Az eredeti kézirat a jeruzsálemi Jad Vasem Intézetben
található.*

*Ez az eredeti kézirat magyar fordítása fiától,
Domán Istvántól, aki a jegyzeteket is készítette
2004 szeptember-októberében.*

*„Csak vigyázz magadra és igen őrizd lelkedet,
nehogy elfelejtsd a dolgokat, amelyeket szemed látott...”*

(Mózes V. 4:9)

Tizenegy évvel a buchenwaldi koncentrációs táborból való felszabadulásunk után érelődött meg bennem az elhatározás, hogy közöljek és leírjak történeteket és részleteket a buchenwald-niederorscheli tábori emlékeimből.

Ezen szerény soraimmal, Izrael Állama függetlenségének nyolcadik évében örökítem meg azzal, hogy leírom – egyelőre nem a nyolchúros hangszer¹ zenekíséretével énekelve – azt, ami velünk történt a 705-ös évben [1944-45] Niszán hónap végéig.

Nem énekelve! Hogyan énekelhetném az Örökkévaló énekét, amikor idegen földön merültek el teremtményei vérben, tűzben és füstoszlopokban?² Egy sírkő hatmillió nevet őriz! Dicső emléküket örökíti meg! Hála a Jad Vasem Intézet áldott ténykedésének. Ezért most csak egyszerű szavakkal, szóvirágok és frázisok nélkül beszélem el a történeteket.

A szentírási vagy talmudi fogalmakban csak elvétve találtam meg azokat a sokkoló kifejezéseket, amelyekkel iparkodtam érzékeltetni, hogyan siettettek, hajtottak bennünket ott a „gálutban”. Feljegyzéseimet rendezve és emlékeimet szerkesztve valósítom meg ígéreteimet, amelyet szorultságunk idején tettem zsidó testvéreimnek, akikkel mintegy hat hónapig együtt voltam a fogságban, hogy leírom mindazokat a viszontagságokat, undorító szenvedéseket, amelyek bennünket éreket.

Különböző okok és akadályok, amelyek eredetileg nem látszóttak, zavartak meg abban, hogy mostanáig vártam ígéretem megvalósításával.

Amikor szerencsésen visszaérkeztem családomhoz, sem fizikai, sem lelkiállapotom nem tette lehetővé, hogy ezzel a témával foglalkozzam. Elsősorban, mert időben közel volt, ami történt! A sebek még nem hegedtek be. Még néhány év után sem „...mert elkeseredett az egész népnek lelke, kiki fiai és lányai miatt...” (Sámuel I. 30:6) Minden ember természete szerint vetett számot a Teremtőjével, hogy megerősödjön kapcsolata az Örökkévaló Istennel. Ellenkezőleg! Különféle utakat kerestünk, hogy felszabaduljunk a nehéz emlékektől, a borzalmas érzésektől. Noé napjai ezek még ma is nekem, amikor bár-

¹ Utalás a 6. Zsoltárra, ahol először említik ezt a hangszert, amellyel az énekeket kísérték.

² Jóel próféta 3:3-ban található szövegére utal itt.

ki elkezd beszélni az ott átélt időkről, remegés járja át a testemet az emlékek „özönvizétől” és a vesszőfutástól, amelyek ismét felélednek bennem, csupán az elbeszéléstől vagy az emléktől: üszök és nem hamvad el. Nem volt világos előttem az elején, amikor fogadalmat tettem a megpróbáltatás idején, hogy nem lesz könnyű valóra váltani az ígéretemet, arra gondolva, hogy részletezem, ami történt, rendezve és elmondva a valóságnak megfelelően. Olyan formában, hogy az olvasók válaszoljanak és mondják: mi olvassuk, amit írtál, te emlékeztess bennünket („Memoár”)³, írad nekünk a történetet.

Mielőtt belekezdenék, szeretném megjegyezni, hogy ne követeljétek tőlem a kimerítő könnyek forrását. Fordítva! Vigasztalni igyekszem:

A megtörtént dolgokat papírra írtam, nedves cédulára, ennek mindkét oldalára, hogy kézzől kézre adják őket.

Szent nyelvünk varázsa és fénye visszahozta lelkem jó állapotát. Kényszerített fogadalmam megvalósítására, hogy elbeszéljem a késői nemzedéknek és az idegennék, aki távoli országból jön, vagyis hogy megtudja a föld minden népe, mire képes a gyűlölet; pusztítja, égeti és megsemmisíti olyan lelkek százazreit, akik semmi bűnt vagy erőszakot nem követtek el.

Sokan voltak még azok között is, akik velünk együtt szenvedtek, hogy a tenger fenekére kívánták vetni ezeknek az időeknek az emlékét, hogy soha eszükbe se jusson, amit átéltek. Sőt! Egyszer s mindenkorra elhatározták: sárba, agyagba tapossák az emlékét minden gonosz tettnek, gyűlölet-törvénynek.

Ezt a véleményt nem szabad osztani. Gonoszság így gondolkozni, hogy saját nyugalma megőrizze, mert azon százazrekre, és azok nyugalma, akiket Isten nevének megszenteléséért gyilkoltak meg, nem szán időt.

„Mert hogyan tudnám közönyösen nézni”⁴ mindazt a rosszat, ami apámat, anyámat, testvéreimet, nővéreimet, feleségeiket, férjeiket és minden leszármazottaikat érte, akik hamuvá égtek Auschwitz, Buchenwald krematóriumaiiban? Hogyan maradhatnék csendben kiáltásukat hallva, népem fiai százazreinek segélykiáltását, akiknek hamvait felhalmozták, összekeverték Európa zsidói százazreinek

³ Szójáték a nagyünnepi ima szavainak felhasználásával.

⁴ A Siralmak könyvének nyelvezetét használja.

hamvával? A Líbanon cédrusainak, a Tóra hatalmasainak, a tökéleteseknek, az igazaknak vérük összefolyt!

Ha a nagy költő, Jehuda Hálévi azt mondja az ő Cion-énekeiben: „Hogyan lehet vágyam enni és inni a kegyetlen időben, amidőn kutyák vonszolják bűnbakjaidat? ...midőn még látom hollók szájában hulláid húsát?” Most rajtunk a sor, hogy megkérdezzük: A hamunak és vérnek „ezen keverékével”⁵ hogyan szabad nekünk sütni és főzni, midőn saját szemünkkel láttuk a krematóriumban sütni atyáink, asszonyaink, gyerekeink húsát? Öregek, ifjak, gyerekek, nemre és korra való válogatás nélkül mind hamuvá váltak!

Mintákat keresve könyveinkben, mind a szentírásban, mind a talmudiakban, találtam komoly kötelezettséget életünk történeteinek elbeszélésére és leírására.

Nézzük most a Tórával kapcsolatban: láttam olyan magyarázatot a szent szövegre (Mózes V. 16:3) „...azért, hogy megemlékezzél azon naptól, amelyen kijöttél Egyiptom országából életed minden napjaiban.” A szent Tóra néha az „et” prepozíciót használja, ami a tárgyestet fejezi ki, de a magyarázata „im”, ami a magyar -val, -vel ragnak felel meg. Például Mózes második könyvének elején találjuk: „...Já-kobbal jöttek ki-kí házával.” Jákob előtt az „et” prepozíciót találjuk, aminek ebben az esetben „-val” jelentése van. Még számos helyen találunk hasonlót. Ezek szerint az említett vers értelmét nem változtatjuk meg, ha így magyarázzuk: nekünk emlékeznünk kell az egyiptomi kivonulással együtt a mi egész életünkre, a mi vonulásainkra, a mi eseményeinkre, a mi történeteinkre. Vagyis a csodatettekre, csodákra, amelyet az (égi) felügyelet kegye gyakorolt nekünk, velünk, vagyis felettünk. Kötelesek vagyunk ezeket kiemelni teljes világossággal, erős hangsúllyal.

Az előbb kifejtett és megmagyarázott emlékezés parancsa alapján, készen állok, hogy teljesítsem az elbeszélés kötelezettségét, ami történt velünk a végzetes években, itthon és a száműzetésben: a buchenwald-niederorscheli kivetettségben.

Szegényesek a szavaim ahhoz, hogy ki tudja fejezni mindazt, ami ért bennünket abban az időben, amikor majdnem egész családunkat

⁵ Utalás az „Erev távsilin” nyelvezetére, amely lehetővé teszi a sütetést és főzést ünnep-ről szombatra.

elpusztították és úrrá lett felettünk a kétségbeesés és a fájdalom. Ennek ellenére sem gyengülök el, hogy megírjam mindazt, amit az Örökkévaló a szívembe adott.

Mindazon rosszból, ami ezen oldalak soraiból kitűnik, meg lehet figyelni Európa zsidó millióinak helyzetét abban az időben.

ÉS EZEK A FÉLELMETES NAPOK

Márhesoán hónap 3. 5705.

A világi dátum szerint 1944. október 20.

A szent szombat előtti nap [péntek] hajnalán, minden budapesti házban, ahol zsidók voltak bezárva, két férfi jelent meg. Egyik a rendőrségtől, a másik polgári ruhában, mindketten felfegyverezve, szuronyos puskájuk a vállukon. – Mi be voltunk zárva, mert mintegy fél évvel korábban kijelölt házakba kényszerítették a zsidókat, amelyeket „Dávidcsillaggal” jelöltek meg és „zsidó házak” néven tartottak számon.

ZSIDÓ EMBERNEK TILOS VOLT KIMENNIE EZEKBŐL A HÁZAKBÓL. EZT KIZÁRÓLAG CSAK A KIJELÖLT IDŐBEN TEHETTE MEG.

A civil, akinek karján nyilaskeresztes karszalag volt, fellármázta a ház minden lakóját, hogy a férfiak, 16 évtől 60-ig jöjjenek az udvarra. Ott parancsot adott nekünk, hogy ki kell mennünk a város határába ásni és védősáncot építeni az ellenséggel szemben, akik már nem voltak messze a várostól. Ez az ötödik napon történt, miután Szálasi elragadta a hatalmat Horthytól. (Töröltessék el a neve.)

Negyedórát adtak nekünk, hogy visszatérjünk a lakásainkba. Azért, hogy elláthassuk magunkat útravalóval és hogy magunkhoz vegyük pénzünket, ruháinkat. Állítólag jószívűségből megengedték nekünk, hogy magunkhoz vegyünk: aranyat, drágaköveket, értékes dolgokat. Miután elmúlt a negyedóra, dörgő hangon kihírdették: azonnal és véglegesen elhagyni a lakást és lejönni a ház udvarára. Soha többé nem szabad oda visszatérni!! Így hirdették ki pontosan, olyan hangszállal, amely félreérthetetlen volt.

Sorokba rendeztek bennünket, közben durva hangon szidalmaztak. Ha kifelejtettünk valami tárgyat; zsebkendőt, töltőtollat, zsebkést, vagy valami hasonlót, sem mi, sem más nem mehetett vissza a lakásba, ahogy erre a fenti (a civil) visszatért⁶ szidalmazásában, hogy megmondta, egy percre se akadályozzuk a munkába menést vagy a menés munkáját.

⁶ Itt a reggeli imában is szereplő talmudi kifejezést használja a szerző. Idéz a „Rabbi Jismáel” szövegéből.

Lehetetlen elfelejteni a szomorú látványt és a szívfájdalom érzését, amidőn lakásunk ajtaja bezárult mögöttünk. A kulcs zöreje a zárban úgy hatolt be a szerencsétlen zsidók szívébe, mintha az egész világ megrendült volna. S amidőn az udvaron álltunk, arra gondoltunk, hogy ezen a napon kezdődött mértéktelen szenvedésünk.

Szörnyen éreztük magunkat amidőn odaléptünk az ajtóhoz, a *mezuzához*⁷, hogy végleg elhagyjuk lakásunkat. Nyugodt lakhelyünket, amelyre most kétszeresen is vágytunk, látva szépségét. Hangya szorgalmával igyekezett a háziasszony ezt díszíteni és növelni fényét és pompáját. Bútorok, szőnyegek – „gyapjú és len, és dolgozott kezei kedvével”⁸. Az egyenként beszerzett könyvek, ahogy a háztartás költségei megengedték, vagy más alkalom adott lehetőséget a megszerzésükre. Magyarázatok a Szentírásra vagy a *Gemárára* és a *Paszkimra*⁹. Világi könyvek is általában. Megfelelően rendezve voltak a szekrényben, tartalmuk és szakuk szerint. Pontosan figyeltünk arra, hogy az állandóan használtak és a ritkák külön legyenek rendezve. Milyen nagy volt a felindulásunk, ha kerestünk egy könyvet a helyén és nem találtuk ott. Rögtön dühbe gurultunk. Komoly dühvel vádoltuk az egész háznépet, kijelentve: akár Mózes Tóráját, akár más könyvet, nem hagynak a helyén. Bárki vette el, ugyanazt a törvényt alkalmazzuk rá.

Drága olvasó! Ne csodálkozz azon, hogy hosszú ideig beszélék erről a lényegtelen dologról. Olyan időben, amikor a világ üvöltve jajgat hatmillió halottért. De a szándékom bemutatni e néhány oldalon a fájdalom minden útját, amelyen lábaink tapostak. A kiűzetés törvényétől és az emberek szerencsétlenségtől való megzavarodottságától a halottak hegyéig, mint tűzifák rendbe rakva, halálra szánva. Az Örök-kevaló bosszulja meg vérüket. – Ebben az időben az volt a nagy bánatunk és szívfájdalmunk, hogy gyorsan el kellett döntenünk: mit vigyünk magunkkal? Mi kedves a szívednek? Ezért kezdheted megérteni és átérezni, elképzelni a fájdalmat, amitől szenvedtünk. – Mindent, mindennel, mindenből¹⁰ elhagyva, mégis mit vigyünk ma-

⁷ Az ajtófélfán lévő tok, amiben a S' má Jisráél szövegének első szakasza található.

⁸ Idézet a Példabeszédekből (31:13).

⁹ A Talmud későbbi része (i. sz. 220–499 között készült) és vallási törvénytár.

¹⁰ Az étkezés utáni áldásból idézet.

gunkkal? Élelmet, fehérneműt, ruhákat, útravalót, amíg a helyhez érünk...? Melyik helyhez? A szomorú ember lelkileg erősebb, mégis kijön a sodrából.

Nagy bánat szomorított el bennünket és mély sóhaj tört fel a lelkünkől, hogy már nem tudtuk elviselni a fájdalmat.

Kirajzolódott előttünk a látvány, parancsot kaptak a városok és a falvak és köztük Egyek, Debrecen, Verpelét zsidói, a hely, ahol a szüleim, testvéreim, nővéreim laktak, hogy **GYÜLEKEZZENEK A TEMPLOMBAN! OTT HELYBEN! – ÉS AKIK IMÁDKOZNI JÖTTEK BENNÜK** este és reggel mindennap állandóan. A terem falán fel volt függesztve egy tábla, amely tudatta az imák idejét és más tudnivalókat. A tábla felett egy szigorú „figyelmeztetés” függött állandóan: tilos ráírni vagy ráakasztani a táblára közleményt vagy felhívást a templom vezetősége vagy gondnoksága engedélye nélkül. Most mégis fel volt függesztve egy „felhívás”, a rendőrség közleménye. „A papok és a nép, akik a Szentély csarnokában álltak” leborultak a felhívás előtt. Határozott írás tudatja abban a felhívásban, hogy a város, falu, kisváros összes zsidóit Németországba kell küldeni, hogy bányákban, téglagyárakban vagy hasonlókban dolgozzanak.

A látvány kirajzolódik lelki szemünk előtt. Amint jó és jámbor anyám összeköti a legszükségesebbeket apámnak és magának, béke legyen vele. Ő nyolcvanhárom éves, apám nyolcvanhét éves, emléke legyen áldott. És így tett a következtetés szerint mintegy hatmillió zsidó Európa országaiban. Látom anyámat, amint könnyes szemmel búcsúzik háza falaitól. Mindketten olyan hosszan szívták magukba örömeit és bánatait, felnevelve hat gyermeküket, unokáikat és minden leszármazottaikat.

Valamely téglagyár mint központ körül jelölték ki a [gettó]határokat, amibe csak igen nagy erőszakkal tudták bezsúfolni az ezen területen kívül lakó zsidókat. Olyan nyomorgatást¹¹ és szorongatást¹² szenvedtek el hosszú időn át, hogy egyöntetű volt a véleményük: jobb a halál az életüknél. Végül a közeli vasútállomáson marhavagonokba zsúfolták őket megfojtásig, és így értek Auschwitzig. Ott bementek a lágerba a kapun át, és kijött lelkük az összes szentek lelké-

¹¹ Utal Mózes II. 3:9-re.

¹² Utalás Jóel 3:8-ra.

vel – akiket az Örökkévaló nevének megszenteléséért gyilkoltak meg – a krematórium kéményén. Az Örökkévaló bosszulja meg vérüket.

Ez a 704-es év Sziván hónapjában történt. És mi semmit nem tudtunk keserű sorsukról.

Most saját bőrünkön tapasztaltuk, ami velük történt, tragédiájukat és tűzben, füstoszlopokban való végüket. Pontosan ezen módszer szerint bántak velünk a gyilkosok itt, Budapesten, 705. Márheshván 3-án. Villámgyorsasággal futott át agyunkon ugyanez a gondolat.

Az örök parancsára a szerencsétlen menet útra indult. Egész nap mentünk, az őszi végi hideg eső állandóan zuhogott ránk, szünet nélkül.

Úgy tűnt, a komor természet teljes erejével ver bennünket, hogy ő is kegyetlenkedjen velünk a sors fintorával. Késő éjszakai órában [álltunk csak meg], a szabad ég alatt éjszakáztattak bennünket füves földön, amire megállás nélkül esett az eső.

A szent szombat estéje, menj el az országodból...¹³ anélkül, hogy az ígéret megvalósítására gondolnál: azt a földet, amin fekszel, neked és ivadékaidnak adom. Látva láttuk szorultságunkat, a kegyetlen rendeletek elkezdődtek.

Az eső nem hagyott alább, ömlött ránk egész éjszaka. Semmi védelmünk nem volt ellene. Még egy sátor se a szőlőföldön vagy egy kaliba a dinnyeföldön.¹⁴ Reggel behajtottak ötszázunkat egy tanyára, mintegy 50-60 km távolságban. Ott bezsúfoltak minket juhaklokba és marhaistállóba, és kijelentették: itt lesz a szállás. Onnan mentünk mindennap sáncot ásni és építeni az ellenség ellen, miután a szovjet hadsereg már közeledett.

Csoportokban szóródtunk szét mind a tizenkétezen, amennyien voltunk azon a napon ebben a nyomorban. A külső telkeken vagy a külvárosokban dolgoztunk, és ezeket a helyeket táboroknak nevezték. Reggel hátkor 15 km távolságra vittek bennünket. Ott ástunk árkokat, gödröket, barlangokat. [Talmudi kifejezést használ, ezért szerepel a „barlang” is a felsorolásban.] Az örök hajszoltak bennünket: Fejezzétek be a munkátokat! Voltak köztük jóindulatúbbak is. Mindennap 15 km-t mentünk a munkahelyre és vissza ugyancsak 15 km-t. Ez

¹³ Mózes első könyvéből az ábrahामी történetre utal.

¹⁴ Jesaja könyvéből veszi a kifejezést: 1:8.

összesen 30 km. Néhány nap alatt lesoványodtunk, leadtunk minden hajat és húst.

Márhesoán 10. Október 27.

Álljunk egy percre csendben! Az első halottra emlékezzünk a sáncások közül: Weisz Jenőre. A domonyi zsidó temetőben temettük el. Ugyanebben az órában két másik halottat is hoztak egy másik táborból, akiket ott temettünk el. A falu jegyzője és bírója nem kértek pénzt a deszkákért és az egyéb szükségletekért, ami a temetéshez kell. Ezek hárman voltak az elsők és utolsók is, akik még megfelelő zsidó temetést kaptak, a vallási előírásoknak megfelelően; volt *táhára* [mosdatás] és *heszpéd* [halotti búcsúztató]. Sorfalat is álltunk sírjuknál.

Mindhárman őseikhez tértek vissza békével. Hogy mindannyiunk tolmácsai legyenek, és a megmaradt tábor megmeneküljön.¹⁵ Mindez vasárnap történt, munkaszüneti napon.

Miután visszatértünk a temetésről, ránk ordítottak, hogy sorakozni a mező szélén, mindenki a felszerelésével és minden holmijával. Megismétlődött, megtörtént velünk is az a dolog, ami a Bírak könyvében (8:25) le van írva: „...kiterítették a ruhát”¹⁶, ez alkalommal a mennyiség sokkal több volt, mert megparancsolták, hogy mindenki dobja oda gyűrűit, minden pénzét, semmi nem maradhat nálunk. Szigorúan, komolyan figyelmeztettek bennünket, átkutatják, átvizsgálják összes ruháinkat és keresni fogják pénzünket, ezüstünket, aranyunkat, töltőtollunkat, zseblámpánkat, zsebkészünket, borotvakészülékünket, fényképezőgépünket és jóformán minden dolgunkat. És akinél találnak akár csak egyetlen dolgot mindezek közül, ÍTÉLETE CSAK HALÁL LEHET¹⁷. És kiűrtették Izrael fiai minden értéküket, a nagyobb értékűtől a legkisebbig és ezzel megszűnt a lehetősége, hogy készpénzért vagy cseretárgyakért, értéktárgyakért élelmet vehessenek, ha idővel erre szükség lesz. Zsebórát vagy karórát is elraboltak

¹⁵ Utalás Mózes első könyvében Jákob Ézsauval szembeni vonulására.

¹⁶ A szöveg úgy folytatódik: „és rája dobta kiki a zsákmányolt gyűrűjét”.

¹⁷ Eszter Könyvének kifejezését használja fel itt.

mindannyiunktól. Ebben a szomorú történetben érthetővé vált ott Dávid király gondolata (Zsoltárok 49:18) amidőn a világ minden lakójához szól, gazdaghoz és szegényhez egyaránt, hogy ne bízzanak hatalmukban és nagy gazdagságukban, még ha bőven el vannak látva, szükségleteik szerint. „Mert holtában nem visz el semmit!” A rablók nem vártak a zsákmányra míg meghal a tulajdonos, már az életében elraboltak tőle mindent.

✠

November 5.

Új rendelkezés. „Ezek Izrael fiainak vonulásai”¹⁸ az osztrák határig, gyalog, 30-40 kilométer nap mint nap. Késő éjszakáig hajtottak bennünket a kijelölt területig, ami vásártér vagy futballpálya volt, vagy valami hasonló. Alvás a földön, esős időkben, [ami] irgalmatlanul ömlött a hajléktalanokra mindennap, az éjszakát is beleértve.

Kiközösítve, hadicélpontok voltunk a náciknak, nemcsak a válságos időkben, és micsoda idők voltak: szorongatták Jákobot¹⁹. De nemcsak ez volt a lényeg, hanem mindenekelőtt célzatosan bemutatták: íme Jákob bajban van. Itt nekem kellett jó fellépéssel segítséget adni a jámbor emberek felbátorítására, hogy azok maguk képesek legyenek megerősíteni magukban a hitet a Felsőbb Hatalomban, aki nem fogja elhagyni Izraelt, hanem megmenti a gonoszok kezéből.

Az ördögi fájdalomtól való szenvedés ellenére – kimerítő menetelés, hideg, a ruháink annyira nedvesek, hogy nem találtunk talpalatnyi helyet sem a nyugalomra²⁰ – a vallásos szellem, s a hit nem gyöngül!

Ellenkezőleg! Növekednek az imádkozók és kölcsönkéri egyik a másiktól a *táleszát* [imaköpeny], *tőfilinjét* [imaszíj] és imakönyvét. És a lelkiállapot is általában igen jó lett. Sokan voltak, akik rendelkeztek a humor ajándékával és szórakoztatták, mulattatták a társaságot, hogy ne essenek a kétségbeesés hálójába.

¹⁸ Mózes IV. 33:1.

¹⁹ Jákob alatt az egész zsidóságot érti.

²⁰ A Vízözön leírásánál a galambnál használt kifejezésre utal Mózes első könyvéből.

Ki olyan, mint a Te néped, Izrael! Öntudattal elfogadják az élet felteteleit, ahogy adódnak, és igyekeznek kibékülni velük.

És én a száműzetésben megőriztem azokat a szövegeket, amelyeket a száműzetésben lévő társaim beszéltek meg egymással a pihenés perceiben, a szabad ég alatt.

Voltak asszimiláns és közömbös emberek, vallásellenesek, akik csodálkoztak társaik lelkivilágán – hogy imádkoznak olyan rossz helyzetben, amelyben vagyunk –, és állandóan azt ismételték: Hol van az Istened!

„...ki az Örökkévalóban bíz, azt szeretettel veszi körül”²¹:

Ellenkezőleg. Csaknem mióta megvagyok mondtam a sok reggeli áldást áhitat nélkül, vagyis nem tudtam az értelmüket. Például: milyen előnyöm származott nekem abból, hogy a Teremtő, áldva legyen a neve, értelmet adott a kakasnak, hogy különbséget tegyen a nappal és éjszaka között? Mi hiányzott volna nekünk, ha a kakasnak nem lett volna ilyen észbeli képessége? Azonban ma, amikor mindannyian órától megfosztottak vagyunk; sem zsebóránk, sem karóránk, sem falióránk nincs, és az egész határunkon nincs toronyóra, áhitattal mondom ezt az áldást, mert őszintén rá vagyunk utalva a kakasok értelmére.

Abban az órában a kakasok voltak az egyetlen teremtmények az összes teremtmények között, akik a mi előnyünkre is teljesítették feladatukat. Rajtuk kívül nem volt senki az egész határban: élőlények, hogy válaszoljanak a kérdésünkre: Hány óra van? A kakas hangja minden reggel elhallatszott a településnek azon telkéig is, amelynek földjén mi aludtunk. Az egyetlen rokonszenv kifejezése volt ez, mely akkor nekünk osztályrészül jutott.

Honnan van ez a rokonszenv? Éppen ennél a beszélgetésnél megmozdultak a mi tanítónknak és rabbinknak, Rabbi Mose Szoférnak az ajkai²², aki Tiszafüred főrabija volt, emléke legyen áldott. Egyszer a beszédében a *kápor*²³ szokással kapcsolatban megjegyezte, hogy a Tar az *Ajrach Chájim*²⁴ 605-ik fejezetében [írja], hogy nem ismeri okát en-

²¹ Zsoltárok 32:10.

²² Utalás arra, hogy ha idézik egy nagy ember szavait, akkor az ajkai mozognak a sírjában.

²³ Engesztelő nap előtt a kakast a férfi meglóbálja a feje felett és azt kéri, hogy ez a kakas legyen a bűnbak és helyette ez szenvedje el a büntetést. Nem zsidó eredetű szokás.

²⁴ „Életmód”, vallási törvénykönyv.

nek a szokásnak és a Szerző²⁵ [a Tar nyomán összeállított] Ajrách Chájimban e szokástól való tartózkodást ajánlja. És a R.M.A.²⁶ figyelmeztet bennünket arra, hogy ne változtassunk ezen a régi szokáson.

Mózes szólt ekként Izrael fiaihoz: hajdanán, amikor az óra még semmilyen formában nem létezett, akkor a mi ős-őseink kénytelenek voltak minden családban rendelkezni egy kakassal, hogy felébressze a mélyen alvókat a Szlicheszhez²⁷, amelyet abban az időben éjjelente tartottak. Az Engesztelő nap előtti napig, de azon a napon már nem. Mert az Engesztelő nap előtti napon, amikor imádkozni mennek, már világos van, ahogy ez ismeretes. Akkor azt mondták: mostantól nem vagyunk rákényszerítve a ti észbeli képességeitekre, hogy különbséget tegyetek a nappal és az éjszaka között, ezért bűnbaknak vágunk le benneteket. És így megmaradt a káporó szokása, hogy kiengesztelődést szerezzen Izraelnek a népek között.

A zsidók Európa összes országaiban igen sok éven át harcoltak azért az egyenjogúsáért, hogy engedélyt kaphassanak kereskedelemre vagy iparra, gyár alapítására különböző termékek gyártására. Mivel tehetségesek voltak, hogy alkalmat teremtsenek a termékeny munkára, megszerezték a zsidók az egyenjogúságot a kereskedelem és ipar gyakorlására. Tekintve, hogy a polgárok rászorultak a munkájukra. Ezeknek az államoknak a polgárai, akik a honfoglalók örökébe léptek, gőgösen viselkedtek, hogy ilyen irányban tevékenykedjenek, mivel megvetették a kereskedelmet. Minden törekvésük arra irányult, hogy tisztviselők lehessenek a városi hivatalban, gyárban, a postán vagy a vasútnál.

Amikor azonban annyira felfejlődik a kereskedelem és az ipar, hogy ezekben az országokban elkezdik számba venni, mennyi nyersanyag megy exportra és mennyi importra, hogy a kereskedelemmel és az iparral való foglalkozás előkelő színvonalra emelkedik. Felébrednek az eddig mélyen alvók és azt mondják: mostantól már nincs többé szükség a kakasra a népek között, és így levágják őket bűnbaknak. A mi időnk-

²⁵ Josef Kárót érti alatta, aki a 15. században kodifikálta a zsidó vallás törvényeit.

²⁶ Rábénu Mose Iszerlesz (a héberben az A [Alef] betűvel kezdődik az Iszerlesz szó írása). A 17. század elején élt és Josef Káro könyvéhez írt kiegészítéseket.

²⁷ Az őszi Nagyünnep előtt pár nappal igen korán kezdik a reggeli imát, amely jóval hosszabb a szokásosnál, mert rengeteg bűnbánó szöveggel egészül ki. Egyébként maga a szó Engesztelő imákat jelent.

ben mintegy hatmilliót. Csak az emléküket kerül elénk: hatmillió a nekünk közül egy [sír]kövön. Hasonló sorsunk a kakaséhoz, innen van a rokonszenv! Mindez ismert dolog a tudósoknak, szónokoknak, íróknak, akik sokat beszélnek és írnak erről. Jungreis gyöngyösi főrabbi hájszállyira célba talált a szent szöveg magyarázatával: „Ekkor elmentem melletted”²⁸: amidőn cselekedtem „melletted”, elrejtettem történeted könyvét, mindig látni foglak: „véredben fetrengve...” És érdemes elgondolkozni rajta.

Folytatom vonulásunk elbeszélését. Nappal: menetelés végestelen-végig, míg arccal a földre nem hullunk, erőtlenül az üldöző előtt. Éjszakánként: fekvés a göcsörtös földön elővárosokban vagy valamely telken. A településeken tereken, utcákon vezetnek át bennünket, házsorok és kiásott vermek között, használhatatlan illemhelyek, népektől elzárt vidékek irányába.

Ezekből a házakból elhurcolták gazdáikat családjukkal együtt hat hónappal ezelőtt és Auschwitzba deportálták őket. Fájdó szívvel olvasuk az üzlettulajdonosok neveit (a múltból) a cégtábláról, amely még ott van rögzítve az ajtó fölött.

Három nappal a mi bevonulásunk után, ugyanez a rendelkezés a nőkre is kiterjedt, 16–55 éves korig, és kivonultak mind az asszonyok ebben a korosztályban utánunk, viharban és szélrohamban,²⁹ s a törvény teljes szigorát alkalmazták rájuk.

A legnagyobb erő és hősiesség [kell], [a] mindennapi fájdalomhoz, pompa és dicsőség nélkül.

Nem nektek való ez, járókelők! Jaj a szemnek, hogy ilyet lát. A tekintet, amely látja [ezt], amidőn egyedül van, [olyan mérvű] rémületet ébreszt, undort, szenvedést és fájdalmat kelt, amely összetöri a szívet, a földig görnyesztí a kiművelt, keserű emberi lelket.

Az asszony, a serdülő lány, a fiatalasszony, a szemérmesek, a szégyenlősek rá voltak kényszerítve, hogy minden szükségletüket nyilvánosan végezzék el az országúton, az utcán mindennap, míg az osztályuk határhoz nem értünk. Mert senkinek nem engedték meg, hogy

²⁸ Ezékiel 16:6.

²⁹ Szójáték Mózes II. 15:20-ra utalva, ahol a Nádistengeren való átkelés alkalmával Mirjám dobát kap a kezébe „...és kimentek mind az asszonyok utána dobokkal s kőráncokkal”. A dob hasonló hangzású, mint a vihar, a szélroham pedig körtáncához hasonló.

akár néhány csekély lépésnyire eltávolodjon a sorból, vagy isten ments, bemenjen egy udvarba vagy házba. Aki megkísérelte ezt áthágni, kegyetlen verésben részesült. A büntetést illetően nem volt különbség férfi vagy nő között a fegyelmezéssel kapcsolatban.

A parasztok feleségei hoztak nekünk kenyeret és vizet. A vizet ingyen adták. Esetenkint előfordult, hogy egy zsidó kért nem zsidó asszonytól vizet és tejet is. Vagy hozott kenyeret három vagy négy nőnek és férfinak is [a parasztasszony]. Jöttek piaci kofák kosarakkal, tele: kenyérrel, kolbásszal, vajjal és hasonlókkal. Ilyen formában csak értéktárgyakért akartak csereberélni. Hiszen túlnyomó részünknel már nem volt pénz, mert már rég elarolták tőlünk az utolsó fillérünket is. Elvéve akadt egy-egy, aki egy másik táborból jött, ahol az őreik nem olyan alaposan fosztották ki őket, s náluk maradt valami, s ők tudtak időnkint venni pénzért is kevés élelmet, harapnivalót – drágán, mert a nem zsidó asszonyok szemében vagyonosaknak számítottak, aranyban, ezüstben. Helyről helyre érve megdrágult az árfolyam; azután óráról órára. Az éhesek értékes dolgokat adtak élelemért, hogy életben maradhassanak.

Közösen dr. Láczer Dénessel³⁰ vettünk egy öt-hat kg súlyú kenyeret két köpenyért. Semmilyen más felesleges ruhánk nem volt, mint egy köpenye neki és egy nekem. És így időlegesen nem maradt semmink a kenyéren kívül, amit ettünk. A parasztasszony rabbik köpenyének a tulajdonosa lett.

Kötelességünk a jó után kutatni minden teremtménnyel kapcsolatban. A parasztok és feleségeik nagy többségükben kegyesek voltak a sorsüldözöttekkel szemben. Életüket kockáztatva hoztak vizet, mindig ingyen és sokszor élelmet is, fehérrépát, sárgarépát, paradicsomot, ennivalókat, amelyeket nyersen meg lehetett enni, ahogy kaptuk. Nyíltszívűek voltak. Láthatólag szenvedtek, amikor a nyilaskeresztes kísérők ütlegettek minket a kezükben lévő botokkal.

Így haladt a menet előre, tovább! „Menve megy és sír”³¹, íme a zsidó sors.

³⁰ Zuglói rabbi és hittanár.

³¹ Zsoltárok 126:6.

1944. november 15. Márhesván 29.

ZIRNDORF

Vasútállomás az osztrák határon.

Az örök, akik eddig kísérték bennünket, siettek és szaladtak, hogy rendezzék sorainkat és megszámoljanak bennünket pontosan, hogy szám szerint adjanak át. Nyilvánvaló volt, hogy nullának számítunk, akár az átadók, akár az átvevők szemében, nem voltunk jelentősek, számottevőek, akiket „számolni szoktak”, hanem a „megszámlálандók” színvonalának legalsó emeletén álltunk. Ezt is csak tulajdonváltáskor tették velünk.

Nemcsak az elhullottak, a halottak és a megöltek csökkentették a számúzóttak számát, akik Zirndorfba jutottak, hanem sokan voltak, akik szökésben voltak a falvakban és a Pest körüli külvárosokban, férfiak és nők is, akik árjáknak néztek ki és el tudtak keveredni a munkások tömegében, vagy nehéz pénzért védőlevelet vettek maguknak a svájci államtól, hogy védje őket az elnyomókkal szemben.

Tíz egymás utáni napon át lejártuk a lábunkat, a szó valódi értelmében. Mindenki lába megdagadt. Tele sebbel és daganattal ahogy ott álltunk a vasútállomáson, hogy leszámoljanak a németeknek. Arra gondoltunk, talán javul a helyzetünk, hiszen annyi mindennel meg voltunk verve, a fájdalom annyi fajtáját szenvedtük már el. Éjjelente a csupasz földön feküdtünk, a civilizált élet legcsekélyebb feltétele nélkül. A szabad ég alatt volt, amikor orkánszerű viharok támadtak, vágy csúszómászok jöttek, a felhők sem mozdultak el a nép feje fölül,³² éjjelente. Ahogy korábban írtam, a sok csapás azt az érzetet keltette bennünk, hogy a természet is teljes erővel ellenünk dolgozik.

Milyen hatalmas a hit ereje. Egész út alatt az elhurcoltak az idő múlását figyelték és várták az újat. Látták a természet jelenségeit; a hegyeket, a fák lombjait és tudták, hogy megmarad és újjászületik. Kérték a Mindenhatót: adjon nekünk segítséget a bajból. Mindez a hiten alapult: hátha megkönyörül és az utolsó percben véget vet az üldözés-

³² Utalás a negyvenéves pusztai vándorlásra, ahol a felhők segítették a népet, mutatták az utat.

nek és ismét látni fogjuk családunkat, és mindenki érezni fogja a könnyöretet, aminek révén hazakerül a házába és családjához. Csak miután eltűntek szemünk elől a hegyek és a dombok, a fák minden koronája, a természetnek és az újjászületésnek összes jelképe, valamint az örök, akik idekísértek bennünket elmentek, homályosodtak el szemeink és szorult össze a szívünk az újabb bajoktól való félelemtől. (Könnyű elképzelni.)

A németek számokkal vettek számba bennünket, családi nevek nélkül, mint tárgyakat említettek bennünket, hogy ennyi ezer és annyi száz zsidó. A tiszt, aki végezte az átvételt, hangosan kiabálta a végösszeget, amit papírra írt a zsidók számáról, hisz nem kellett külön számba venni az egyéneket, mert sorsuk ugyanaz volt. Így adtak át bennünket a németeknek, mindenféle átvételi feltétel nélkül, csak a bot ütésével jelezték a számot [mint az állatoknál].

A zürndorfi vasútállomás padlóján álltunk. Hosszú sorban álltak a vagonok, ajtajaik nyitva, hogy elnyeljék az áldozatokat. Szűk hely jut a levágandóknak. Hallatszott, amint a tiszt mondja a beosztottjainak, azok meg egymásnak az utazás célját: Auschwitz!

A titkos dolgokat a sor továbbadta, így végiggördült a borzasztó hír: ez a kakas meg fog halni, el lehet képzelni a hatást. Az Örökkévaló könyörüljön rajtunk és egész népén, Izraelen. A rabok nyögése tört fel a halálba menők kebléből a vész küszöbén.

Mennyi-mennyi ezren álltunk ott deportáltak – összekeverve nemre vagy korra való különbség nélkül a sorban, számos sorban mint élő árúk, hogy eladjanak az emberevőknek, hogy levágjanak és elégesse nek. Csak mint koponyákat számolnak bennünket, név és szakma nélkül. Mindannyiunknak válaszolni kellett a kérdésre, hogy zsidó-e. „Zsidó vagy?” „Igen, én zsidó vagyok.”

Sorban álltunk. Mint ahogy egész úton, amíg idáig jutottunk, sorban álltunk. Vigasztaltuk egymást, kölcsönösen, külön a férfiak és külön a nők – most amikor néhány lépésnyire álltunk a vonattól, amely Auschwitzba indult, megszűnt a nők szerepe, akik vigasztalják a szomorú lelkűt, mert mindannyian keserű lelkűek voltunk, akik emésztik magukat. Úgy tűntek nekünk [a vonat kocsijai], mintha koporsók lettek volna, és arra várnak, hogy élve elnyeljenek bennünket.

Hamarosan felépül a Szentély és zsíros áldozatokat hoznak az oltár-
ra a nép bűnei miatt, mert nem kedvesek számára a szenvedések. Az

igazság az, hogy meg voltunk győződve, nem szendereg és nem alszik Izrael őre, ahogy a továbbiakban látjuk.

Végül is a németek nem mutattak semmi nagyobb gonoszságot időlegesen, ami nagy megterhelést vagy fájdalmat okozott volna. Az öröknek felügyelni kellett ránk – nem azért, hogy ne szökjünk meg –, hanem azért, hogy valamelyik megszámlált ne kövessen el idő előtt öngyilkosságot.

Közben a tiszt és a beosztottjai az emberek meggyalázásával foglalatoskodtak, siettek, szaladtak befejezni a bűnbakok elküldését, ahogy rá esik a választás; életben marad? Vagy.....? Jöttek az SS-től és a közülünk valók néhányának a ruhazsebében kutattak. Találtak egyikünk erszényében egy magyar postabélyeget, amely nála maradt, mert nem nagyon törte magát, hogy a családjának írjon. Kiabált az SS: „Postmarke! Ti innen tudósításokat akartatok küldeni? Kémek vagytok.” És megpofozta jobbról, balról. Ő volt első, akinek ott szörnyű fájdalmak voltak.

Napnyugtakor megfulladásig összezsúfoltak minket, hogy átkutassanak. Kettőt-kettőt, férfit és nőt. A várható büntetés nagyobb volt annál, semhogy elviselhető lett volna. Állva minden ennivaló nélkül. A négy napban kétszer bedobtak a vagonba öt vagy hat darab kenyeret mind a hatvanunknak, vagy még talán többünknek. Amikor kinyílt a vagon ajtaja az utazásunk második napján, a kenyér és a bot összekapcsolódott. Azokat ütötték, akik az ajtó nyitásakor valósággal kiestek a vagonból. A harmadik napon történt, hogy már mindenünk fáj az éhségtől és a zsúfoltságtól, kinyitotta az SS az ajtót és kenyeret nem hozott, mert közölte a hírt, hogy megváltoztatták az utazás célját Auschwitzról Buchenwaldra, s majd ott kapjuk meg a kenyéradagunkat. Ő maga is hozzátette, hogy hála a mi Istenünknek ezért a hírért, hogy Buchenwaldba megyünk.

A hír alapvetően nem jelentette sorsunk megváltozását, hisz tudtuk, hogy a németek szándéka nem változott, továbbra is kiirtani, megölni akarnak mindannyiunkat. És a halál angyalának teljesen mindegy, hogy Auschwitzban vagy Buchenwaldban ér el bennünket. Ott vagy itt, teljesen mindegy. Az Örökkévaló, „Ő az, aki a halálon túl is vezet bennünket.”³³

³³ A 48. Zsoltár vége, amelyet keddi napokon mondunk a reggeli ima keretében.

A zakatoló vonat üteméből a 126-ik Zsoltár zárómondatának szavait hallottuk: „Járva-jár és sír, ... jöve-jő ujjongással”. [De a befejező szavakat megváltoztatta képzeletük]: Min – denki – csa – lád – jához – tér – vissza.

A vagonban megmutatkozott az emberek jelleme. Ha a mi bölcsseink, emléküink legyen áldott, meghatározásából indulunk ki: az ereszénye, a pohara és a haragja által ismerhetünk meg egy embert. Induljunk ki abból, hogy „mely helyek”³⁴-ről rendezzük emlékeinket. Hisz olyanok voltunk, mint pásztor nélküli nyáj, akik között nincs „rossz”³⁵, hisz egyformán elnyomják, kinözzák őket az elnyomók. Sajnos nem volt mindig így, mert még a legnagyobb elnyomás közt is akadt, aki ütötte, lökdöste a társát, hogy nagyobb helyet szerezzen magának a zsúfolt, göröngyös földön, ahol aludtunk. Voltak vallásosak, a vallási törvényeket betartók, akik a legnehezebb helyzetben is udvariasan, kulturáltan viselkedtek. De a vallástalanok között is akadt ilyen ember. Sajnos a vallásosak között is volt, aki azt mondta, „az egész az enyém”³⁶, és ha a másik is azt mondta, „az egész az enyém”, akkor ütötték-verték egymást a csekély előnyért. Ugyanez volt a helyzet a nőknél. Az egymás iránti bizalmatlanság hajszolt bele bennünket a veszekedésekbe. Mindannyian csavaros eszűek voltunk, nagy bűneink folytán³⁷: a társunk törekvését gyanúval fogadtuk, míg lelkünkig ért az ár³⁸. Hívó emberek is voltak, akik testvériesen viselkedtek a bajban, sikeresen tudták befolyásolni az egész társaságot, hogy megmentsék a kétségbeeséstől és visszasegítsék állapotát szilárd-ságába.³⁹

³⁴ Zevohim Misnájának kifejezését használja, amelyet mindennapi reggeli imáinkban mondunk.

³⁵ A „pásztor” és a „rossz” szavak hangzása hasonló a héberben, innen a szójáték.

³⁶ A Misna kifejezését használja.

³⁷ A vallásos ember túlzott szerénysége mutatkozik meg ebben, aki állandóan vétke-nek képzei magát, nehogy a gőgösség kerítse hatalmába.

³⁸ Szentírási szóhasználat.

³⁹ Szentírási szóhasználat.

BUCHENWALD

Szent szombat előtti nap. Toldot [hetiszakasz].

Magaslati erdő, közel (15 km) Weimarhoz. A kultúra és tudomány, az irodalom és a művészet városa. Lakói dicsekszenek fenséges mestereivel, hogy Goethe és Beethoven, két világnagyság a dalban és énekben⁴⁰, itt találkozott először. Bükkfaerdeje 40 kilométeres nagyságban, négyzetesen terül el. A dachauai koncentrációs táborban a foglyok zsúfoltsága olyan nagy volt, hogy Hitler, töröltessék el a neve, jónak látta siettetni egy új „oltár” előkészítését Németország közepén, amelyen új égő áldozatokat mutatnak be. Az első tábort 1937-ben alapították. A megsemmisítő táborba kezdetben valláskülönbség nélkül kerültek be a tömegek. Az 1944-es évben az áldozatok csaknem mind zsidók voltak. Eleinte nehéz munkára fogták, aztán megölték őket különböző módon. A foglyok egy ezreléke német orvos volt, akik kísérleti pszichológiával foglalkoztak. Ezekre a dolgokra még visszatérek hozzád, kedves olvasó. Mostan csak a táborról általában lesz szó. A város belsejében egy területen kiirtották a fákat és helyükbe épületeket, barakkokat építettek, sőt sátrakat is felállítottak. Átjárók vezettek oda, hogy bekössék a helyet a vasúthálózatba. Ide hozták a mi vagonjainkat is.

Reggel hét órakor kinyíltak a kapuk, és ennek alapján kellett nekünk gyorsan leugrani a vagonokból és rögtön sorba állni. Nagy volt a lármá, talán légitámadás miatt. Az SS minden egyes embert ütött, aki kiszállt a vonatból. Egy rabtárs, aki előttem szaladt, mindannyiunk előtt elesett és a vér permetezett a tarkójából. Átléptem rajta, hogy a sorba állhassak. Féltem hátranézni, de éreztem, hogy a gyilkos a sarkamban van, hogy engem is leüssön. Hirtelen hallottam az SS-kapitány parancsát: „Fischmar bajtárs hozzám!” És így elmaradt a fejemre – ki tudja? – a halálos ütés. Mert az Örökkévaló kegye nem szűnik meg.⁴¹ A remény és a hit küzdött a kétségbeeséssel és a lemondással!!

Reggeli óra. A levegő hideg. Esik. A felső köpeny ólomként nehezedik rám.

⁴⁰ Tórai kifejezés.

⁴¹ A Zsoltár nyelvvezetét használja.

Idegen országban! Íme szolgálodat ütik! Világ Ura! Mit tegyünk? Nincs más a kezünkben, mint őseink mestersége. Imádkozzunk! Voltak egyesek, akik töfilint akartak felrakni. Bizony ezt a nagy többség ellenezte. A nagyon vallásosak is szólásra jelentkeztek: ellene. Mindezek ellenére sokan szólásra jelentkeztek: mellette, mert azt mondták, mindannyian meghalunk, még ha nem imádkozunk is. Hogyan csináljuk? A többségnek terhére volt [a vita], a közömbösek és a többi hasonlók véleménye alapján végül nem tettünk fel töfilint, és elrendeltük, hogy halkan imádkozzunk, töfilin, *kódusa* és *borchú* nélkül. [Az utóbbi két ima Isten nevének hangos megszentelése.]

Összeillik ez a Jáavec véleményével⁴², aki az imakönyvében közli az ima forrását: „Minden esetben legyen az ember istenfélő titokban stb.” „ÉS KELJEN FEL ÉS MONDJA”! Mi a magyarázata az ÉS KELJEN FEL ÉS MONDJA-nak? Ő bizonyítékokkal bebizonyítja, hogy ezt az imát az üldözés idején rendelték el és mondták. Az ÉS KELJEN FEL ÉS MONDJA arra figyelmeztet, hogy felkeléskor imádkozzon, amikor üldözés van, nehogy veszélyeztesse magát vagy esetleg másokat is, vagyis társait, ha úgy imádkozik, hogy látják.

Enélkül is megoldódott a probléma, amely nem teljesen mérsékelt körülmények között zajlott a befejezésig; sem a közömbösek, sem a vallásosak részéről, mert visszatért az SS a tisztjétől és dühösen kérdezte: „Mi ez a láрма? Mi, mi? Zsinagóga?... A lábbal tipróknak tanítod a tant?”⁴³

Néhány óra múlva az udvaron álltunk a fürdőnél.

Az út, amelyen átmentünk a katonaság által villanyárammal körülvett terület volt. Számtalan tábla figyelmeztet, hogy még a széléhez sem szabad hozzáérni⁴⁴, mert halálosan veszélyes az áramütés miatt.

Más örök a nőket vezetik a táborukba. Innen kezdve el vagyunk különítve egymástól. Másnap, ahogy vezettek bennünket a munkába, láttunk egy csoport nőt különböző ruhákban. Az egyik áttetsző, selyem háziköpenyben, a másik reggeli slafrokban, a harmadik félcipőben, a negyedik szandálban. Fejük leborotválva. Csaknem teljesen le-

⁴² Jáavec, Barzilai ben Boruh, törökországi rabbi és talmudista. Kiemelkedő Rási szövegére írt magyarázata.

⁴³ Talmudi nyelvezetet használ.

⁴⁴ Mózes II.-ből a Tíz Igénél található kifejezést használja.

meztelenítve! Kiszlév hónap!⁴⁵ Izrael lányai, a pedánsak, a vallásosak, a rendesek, a szemérmesek. Jaj a szemnek, hogy ilyet kell látnia!

A fürdőbe 200–250-es csoportokban vezetnek be bennünket. A fürdő előtt volt a nyíratkozás. Ott voltak borbélyok – szintén foglyok –, nem zsidók, Európa minden országából. Ezek borotválták az új jövevényeket fejüktől a lábukig (a kápó és a fürdőmester felügyelte erre, mert a levágott szőrt összegyűjtötték és matracot csináltak belőle) a fürdés előtt.

A foglyok levetették a ruháikat és lekefélték, lehúzták cipőiket és kifényesítették azokat. Mindet összekötötték a köpenyükkal, mindenféle ruhaneműjükkel és hátizsákjaikkal, valamint belső tartalmukkal együtt, és így akasztották fel az egész csomagot egy külön fogasra mindannyian. Minderre a fürdőmester német pontossággal felügyelt. Összegöngyölték az egészet, és mindenki rájegyezte a nevét a kötegre. Azt gondoltuk, hogy mindent visszkapunk a fürdés után. Semmit nem kaptunk vissza. Igaz, hogy a csomagokat pontos bejegyzés szerint a tábori ruhatárban őrizték, a meghatározott nevek szerint, pontosan, biztonságosan.

Ruháink helyett valóságos rongyokat kaptunk, amelyekre nem illet egyáltalán a ruha elnevezés. Ing, nadrág, cipő, kabát, sapka és befejezve. Ahogy felöltöztünk, vittek bennünket a foglyok „Nyilvántartási irodájába”. A hosszú teremben asztal asztal mellett állt a terem egész hosszában. Minden asztalnál ímók ült, mert minden asztal tele volt kérdőívekkel, ahová a fogoly testi és lelki adatait beírták. Minden fogoly odament az asztalhoz, amely az érkezők bejegyzésére állt ott, ahol azonnal megfosztották nevétől. Ott feljegyezték külön kartotékra, német pontossággal minden részletét, ami a fogoly azonosságára vonatkozott. Feljegyezték a tárgyakat, amelyeket elvettek tőle. A számot az óráján, gyártmányát, állapotát, jó vagy rossz? Használt vagy új? És visszatérve a fogolyra: nős vagy nőtlen? Van-e apja vagy anyja? Feltűnő jel a testen? Milyen nyelven beszél? Pótfoga, aranyból vagy platinából?

Minden részleten keresztülmentünk. A kartonok magukban foglalták a fogoly személyi adatait, minden részletességével és pontossággal együtt.

⁴⁵ Késő őszi, hideg, zord hónap.

Mindezek után következett a hosszú sorokban vonulás az udvarra a fürdőhöz. Délután öt óra. Semmi élelem vagy ellátás. Hideg és eső. Ha felmelegedtünk egy kissé a fürdőben, még jobban kezdtünk szenvedni a hidegtől és az esőtől, a hirtelen ellentét miatt a melegeről a hidegre.

Már hangsúlyoztam, hogy ebben a szerény munkámban nincs szándékomban kizárólag azokat az okokat felsorolni, amelyek borzalmat keltenek, és azokat sem csupán, amelyek bajt hoztak Jákobra, hanem az a szándékom, hogy ábrázoljam Jákob arcát és alakját a tragédiában, jellemét és hitét; oldódj hát fel, kedves olvasó, és hallgasd, olvasd azokat a dolgokat, amelyeket itt eléd tárok. Mi a hithű vallásosság és mi az előnye, szellemi és lelki kapcsolatban?

Újra ott álltunk a sorban. Reggeltől szombat bejövetelének idejéig. Semmi kilátás sem *kidusra*⁴⁶ sem *szöudára*⁴⁷. Minden nyugodt lelki feltétel hiányzik a [szombati] plusz lélek elérésére.⁴⁸ Nyilvánvaló, hogy jelenleg a szombat megszegésére sem lesz semmi lehetőség. Így a fürdőből tisztán jöttünk ki. Nemcsak az út mocskától és hasonlóktól, hanem ahogy az emberek mondják: Kijött az illető tisztán a vagyonából! Egy krajcár sem volt egyikünknek sem az erszényében, amelyet négy *amónyira*⁴⁹ vihettünk volna az utcán, vagy akár egyik tulajdonból a másikba.⁵⁰ Semmilyen tárgy nem volt a birtokunkban. Hacsaknem a ruhánk. De a valóságban komoly túlzás lett volna azokra a rongyokra – amit cserébe kaptunk a ruháinkért –, amelyek közönséges fércmunkák voltak (Moéd Kátán talmudi traktátus 8/b oldalán található kifejezés) ráfogni, hogy az egyik például kalap. Sem a kabát, sem a nadrágra nem illett a ruha szó. Ha valaki békeidőben és szabadságban ilyen rongyban, mint a mi „ruháink” kiment volna szombaton, akkor mindenki szerint bűnázdozatot kellett volna bemutatnia.⁵¹ Mivel kivitt és hordott az utcán vízből kihúzott rongyot.

⁴⁶ Kidus: a szombat megszentelése borral vagy kaláccsal (héber).

⁴⁷ Szöuda: szombati lakoma (héber).

⁴⁸ A hagyomány szerint szombaton egy plusz lélekkel gyarapodik a vallásos zsidó ember, amely hétköznapi eltávozik.

⁴⁹ Talmudi mértékegység, kb. két és fél méter. Szombaton akár ilyen távolságra is tilos bármit vinni.

⁵⁰ Ugyancsak tilos szombaton a magántulajdonból a köztulajdonba vagy fordítva bármit vinni vagy hozni.

⁵¹ Természetesen a Szentély fennállása idejére utal ezzel.

Csaknem meztelenül és mindent elveszítve álltunk ott, a szabad ég alatt anélkül, hogy tudtuk volna hová és milyen úton vezetnek bennünket. Mindezek ellenére a vallásosak elkezdtek imádkozni csendben a szombatköszöntő imát, hagyományos dallammal. A hitükben erősek mondtak *kádíst és borchút!*

A fürdő udvara lejtős volt és a mi csoportunk az udvar alsó részén állt. És akik az udvar felső részében álltak, kérdezték, hogy vagyunk. Úgy gondolták: AZON MÓDON, AHOGYAN ŐK MAGUK ELKÜLÖNÜLTEK FENT, UGYANÍGY ELKÜLÖNÜLTÜNK MI LENT!⁵² Ők is voltak tízen, akik elkülönültek ott imádkozni és mondták a borchú imát is csendben, magától értetődően, kívülről. Mert az imakönyveinket is elvették tőlünk.

A hit új erőt adott a szerencsétlenek szívébe. És áldás, hogy befolyásuk kiterjedt az egészre. A megfertőzött lélek kigyógyul, ha ellenálló képességét meg tudja tisztítani. Minden ok ellenére, amelyek összpontosulva – mint a hideg, a fáradtság, az éhség, az eső és minden hiánya – próbálnak letaszítani bennünket a kétségbeesés sötét vermébe. Nem vészett el a reményünk.⁵³

Késő éjjeli órában, amikor már az utolsó csoport is befejezte tisztálkodását és felöltözését, vezettek bennünket messze a tábor szélére, teljes sötétségben, a sátor táborhoz. Ezeknek falai ócska zsákokból vagy hasonló anyagokból készültek. A sátor ötemeletes ágyakkal volt tele. Mintegy ötszázunkat zsúfoltak be egy sátorba. A sátrak látszólag mint időleges lakások belül különlegesen újak voltak, de ebben az időben a zsúfoltság olyan mérvű volt, hogy ketten, sőt hárman feküdünk egy ágyban.

Nem látta egyik barát a másikat, és nem kelt fel senki, mert a hézag az ágyak között, a magasságot illetően olyan alacsony volt, hogy csak csúszva lehetett ki- vagy bemenni oda. Már rég feküdtünk, halálos fáradtan, amikor ételmet hoztak nekünk, amitől minden fogoly el volt ragadtatva. A sötétség miatt nem láttuk az ételt. Azt mondtuk egymásnak, manna, mert nem tudtuk, mi az.⁵⁴ Meglepetésünkre részeire oszlott: húsleves, benne cérnametélttel és konzervhús is volt a leves-

⁵² Talmudi mondást használ az eset leírására.

⁵³ A „Hátukvá” kifejezést használja.

⁵⁴ Héber szójáték: a manna neve „mán”, a kérdés, hogy mi az „má”.

ben. A férfiak, akik hozták nekünk a fazekakat, tányérokban szolgálták fel nekünk az ételt, oda, ahol feküdtünk. Valódi szenvedéllyel ettük, csaknem fekve. A felszolgálók másodszor és harmadszor is megtöltötték a tányért, amíg csak nem mondtuk, hogy: elég! Azonnal hallatszott itt és ott az étkezés utáni áldás, amelyet hárman együtt, de úgy is, hogy tízen együtt recitáltak. Még a közömbösek is, akik szemben álltak a vallásosakkal, figyelmesen hallgatták a könyörgést és az imát.

Csendes-halk hangon⁵⁵ vigadtak a száműzöttek méltósággal és örvendeztek fekhelyükön: *Lebó dajdi, Vösomru, Mogén ovajsz*;⁵⁶ felkértek, hogy magyarázzam a törái hetiszakaszt. És az Örökkévaló szava ejtette az álom kötelékeit szemükre és fátylat vont szempilláikra.⁵⁷

Mély álom ereszkedett mindenkire és aludtak. És álmodtak: ...visszatértek családjaik körébe, szombat, a templomban... éneklük a „Sálom álehemet”⁵⁸...!

Ami megmarad az álomból, az az ember akarata. Csukott szemeink előtt, megrajzolja képzeletünkben a mintáját annak, amit nyitott szemmel szeretnénk látni a valóságban.

Csend! A mélyen alvóra jön a csalódás és a kijózanodás, amelyek jobbról és balról állnak, hogy áttörjenek erőszakkal, amíg semmi nem marad az álomból.

Jóval kapcsolatban emlékezzen az Örökkévaló testvéreinkről, egész Izraelről és köztük Magyarország zsidóiról, ahogy az egész világ zsidóságáról. Az egész föld legyen áldott, és benne a sivatagok is, ahol felakaszthatjuk hegedűinket, és magától megszólal minden hegedű⁵⁹ és mondja: Jó barát, jó szomszéd, jó szív, ember a felebarátjának mondja: Légy erős! Műveltek, diplomások, bírók, orvosok, mérnökök, tanítók, tanulók, kereskedők, munkások, iparosok stb., általában illet tudóak, barátok, megbízható szeretők. A zsidó általában adakozó, öntudattal rendelkező, nyílt szívű, társa jólétét mozdítja elő és szívében is az igazat mondja. Hála kiváló nevelésüknek, mindannyian nemes tulajdonságokkal rendelkeznek. Mindannyian felelősek egy-

⁵⁵ A nagyünnepi imából idézet.

⁵⁶ Péntek esti imák kezdő szavai, amelyekről elnevezték őket.

⁵⁷ Átalakított idézet az esti imából, amit lefekvéskor mondanak.

⁵⁸ Péntek este éneklük az angyalok üdvözlétére: „Béke legyen veletek”.

⁵⁹ A Talmud Dávid hárfájáról mondja, hogy éjjelente magától szólalt meg.

másért. És ha kimegy egy zsidó férfi, bármely országból származik is, aki a te tapasztalatod és belátásod szerint, meghazudtolja azt a minőséget, amelyet itt neked felrajzoltam, vagy felfogása és tulajdonsága ellentétben áll, akárcsak eggyel is, amit az előbb leírtam és kifejtettem, akkor ez az ember, akiben te hiába keresed ezeket a minőségeket, kivétel, ami kiválik az általánosból, és kizárólag az illetőre érvényes.⁶⁰

Még három rész van benne.⁶¹ Egyik a kínzások közül, ami a legkeményebb és felmorzsolja a testi és lelki ellenállást, az az „Appel állás” volt a szabad ég alatt, Kiszlév-Tévész-S’vát-Ádár hónapokban. [Téli hónapok.] Gyilkolás úgy, hogy „ölnek és nem tesznek semmit”. [A Talmud gyakran használja ezt a kifejezést más vonatkozásban.]

Mi az „Appel állás”?

A kápó fellármázza a keze alá tartozókat, a rémes szót ordítva: APPEL!

Ezután a felhívás után egyetlen fogolynak [häftling értendő alatta] sem volt szabad, aki a körzetében volt, a helyén maradnia, hanem azonnal szedni kellett a lábát és beállni a sorba a sátor vagy az épület előtt, amelyet Blokknak neveztek. A kápó és a küldöncei felügyelték, hogy minden rendben menjen és néhány pillanat alatt.

Minden jalkiáltás sok ütést jelentett. A kápónak semmi oka nem volt erre, mert minden egyes rab és mindannyian együtt szaladtunk-rohantunk, hogy kívánságuk szerint hajtsuk végre a parancsot. Nem számított! Minden ütés, verés két nyilvánvaló okból történt:

Felbőszült haragból, egy! [A Hágádában található kifejezést használja, az egyiptomiakat ért csapásokra utalva.] Nehogy elmulassza az alkalmat, hogy rosszat tegyen a zsidó foglyoknak, amit minden felelősség és törvényes következmény nélkül megtehetett.

Gonosz seregek küldötte, kettő! [Ugyancsak a Hágádából kölcsönzi a kifejezést.] A küldetésük a gyilkolás volt, és gonoszságuk szerint ütötték a szerencsétleneket, akik a kezük alá tartoztak. A gonoszságuk szerint alatt a verők gonoszságát kell érteni. Az „Appel állás” önmagában is a munka rendjéhez tartozott, amelyet a kápónak kellett vég-

⁶⁰ Ezek az utolsó sorok a „Rabbi Jismáél mondja” kezdetű talmudi rész nyelvezete alapján íródtak, de tartalmuk eltér attól. Ez a talmudi szöveg egyébként a mindennapi reggeli ima része.

⁶¹ A Talmud nyelvezetét használja, amikor az álomból visszatér a valóságba.

rehajtatnia, erre kapta a parancsot. Ezalatt az értendő, hogy rendez bennünket mindennap reggel és este, hogy a kivonulásunk és visszajövetelünk szám szerint menjen, ami magától értetődő volt mindannyiunk előtt. A gonoszok azonban eltúlozták a dolgot, azzal, hogy meghosszabbították az álldogálást három, négy, sőt öt órára is. És így zajlott le csaknem minden nap, hogy a kápó dühös volt minden percben, és meddig tartott a dühe? Egész nap és a gyűlölet adott neki tanácsot, hogyan tegye még borzalmasabbá az „Appel” fogalmát! Ordított, amikor még éjjel volt. Sábát este, S'vátban és Ádárban.

Közeledni az SS-hez, vagy akár csak a szolgálkhoz, hogy barátságos kapcsolatba kerüljünk velük, vagy csak arra törekedni, hogy elérjük megelégedettségét, teljesen lehetetlen volt. Mert nem hitt a zsidó barátságos alázatában, ellenkezőleg. Ő ugyanis gyűlölte a zsidót zsenge kora óta, csak nem tudott ártani neki akarata szerint. Most, hogy elérkezett az alkalom, ne használja ki? És az volt a meggyőződése, hogy a zsidó is gyűlöli őt. És mivel a céljuk az elpusztításunk volt, semmilyen lehetőség nem adódott befolyásolni őt, hogy szüntesse meg dühét velünk szemben.

Láttam és hallottam, amikor valaki a csoportunkból, akinek orvos diplomája volt – csak ott nem engedték, hogy a szakmájában dolgozzon –, látta a kápón, hogy betegesen köhög. Mondta neki az orvos (a fogoly), hogy vigyázzon, ne terjedjen a meghűlése, mert tüdőgyulladást kaphat. És a német kápó így válaszolt neki:

– Mi az, hogy te aggódsz az egészségemért? HISZEN ÉN A TE ELLENSÉGED VAGYOK, aki verlek...?! Ezért vagytok megvetettek, nincs öntudatotok.

Világos, hogy ilyen vonatkozásban is különböző fokozatok voltak, ahogy majd visszatérek ezzel a dologgal kapcsolatban hozzád, kedves olvasó.

Az Appel folyamán igen sokan eltűntek, mások a földre hulltak, „mint aratás után a kéve, amelyet nem gyűjtöttek be”. Még szükséglet sem végezhetett, csak ott, ahol volt. Csaknem minden egyes alkalommal találtak egyet vagy kettőt a latrinán, amely közel volt az Appel helyéhez mintegy húszlépésnyire, és úgy gondolták, hogy nem látják őket. Így is, úgy is átmentek ott a gyilkosok, kegyetlenül megverték őket, és utána lesüllyesztették őket abba a gödörbe, ami fölött ültek.

Mindjárt az első alkalommal, amikor Appelt álltunk, láttunk ilyen

dolgokat. Az ehhez a nemzedékhez tartozó öregek, vagyis akik már régen ott voltak, elmondták nekünk, hogy az esti Appel sokkalta rosszabb, mint a reggeli.

Könyörgésünk felszállt estétől és sóhajunk reggelig, hogy megmeneküljünk a haláltól estig és állandóan.⁶²

Az Appel után, a munkába indulva a vasútállomásra mentünk.

A munka jellege: leszedni a vasúti kocsikról a nagy és igen nehéz barakkrészeket. Ezek a barakkok valamelyik fogolytáborban voltak, és amikor a szovjet hadsereg vágy a szövetségesek akadálytalanul közeledtek, és a németek hátráltak és vitték magukkal a barakkokat szétszedve részekre, és a bútorokat is, ahogy hozzájuk ragasztották azokat sietségekben. És így hurcolták az összes építőanyagot Buchenwaldba.

Itt az SS minden egyes fogolyra felügyelt, hogy teljes erővel koncentráljon a munkára. Ne kimélje magát, és ne fogyjon az ereje a nehéz barakkok cipelésében, mert ha igen, akkor nekiestek a sűrű lombú fának a gallyával,⁶³ amely a kezükben volt, és addig ütötték, amíg el nem távozott a lelke. Közben azt kiáltották, hogy bosszantóan viselkedett munka közben.

Ez a munka igen-igen nehéz volt, még az izmos, erős emberek sem bírták kitartással hosszú ideig. Mindennap megöltek ott egynéhányat. A gyilkosok kegyetlen munkájukat minden felelősség nélkül végezhették, mert egyetlen alkalommal sem kutattak, nyomoztak a meggyilkoltak után, hogyan történt. Reggel 5-től 17 óráig talpon voltunk, hidegben, éhesen és nehéz munkát végezve. Amikor visszatértünk a sátrunkhoz, a táborkapuhoz vezető úton haladtunk. Mintegy félórát álltunk, hogy mindenkit meg tudjanak számolni. Ugyanez volt a rend reggel. Ez a krematórium közelében történt. A füst szállt a kéményből. Ahogy a füstoszlop elhagyta a kéményt, számos kis egyéni felhővé oszlott. És a levegőben emberi testek formáivá váltak [ezek a kis egyéni felhők]. Nem egyet, nem kettőt, hanem százakat láttunk lelki beállítottságunk tanúságaképpen, akik hasonlítottak: jó megjelenésű öregemberre, akinek szakálla megnőtt. Amott egy idős asszony halotti ruhában, itt-ott fiú-, lánygyerek.

Mik ezek, akik felhőként röpködnek?

⁶² A nagyünnepi ima szövegéhez hasonló stílust használ. A szavakat onnan kölcsönzi.

⁶³ A sátoros ünnepi csokor leírásánál használt kifejezést alkalmazza a Tórából.

Mik ezek a felhők, amelyeknek emberi alakjuk van? Ha percekre becsukja szemeit, aki nézi őket, maga elé képzeleli szüleit vagy feleségét és leszármazottait, és utána, ha felnyitja szemeit és a felhőket bámulja, megszemélyesíti őket felhő alakjában. Vajon ez a látvány megbízható, és elragadtattunk a látványtól egy kis vigaszt érezve az ősök miatt, akik teljesítették akaratunkat? Az elragadó látványtól lelkünk elnehezült, mentünk a nehéz munkába, a nagylelkűségből a „kislelkűségbe”⁶⁴ és a képzeletből a valóságba.

Egyszer egy héten, időnként kétszer egy héten odaállították a táborlakókat az 50 vagy 51-es számú épület elé. Ott volt az *Arbeit-Statistik* (Munkastatisztika) Hivatal, ami azt jelentette, hogy minden egyes ember elvonult az ellenőrző bizottság elé, hogy megvizsgálják alkalmasságát, hogy milyenfajta munkára képes. A bizottság a gyárak vezetőiből állt össze, akik a buchenwaldi SS parancsnoksága alá tartoztak. Orvos is volt, a tábor orvosai közül, aki ugyancsak az SS-hez tartozott, a bizottság tagjai között.

Az első kérdés úgy hangzott, hogy egészséges-e? Ha azt mondta: igen, egészséges vagyok, megkérdezték a szakmáját. Nehogy baja legyen, senki nem mondta, hogy ő kereskedő, rabbi vagy rabbihelyettes. Írnok vagy ügynök, bankár vagy háziúr sem volt egy sem.

Hanem azt mondták: lakatos, asztalos, gépszerelő, kőműves. Még az orvosok és bírók is valami munkásszakmát mondtak. És így bejegyezték minket az egyik válogatás napján repülőgépgyárba dolgozni NIEDERORSCHEL nevű kisvárosba. Kétszáz foglyót jegyeztek be aznap oda, nem vizsgálták a képességeinket egyenként. Nagyon késztünk az odamenésre, mert a hírek szerint a helyzet ott határozottan jobban elviselhető.

Aki azt mondta, hogy ő beteg, a szíve, a feje, a gyomra vagy valami hasonló baja van, ha bement az egyik szobába, mindannyian azt hittük, kezelésre. – Később meggyőződünk róla, hogy injekcióval megölték. Ugyanis tapasztaltak voltak az orvosok, hogy orvosság formáját adták az injekciónak, tudva ugyanakkor, hogyan hat a szer, és mikorra időzítik a hatását.

Onnan [a hivataltól] munkára mentünk. Az életünk a verőlegényektől függött. Rettetés éjjel és nappal.

⁶⁴ Magyarul nem teljesen visszaadható szójáték Mózes II. 6:9 alapján.

Esténként, munka után, vigasztaltuk egymást. A beszélgetés barátok között olyan, mint testvérek között a bajban, azt mondtuk egymásnak: légy erős.

ELKÉPZELHETETLEN A HATALMAS ÉRTÉKE AZ IGAZ BARÁTNAK A BAJBAN. AKIK KÖLCSONÖSEN VIGASZTALJÁK EGYMÁST. Bár adná az ég, hogy velem maradjanak a neveik, emlékezve a jóra, szeretetteljes emlékeztetéssel a barátokra nemzedékeken át. Mert innen vesszük a képességet, hogy szolgáljuk az Örökkévalót baráti szeretettel. A jutalma vele jár. Az életet nyeri meg és teszi lehetővé másoknak is a megnyerését.⁶⁵

Az életünk bajjal és fájdalommal – halálfélelmekkel teli élet volt, mert állandóan, minden órában látva-láttuk,⁶⁶ hogyan esnek el erősek a nehéz munkától, halálos ütésektől.

Nem ritka eset volt, hogy az SS kiabált egyikünkre, aki a harmadik sorban állt, hogy húzódjon egy kicsit balra, és az nem látott és nem hallott semmit a szavaiból. Az SS akkor felizgatta a kutyáját – lehetséges, hogy enélkül is ki akarta próbálni a kutyáját, hogy vajon megérti-e a parancsot pusztán jellel –, és a kutya egyenes ugrással ráugrott arra az emberre, ahová irányították. S elvette az életét, kettétépvé azt a két jelet, amely az állat kóserra vágásánál elő van írva⁶⁷, és visszatért a helyére a gazdája mellé.

Beigazolódtak Szentírásunk szavai (Sámuel II. 18:8) „...és többet emésztett meg az erdő a nép közül, mint amennyit megemésztett a kard ama napon.” (A BUCHENWALDI ERDŐ.)

Küszlő 21.

Sok a munka és igen nehéz. Vasúti tűzifaszállítmány, darabja 20-25 kg. Megegyeztünk, hogy mindenki visz két darabot a vállán, és százötven lépés távolságra elviszi délután öt óráig.

A munkát délután négyre befejeztük. Az SS nem volt ott. A levegő

⁶⁵ A Misna nyelvezetét használja az Atyák fejezeteiből.

⁶⁶ Szentírási kifejezés ez a kettőzés, a fogalom súlyosságát jelzi.

⁶⁷ A főútőér és a nyelőcső elvágására célzó.

hőmérséklete igen hideg volt. Hogy ne álljunk ott hiába mint dologtalan munkások, felügyelet nélkül, lementünk a barakk pincéjébe, amelyet az ellenséges bombavető repülők leromboltak. Körülbelül nyolcvanán lehettünk. Senki emberfia nem volt a pincében, egy kályha állt a közepén és tűz égett benne. A társaság körülvette a kályhát, hogy melegedjen a nehéz és ütlegektől terhes munka után. Egyesek nem akarták elszalasztani az alkalmat és odaálltak a pince sarkába és *Minhát* [délutáni ima] imádkoztak. Az asszimilánsok, a vallástalanok haraggal kiáltoztak, figyelmeztetve, hogy ne imádkozzunk. Talán jön a tiszt vagy egy SS és megöl minket, és akkor őket is, akik pedig büntelenek mindennemű vétektől is, miután még áment sem akarnak mondani az imánkra, bűnhődnek a mi bűnünkért, nyilvánvalóan abból kifolyólag, hogy jaj a gonosznak és jaj a szomszédjának. Veszekedés, pörlekedés volt, ezért elhatároztuk, hogy halkán fejezzük be az imánkat. Minden behallatszott a kápó házába, aki ott volt. Kijött a szobájából és látta az egész látványt.

És megrettent az egész nép, aki a táborban volt.⁶⁸ A kápó magas termetű, testes ember volt, igen erőteljes, egyenesen felém tartott, amidőn befejeztem a teljes *kádíst*. Azt hittük, megöl minket, velem kezdi és a társasággal végzi. A szemei ugyanis végigszántottak mindannyiunkon, tekintete komor volt.

És amikor szemtől szembe közeledett hozzám, megkérdezte tőlem német nyelven, nagyon hibásan és dadogva, milyen zsinagógai dátum van ma? Annyit tud népének a nyelvéből: Kiszlév 21. anyjának a halálózási évfordulója. Ez négy nappal *Hánuka* ünnep előtt van. És nagyon örül, hogy közösségben és az évforduló pontos napján tudja mondani a kádíst az anyja után.

A társaság el volt ragadtatva a történetektől és a kellemes meglepetéstől. Adott nekünk öt vagy hat szem krumplit, ami a tűzön sült a kályhában. A kápó a leghatározottabban kifejezte⁶⁹, hogy ő ezt az imádkozóknak adja. Végül aki torkaszakadtából kiabált, hogy ne imádkozzunk és minden erejével meg akarta akadályozni az imát,

⁶⁸ Tórai kifejezést használ az esettel kapcsolatban.

⁶⁹ Jákob szavait idézi a Tórából, aki Lábántól, jövődő apósától, annak „kisebbik lányát, Ráchelt” kéri feleségül pásztori munkája fejében, vagyis félreérthetetlenül leszögezi akaratát, de az mégis becsapja.

most nagy hangon még többet kért, mint amennyi a része volt, azon a címen, hogy ő is mondott „Omén”-t és „Jöhé sömé rábo mövoráh löajlom voed”-ot.⁷⁰ Miután akik körülötte álltak rendkívül feldühödtek igazságtalan követelése miatt, akkor azzal az ürüggyel követelődött, hogy az ő nagy kiabálását hallotta meg a kápó, és jött kádíst mondani. Követelése ok nélküli volt, mert magától értetődően, amúgy is mindannyiunk között osztottuk volna szét a krumplit, vagyis harmincunk között, akik végig ott maradtunk.

A váratlan kellemes eset után egy időre elfelejtettük a bajokat és a veszélyes kalandokat, amelyekben egész nap részünk volt.

Amikor ezután visszatértünk a sátrunkba, iszonyúan éhesen, szokásosan két vagy három órát Appelt álltunk, majd kihirdette a kápó, hogy a sátorlakók mehetnek az élelmükért, kivéve azokat, akiket a repülőgépgyárba jelöltek ki dolgozni. Én is köztük voltam.

Másik épületbe kerültünk arra a néhány napra, míg felszerelnek és előkészítenek bennünket. Ott elviselhetővé javult a helyzetünk, elsősorban azért, mert iparos-mesteremberként kezeltek bennünket és felsőrészt is kaptunk a ruhánkra. Másodsorban, mert ki voltunk jelölve munkára.

Néhány nap után felszereltek bennünket és vasúton Niederorschelba szállítottak. Nem volt nehéz számunkra a válás, tekintve, hogy igen sok szenvedésben és fájdalomban volt részünk.

Sábát Hánuka reggelén érkeztünk a niederorscheli gyárba.

A gyár igazgatója, Maier úr, a „népek jámborai” közé tartozott. Minden egyes embernek olyan munkát vagy szolgálatot adott, amelyet el tudott látni.

Ezen a helyen nem teljes foglalkoztatottság volt. Közvetlenül vagy közvetve, de csak időlegesen áramlott ide a munkaerő. Foglyok már régóta voltak ott Pozsonyból, Pápáról, Sárvárról, számos más helyről. Talmudban jártasak. Egy asztalnál ültünk „testvéri ülésben” minden este és a „horevi törvényekről”⁷¹ beszélgettünk lehetőségeink szerint.

Az élelem és ellátás annyira kevés, hogy erre mondják az emberek: a meghaláshoz sok, az élethez kevés.

⁷⁰ Ezt a szöveget a kádís imát hallgatók mondják a recitálónak válaszul. Jelentése: „Legyen nagy Neve áldott örökkön örökké”.

⁷¹ Szinaj-hegy = Horév-hegy

Mindazonáltal nem zúgolódtunk a szakács miatt, mert tudtuk, hogy nem üdülés céljából küldtek ide minket és nem tejfel-mézrel folyó országba hoztak. Az éhség azonban állandóan erősödött, minden nappal növekedett.

A fegyelemre, a testi állapotunkhoz képest, drámaian felügyeltek, és minden bűnre, amit elkövettünk, „40 botütésnyi büntetést” kaptunk.⁷² Még az olyan tilalmakért is vertek bennünket, amit át sem hágtunk.

A helyzet itt is olyan rossz volt, hogy a halál napjára emlékeztetett bennünket, és a finom lelkű ember minden órában ki volt téve a végítéletre.

A kápo vagy a szolgálai megkettőződtek ebben a szerencsétlen szolgálatban. Legtöbbjük az alsó néprétegekből származott. Többségük fegyenc volt, személy elleni bűnökért vagy betörésért elítélt. Magától értetődő, hogy nem mulasztották el az alkalmat, hogy verjék a zsidókat, felelősség nélkül. Itt hűséggel és odaadással végezték feladatukat.

És ez volt a németek bűne: voltak ott köztörvényes foglyok és felhasználták ezeknek a gyűlöletét is, hogy rosszat tegyenek Izrael fiainak. Hogy „szolgálnak és kínozzák őket”⁷³ megvalósult nálunk minden időben és minden órában.

Mindezek ellenére a helyzet Niederorschelban „elviselhető” volt, és Buchenwaldal összehasonlítva határozottan: szép és jó. Három probléma megoldódott: min feküdjünk, hová feküdjünk, hogyan feküdjünk. Mindenkinek kijelölt fekhelye volt, szalma, takaró. Este héttől vagy nyolctól társaság beszélgetett az asztaloknál, mindenki kívánsága szerint csatlakozott valamelyikhez. A beszélgetés tárgya főleg az evés, a különböző ételek voltak, mert az éhséget egyre erősebben éreztük. Ahogy Jesájá próféta mondta (29:8) „...valamint álmodik az éhező mintha ennék...” Így folyt a beszélgetés. Örökkévaló: valósuljanak meg szánk gyümölcssei.

Az Appel minden alkalommal kb. egy órát tartott, reggel és este.

Ételünk-ellátásunk adagja naponta: kenyér 250 g, margarin 25 g, lekvár vagy túró 50 g, meleg feketekávé reggel, este 1/4 liter, cukor nélkül, néha szacharinnal. Este kb. egy liter sárgarépaes vagy káposztaleves. Egyszer egy héten 1/2 kg vízben főtt krumpli héjastul.

⁷² A nagyünnepi imában említett büntetésre céloz.

⁷³ Az egyiptomi rabság leírásánál használt kifejezések a Hágadából.

Az épület, ahol elszállásoltak bennünket, korábban a gyárban dolgozó nők lakása volt, mivel ezrével dolgoztak ott szövőnők különböző szövőmunkákat végezve a textiliparban, amely exportra dolgozott.

Húsz szobában mintegy kilencszázan voltunk elszállásolva. A szobák bútorzata: háromemeletes ágyak, hosszú asztalok, székek a foglyok száma szerint. Szekrények vagy ládák nem voltak, mert nem is volt fogoly, akinek lett volna valamije, amit beléjük tesz. Nappalaink a munkáé voltak, ez teljes mértékben igénybe vette a foglyok testét és lelkét, de éjszaka édes volt a fogoly álma.

Vacsorakor hosszabb ideig tartózkodtunk az asztalnál, ahol Tóra és ének hangja, jiddis és héber dalok hallatszottak lélekbatörítésül a különböző helyekről származó társaságok ajkáról. Minden egyes ember ilyen módon igyekezett előmozdítani testvére lelkében a vigasz s hit érzését, hogy egyszer felszabadulunk és hazatérhetünk.

Aki megbetegedett, mehetett az orvoshoz kezelésre. Azonban a betegek általában nem éltek ezzel a lehetőséggel. Tekintve, hogy bármiféle panasz valamilyen betegséggel kapcsolatban vagy az egészségi állapotban valamilyen változás, életveszélyt teremtett, vagyis a betegség veszélyeket rejtett magában.

Mert amikor a beteg megjelent az orvosnál, és az orvos meghallgatta a panaszát és beírta a könyvbe a betegségét, akkor fennállt a veszély, hogy visszaviszik Buchenwaldba. És ki tudja, hogy melyik úton viszik...?

Ebben az időben, december–január hónapban az ellátás még a jóindulat és kegyelem állapotában volt. De ezután törölték a mértéket, csökkentették az adagokat a kenyérből és a többi élelmiszerből. A leves is csak fél liter lett és íze megromlott. Már korábban írtam, hogy tudtuk, nem tejjel és mézzel folyó országba hoztak bennünket a náci oda. Azonban Márhesván hónaptól Niszán hónap végéig [októbertől április közepéig] semmilyen más főtt ételt nem kaptunk, mint a levest. És véget értek a leves napjai – ez a hat hónap, amelyet az olajjal keserítettek⁷⁴, így nem maradt más, csak a kínzó éhség. Ha a szakács megfelelően elkészítette volna az ételt, hogy tápláló s ehető le-

⁷⁴ Szójáték Eszter Könyve 2:12 alapján. Ott ugyanis arról van szó, hogy a lányokat, akik a király elé kerültek, hat hónapig ápolták kenőccsel (héberül *meruk*), amely mirhaolajból (héberül *semen hámar*) állt. A leves héberül *márak*, amelynek hangzása hasonló a kenőcshöz, és nyilván olajat kevertek bele (héberül *semen bémár*).

gyen, tehát életben tartson bennünket. De még ennek a lecsökkentett adagnak a minősége is elromlott.

Szombat kimenetelekor egy csésze feketével végeztük a *hávdálá* (a szombat kimenetelét és a hétköznapiok kezdetét elválasztó) imát és szertartást⁷⁵. A kényszerszomunk szempontjából nem volt semmi különbség a szombat és a hétköznapiok között, egynéhányan meg akarták akadályozni, hogy ne mondjuk hiába az áldást. De amikor tekintetbe vettük a különbséget „Izrael és a népek között”, elhatároztuk, hogy mondjuk az áldást az Örökkévaló nevének az említésével. Más foglyok ha éheznek, feldühödnek és szidják királyukat. A zsidó fogoly ha éhez, imájába foglalja még királynőjét [feleségét] is, arra gondolva: ki tudja, lehet, hogy nagyobb az éhség ott, ahol azok vannak.⁷⁶

Az ipari szakmával rendelkezők, cipész, szabó, lakatos, asztalos stb. minden ételből, amit enni adtak három, négy vagy még több adagot kaptak. Niederorschelben volt velünk egy cipész, zsidó ember, kiváló tulajdonságokkal, jószívű, jóindulatú, jó modorú, emberszerető és még vallásos is. Sokszor adott nekem az ételéből. Ez a *cúdik* (igazságos ember) minden este bejött a mi szállásunk szobájába, nem aludni, csak hogy ott egyen velünk. Mindig vendégül látott bennünket az ételével, kevesebbel vagy többel, de minden alkalommal csepegtetett a mártásából a mi agyagedényünkbe. Megszegte kenyérét az éhezőknek, soha nem ette kenyérét egyedül.

NAGYON VÁGYÓDIK LELKEM, HOGY FELKUTASSA A HELYET, AHOL FELÜTÖTTE SÁTRÁT ÉS MEGKÖSZÖNJEM NEKI MINDAZT A SZÍVÉLYESSÉGET, AMELLYEL ANNYISZOR JÓLLAKATOTT LEVESSEL. Örökké emlékezni fogok a szövetségére, a testvéri szövetségre a szorultságban. AKI JÓLLAKAT MINDEN ÉLŐLÉNYT AKARATÁVAL, FIZESSE VISSZA NEKI MINDEZT KEGYES JÓSÁGÁVAL.

Jó erőt, egészséget annak, aki tudatja velem ennek a jóra és kegyesre törekvő embernek a címét.

⁷⁵ Az ima és szertartás, amivel elválasztják a szent szombatot a hétköznapioktól.

⁷⁶ Szójáték a szidni (héberül *kildl* és „kul”-nak nevezett „k” betűvel írják) és a magába foglalni (héberül *koldl* és a „kál”-nak nevezett „k” betűvel írják). Tehát hasonlóan hangzik a két szó, csak különbözőképpen írják, és jelentése is különbözik.

Ádár hó 5-e. [1945. február 18.]

A fiatalember Ákivá Szimhá Neiman, béke poraira. A betegek szobájában feküdt vese- és szívbetegséggel elég régen, mintegy két hete. Nappal megtudtuk a szomorú hírt a megváltozott állapotáról: nincs orvosság. Az orvosok mondták, hogy reménytelen. Ő maga kért minket egy küldönc útján – vagyis egy beteg, aki aznap kezelésen volt hozta az üzenetet –, hogy menjünk meglátogatni és elimádkozni azokat az imákat, amelyek a lélek távozására vannak kijelölve. Városából – Pozsonyból – voltak ott előkelő, tiszteletre méltó, Tórában jártas férfiak (Gestetner, Gottlieb, Weinberger...). Hatodikára virradó reggelen tisztán távozott a lelke. Jövendőbeli veje lett volna az újhelyi Klein rabbinak, aki most New Yorkban rabbi, hosszú ideig éljen.⁷⁷ A háború miatt nem tudta megvalósítani elképzeléseit. Talmudtudós volt, nagy tudású rabbiktól kapott rabbioklevelekkel ékesítve, majd ezután általános műveltséget is szerzett. Lelki és szellemi élvezet volt vele beszélgetni.

Az örök életbe távozott és körülültük este az asztalt gyászolva, ahol ő már nem volt jelen. („Világosság van elvetve az igaznak, s az egyes szívűeknek öröm.” [Zsolt. 97:11/]) Jó szívű volt, jó barát, és minden olyan jó tulajdonsággal felvértezve, ami a bölcseknek a sajátja. [Ezután az az öt héber betű áll apám írásában, amit a sírokra szoktak rávésni: TNCBH. Ez a Sámuel I. 25:29-ben található vers szavainak rövidítése, amelynek fordítása: „...legyen bekötve lelke az élők kötésében...”]

Időnként rendeztek műkedvelő előadásokat a foglyoknak, valláskülönbőség nélkül. Zsidó színészek is vállaltak valamilyen szerepet és nekik is rendeztek előadásokat.

Amikor a harcéri front kezdett összeroppanni és a szovjet hadsereg és a szövetséges hadseregek kiverték és üldözték a nácikat lassan-lassan mindenhol, ahol csak működtek a gonoszok és pusztítottak szegény nélkül, megfenyegettek bennünket hangoztatva: az utolsó katonáig harcol Hitler, és még ha elveszítené is Hitler a háborút, ami kizárt dolog és lehetetlen! Ez nem fordulhat elő. De ha mégis minden kötél szakad, a zsidó néppel még mindig el tud bánni. És nem marad

⁷⁷ Az élők után hozzászokik héberül rövidítve a fenti szöveget.

a zsidókból semmi és senki. Akkor nem izgatott minket, mert arra gondoltunk, hogy megparancsolták nekik, hogy így figyelmeztessenek minket. De a valóságban így is gondolkoztak az elejétől a végéig: elpusztítják és megölik az összes zsidót.

Mindezek ellenére meg voltunk ott győződve, hogy ezek az emberek – eddig az ideig – békében vannak velünk. De nem tettek le akaratukról és szándékukról, hogy megölnék bennünket. Világos volt előttünk, hogy ha parancsot kapnak a zsidók „kinyírására” a táborban, akkor teljesítenék azt a legapróbb részletekig, teljes pontossággal.

Mostanáig varázslatosan bántak velünk.

Mindazonáltal mindenkinek megvolt az oka a jó hírekkel kapcsolatban, hogy mielőbb megvalósuljanak. Magától értetődő, hogy ez volt a szívünk vágya, bár igyekeztek elvenni tőlünk, szenvedőktől az utolsó reményt, hogy egyszer kimegyünk innen szabadon. Ha nem halunk meg az éhségtől és más nem természetes haláltól, amelyek bőven előfordultak ezeknek a gonoszoknak a táborában, akkor ők fognak meggyilkolni bennünket?

Egy vigaszunk maradt: betartottak valaha valamit is? Szemenszedett hazugság minden szavuk, úgy ez a szavuk is, hogy ők észik a gyümölcsöt ezen a világon a táboroknak, a kardnak, az éhségnek és a foglyoknak megszakitatlanul. Ellenkezőleg! A látszat, hogy ki temet el kít? Ez az, amit az emberek mondanak (Szánhedrin 52/a), „Sok öreg teve van megrakva a fiatal tevék bőrével.” (Nem az öreg tevék pusztulnak el, ahogy a fiatal tevék gondolják.)

Szavajárása az embereknek a francia közmondás [ezt kézzel írta be az apám]: „Rien n'arrive, ni comme on le craint ni comme on l'espère.” Nem úgy történnek a dolgok: se nem úgy, ahogy tartasz tőle, és úgy sem, ahogy reméled.

Nagyon hisznek benne, csaknem kivétel nélkül, a vezérükben, Hitlerben, töröltessék el a neve. Ebben az esztelen, nemzetközi gyilkos szadistában, hogy győzni fog, és egész Európa – talán az egész világ – mind adófizetője és szolgálja lesz. Szívvel és lélekkel engedelmeskednek neki, arra gondolva: a vezérük (határozott névelővel), „a vezér” a beleegyezésüket akarja. És ők igyekeznek teljes szívvel végrehajtani az akaratát, aszerint, ahogy mondta: a világ zsidósága romba dől és elpusztul.

Március hónapban (Ádár) a táboron kívülről időnként hoztak be

eladásra retket, céklát, sárgarépát, egyes esetekben döglött kutyát is, nyíllal lötték le betegség miatt. Négy vagy öt fogoly összeállt és megvették. A húsát főzve, sütvé elkészítették maguknak, és legyűrték, ahogy elkészült. Az első alkalommal a vevők cigányok voltak; azután a foglyok minden rétegéből akadtak, akik látva az étel látványát és szagolva a szagát azt mondták: bármit adnak nekem, mint a legjobbat eszem meg, csak egyek valamit.

Előfordult: az SS kutyája megveszett, lenyilazták, és el akarták adni. Nem találtak rá vevőt. Még ingyen sem akarták – még a cigányok sem – elfogadni és megenni. Az Örökkévaló szava fokozatosan tiszteletté és dicsőséggé vált: „ne edd a húsát”.⁷⁸ Bölcséink, emlékükhöz legyen áldott, azt mondták, nem csak az ökörről vonatkozik. Ugyanez a törvény minden állattal kapcsolatban, amely öklelt, mart és ölt, az ölesék meg!

Ha pedig már korábban is öklelő ökör (vagy állat) volt, akkor a gazdája is meghal. (Rási szerint: eljön a napja és megölik.)

Niszán hónap elejétől kezdve és tovább (közel a teljes vereségük előtt) beszélgetést folytattak velünk még tiszthelyettesek is az őrségből. Kifejezték a zsidókkal kapcsolatos ismereteiket ebben a háborúban. Igyekeztek meggyőzni minket, hogy a zsidókkal sem történt több igazságtalanság, mint az ő népükkel. Ez alatt azt értették, ha a foglyok németek, ők ugyanúgy velünk vannak a bajban. És akiket megölnek? Nem számít! Ez a háború törvénye!

Nemde közülük is sokakat megölnek és meghalnak, a mozgósított katonák, akik tízezerszámra esnek el a csatamezőn.

És komoly igyekezettel az igazság után kutatva, saját maguk forgatták fel a jogot a maguk oldalára állítva, amikor kijelentették: a szovjet és a szövetséges csapatok időszakos előnyomulása folytán a német városok sokszorosan nagyobb számban dőltek romba. Házak százezerszámra pusztultak el és lakásaik milliós számra. Vérben, füstben és tűzoszlopokban. És benne az emberek nemre és korra való tekintet nélkül.

Hitler maga torolta és torolja meg, nemcsak a zsidókon egyedül, hanem mindazokon, akik ellene vannak neki vagy a pártjának. Menjete és számítsátok ki – folytatta a tiszthelyettes világnézetük megin-

⁷⁸ Embert ölő ökörrel vagy bikáról szól a tórai vers.

doklását –, hány milliónyian estek el a szovjet és a szövetséges hadseregekből, asszonyaik és gyermekeik lakóvárosaikban, és kitűnt, hogy nem ránk panaszkodnak, hanem a háborúra, amely nem tesz különbséget korszak és korszak között, vallás és vallás között és ugyanúgy nem az igaz és a gonosz között.

A nemzedék nagyjainak: a művészeknek, íróknak lehetőségük volt elbeszélni az igazat, ahogyan el is beszélték nem zsidó művészek és írók, balzsam volt minden szavuk. Miután mindegyiküknek hatása volt az egész világra, elmehettek, ha erre kényszerültek, hogy elhagyják működésük helyét, amíg elmúlik a düh! Azután, hogy felfogásuk szerint nem voltak hajlandók együtt haladni szülőföldjük politikájával.

Április hónap első napjaiban, elsejétől és a további napokon, amikor a szovjet és szövetséges hadseregek elérték azokat a táborokat, amelyek a buchenwaldi parancsnokság alatt állottak, a foglyokat őreik felügyelete alatt mindezen helyről Buchenwaldba szállították.

Tulajdonképpen erre várt a *gálat* [szétszórtság] minden tagja. Németország zsidói mintegy hat éve, Lengyelország, Galícia és Oroszország zsidói három-négy éve. Európa többi országából: Románia, Magyarország, Csehszlovákia zsidói egy-két éve.

Valóban különbözött a zsidó foglyok sorsa a többi fogolyétól. Erőtellenül mentek az üldöző előtt. Nagyon sokan nem érték el a felszabadulást. Elérték a szülőszéket, de nem volt erejük a szülésre. Meghaltak dögvészben, kardtól, éhségtől és bánattól az úton.

A mi táborunkban: Niederorschel erős szövetséges légítámadást kapott *Pészah* ünnep előtti napon ('45. március 28-án). A gyár vezetői, tisztviselői és munkásai az erdőbe menekültek, és elrejtőztek a fák között. Lengyel zsidók ott maradtak a munkahelyükön, a kenyérsütő gépnél. Német gépész (nem fogoly, hanem hűséges náci) hozott nekik 1/2 kg lisztet. Kiforrázással alkalmassá tették a gépet és sütöttek tizenkét mácot [pászka]. Az SS és a kápo maguktól megengedték nekünk, hogy két széder estét⁷⁹ tartsunk. Semmilyen más ételünk nem volt, csak a mácesz. Mintegy háromszáz ember állt összezsúfolva meghallgatni a *Hágádát*⁸⁰ és a *kidust*.⁸¹ Csaknem mindannyian énekeltek

⁷⁹ Az egyiptomi kivonulásra emlékeznek a Pészah ünnep első két estéjén.

⁸⁰ Hágádá: elbeszélés, amelyben az egyiptomi kivonulás történetét beszélik el.

⁸¹ Kidus: az ünnep megszentelése.

a *Ki laj noe-t*, az *Ehod mi jaidéa-t* és a *Hád gádjo-t* stb.⁸² Sikertelt elosztanom a három máceszt, és elhatároztuk, hogy a három megmaradt máceszt is elosztjuk, arra gondolva: mit adok ezzel száz embernek? És a zsidó emberek törvénye szerint viselkedtünk.

„Ez a sanyarúság kenyere” – most itt valóban az, ahogy a Hágádában mondjuk – „jövő évben szabadságban”...? [de folytattuk:] „Nem csak őseinket egyedül váltotta ki az Örökkévaló, de minket kiváltott velük” – „ez a keserűfű, amit mi eszünk! Miért esszük?” Mindezt kívülről mondtuk, egyetlen Hágadá sem volt a táborban. Mindannyian tölcsérré formáltuk a fülünket és különös érdeklődéssel figyeltük a Hágadá szövegét mondó magyarázatát és fejtegetését! Szemléltetően mutattuk be mind a négy fiút⁸³ különböző véleményünkkel. Nem vélekedtünk sem a Pészah-áldozatról, amit atyáink ettek, sem a *mácaról* – sem a keserűfűről, amit mi eszünk, hogy elavultak! Semmi olyan időszaki viszonyuk nincs, ami a mi helyzetünkben, a gálutban hiányozna. Mindezek a dolgok magyarázatot kaptak; különös erre a mácóra vonatkozó magyarázat: „tudatja velünk, hogy minden megváltás meglepetésszerűen jön létre! Hirtelen, váratlanul! Hogy várjunk mi is a megváltásunkra, ami megvalósulhat akár ma.

Új magyarázat újult meg ott a Hágadá szavaira: Nem tudták a bölcsék, hogy mit kezdjenek a *báávur ze*⁸⁴ szavakkal, mígnem kifejtették, hogy azt tanítja, akkor legyen az elbeszélés, amidőn a *máco* és *mórajr* [keserűfű] ideje van. Ez rendben is van, ha az elbeszélés kötelessége az egyiptomi kivonulásra vonatkozik, vagyis a kivonulás módjára, amely meglepetésszerűen történt, hirtelen a keserűfűről a pászkára, akkor van magyarázat a *báávur ze* szavakra és még időszaki viszony is kapcsolódik hozzájuk. És így itt van a számodra a magyarázat: „És minél többet magyarázza valaki (ez a szöveg azt tanítja különleges nyomtatékkal, hogy kötelesség az elbeszélés) az egyiptomi kivonulást (ez alatt a kivonulás módját érti, mely meglepetésszerűen történt, hirtelen) ez annál (az „ez” szó jön tanítani a hirtelen változásra, a jóra, a keserűfűről a pászkára) dicsérendőbb!”

⁸² Énekek a Hágádából.

⁸³ A négy fiú a Hágádából: okos, gonosz, együgyű és aki kérdezni sem tud.

⁸⁴ „Báávur ze” fordítása: annak okáért. Mózes II. 13:8-ban: „És beszéld el fiadnak azon napon, mondván: annak okáért amit tett az Örökkévaló velem, midőn kivontam Egyiptomból.”

ÁLDVA LEGYEN, AKI MEGTARTJA ÍGÉRETÉT IZRAELNEK!
AZ ÖRÖKKÉVALÓ VÉGET szándékozik VETNI a dolognak!

És történt éjfélkor, parancs jött: utazik a tábor! „A segítségedet remélem, Örökkévaló!”

A tiszteletre méltó emberekkel! A gyárigazgató Maierral és társával, Krooval és mindazokkal, akik emberségesen bántak a kezük alá adott emberekkel, a könyörületesekkel, az egyenesszívűekkel, legyen irgalmas és könyörületes cselekedeteik szerint a szívek Vizsgálója! Úti ima!

A niederorscheli raktár teljes tartalmát, élelmiszerral s ellátmánnyal és kevés ruhaneművel (főleg szakadt rongyok) együtt szétosztották a foglyok között még éjjel, és két óra után mentünk őreink elé Buchenwaldba. Az élelmiszer (kenyér, sárgarépa, káposzta) legfeljebb két napra volt elegendő, a menet a girbegurba utakon nyolc napig tartott. Így mindenki nagy veszélyben volt. Megmenekül-e a náci kezéből, bírja-e a szíve, megerősödik-e keze és lába, hogy elviselje a menetet, talpon, erőtlennül!

Körül voltunk véve SS-örökkel, akik készenlétben voltak gépfegyverükkel. Mintegy húsz gyalogos, külön a hat tiszttől, akik fel-alá jártak a menet előtt kerékpáron, visszafelé gépkocsin. Sokan voltunk, akik hallottuk saját szájukból, amint egyik mondta a másiknak: A tisztek jönnek és mennek oda-vissza Weimarba – ott volt az örök vezérkara – és Buchenwaldba, hogy megkapják a parancsot a főparancsnokuktól sorsunkat illetően. Mert még nem döntött, mi legyen velünk.

Néhányszor erdőkön keresztül vezettek bennünket, hegyek és dombok között: és azt mondták, azért, hogy könnyítsék és enyhítsék az út fáradtságát. Éjszaka romos épületekben aludtunk. A tisztek járkáltak és állandóan adták az öröknek az utasításokat: legyetek készenlétben és várjátok, mit parancsol nektek a törzs – Weimar vagy Buchenwald!

„Minden lélek...”⁸⁵ Minden lélegzetünkkel dicsérni kell az Örökkévalót! Mert nem tudjuk, mit hoz a közeli óra!

A zsidóság egyedül csordaként állt ott.

Ki tudná lerajzolni a halálfélelmet, amely ránk zuhant és mindannyiunkat szárnyai alá kötött. Milyen óriási küzdelmet folytatott a hit a halálfélelem és rettegés ellen.

⁸⁵ Utalás a 150. Zsoltárra.

A menetelés negyedik napján két fogoly a táborban maradt. Megpróbáltak megszökni, arra gondolva, hogy ezen a módon megmenekülnek a biztos haláltól! Az örök üldözőbe vették őket és golyót golyó után lőttek beléjük, míg meghaltak. Ilyen eset három alkalommal történt.

Voltak egynéhányan, akiknek sikerült megszökni és felszabadulásunk után előjöttek a rejtékhelyükről és igen kellemes meglepetést okoztak az egész társaságnak.

Hírből hallottuk, hogy sokan más felekezetsből ugyancsak megkísérelték a szökést és sokan meg is szöktek. Az örök üldözték és visszahozták őket. Ha nem tudták elérni őket, egyet-kettőt a levegőbe lőttek utánuk; senki nem esett el közülük! A hadifoglyokkal kapcsolatban nemzetközi rendeletet hoztak, hogy a szökésért a büntetés egynéhány napi börtön, de semmiképpen nem jár érte halál. A zsidókkal kapcsolatban semmiféle nemzetközi törvény nem volt. A félelem rémülete és borzadálya fogott el bennünket! A lehulló levél hangjától megremegett a tábor: talán golyók jönnek a körülméltékre, Isten ments.

Körbejárjuk a környéket és a vége a tábor! A sors rendelése ez.

Az örök beszélgetést folytattak velünk egész úton és *Kameradnak* [bajtárs] neveztek bennünket. Úgy tűnt, hogy nem akarnak rosszat nekünk. Nem törnek meggyilkolásunkra!

Azonban az is világos volt, ha parancsot kapnak a gyilkolásra, egyik sem fog ellenkezni, hanem gyilkolni fog és nem hágia át a parancsot.

Ismét igen szerencsétlen helyzetben voltunk. Nincs a számunkra semmilyen természetes menedék vagy védelem.

Ez Pészah ünnep hetedik napján volt, majd jött Pészah utolsó napja és *Iszru hág*!⁸⁶

Niszán hónapban történt a megváltás és Niszánban lesz ismét a megváltás! Bizakodjunk, barátaim! Bizakodjunk!

Ha kedvel bennünket az isteni Gondviselés és eddig életben tartott, segített bennünket az irgalma, akkor továbbra is megtart bennünket. Kívánságunk és minden törekvésünk arra irányult, hogy elérjünk Buchenwaldba. Azt gondoltuk, hogy onnan indult ki a baj, ott fognak a gonoszok teljesen megtérni. Még az őreink is aggódtak értünk, mi lesz velünk? Félve és remegve tekintettek minden járóelőre az

⁸⁶ Ünnep utáni nap (héber).

úton, amin mentünk, nem az-e a küldönc?... És ha ő a küldönc, a táborba való szám szerinti befogadás küldönce-e, vagy Isten ments, az erdőbe való irányítás küldönce, amely ott terült el, a halál megrendezésére, keserű méregként.

A Buchenwald-Weimar katonai törzsének küldöttei számosan jöttek és mentek, rohantak oda-vissza kerékpáron, egyesek motorkerékpáron, utasításokkal az őreinkhez, mert a nyájak begyűjtése mintegy tíz napja folyt. Az összes táborból hozták a foglyokat Buchenwaldba, mert nem volt már más tábor, amelyet ne foglaltak volna el a szovjet vagy a szövetséges csapatok...

Amikor látták, hogy Buchenwald képtelen befogadni a hét különböző táborból az ott dolgozó zsidó és nem zsidó foglyokat a hatalmas zsúfoltság miatt, akkor nekik ott kellett volna hagyni ezeket a helyükön az SS-őreik felügyelete alatt. A zsidó foglyok ezt remélték, hisz teljes erejüket kihasználva dolgoztatták őket hosszú ideje egy tányér levesért és egy darab száraz kenyérért, percnyi nyugtot sem hagyva nekik.

Ezek a gonosz vezetők nem így cselekedtek! Maguk a küldöncök, akik jöttek és mentek az utasításokkal és parancsokkal, mesélték el, hogy a legtöbbet, akiket visszaparancsoltak, már az erdőben megölték az őreik, akik mindannyian fel voltak fegyverezve géppisztolyokkal vagy gépfegyverrel. A megölték holttestét elégették. Kijelölt helyek voltak ott, ahol fákat vágta ki és hasítottak szét erre a célra.

Olyan sorshúzással döntöttek a sorsunkról, amelyet nem láttunk. Az egyik sorsa: élve maradhat, a másik sorsa....?⁸⁷ Ember nem tudhatja, mi történhet vele a következő órában!

Éhségünk dacára egyikünk sem vágyott kenyérre, és nem tudott vizet inni, mert keserű volt!

Hála az isteni Gondviselésnek, őreink emberségesen bántak velünk. Ahogy már korábban írtam, határozott parancs nélkül nem volt szándékuk rosszat tenni nekünk. Ellenkezőleg! Az volt kellemes nekik, hogy nem kaptak parancsot a „felszámolásra”.

Így sikerült elmünk Niszán hónap 27-én, a világi naptár szerint április 10-én Buchenwaldba.

⁸⁷ Mózes III. 16:10-re utal, amikor a pusztai Szentélyben két kecskebakot vettek, és az egyiket vétekáldozatként használták, a másikat szabadon engedték.

Az első hír, amit megtudtunk: mindennap zsidó foglyokat visznek a közeli erdőbe megölni és elégetni! Egy ilyen nagyságú csoporttal találkoztunk, amikor ott álltunk a kapu előtt és vitték őket, mintegy húsz SS kutyáikkal ellátva, hogy megakadályozzanak minden lehetőséget a szökésre vagy az elbújásra. Vitték őket a „felszámolásra”!

Egész nap és egész este rohangált az SS és a küldönceik, hogy ki-mozdítsák a foglyokat a zsúfoltságból, ahol mint a madarak a fészekben gyűltek össze. Ki akarták hozni a foglyokat a fészkükből, de nem tudták. Mi ez? Ellenkezés? Lázadás?

Igen! Ellenállás. Jött a titkos figyelmeztetés *Emiltől*, aki a sátortáborban a zsidó foglyok kinevezett vezetőhelyettese volt. Tőle, az asztalosműhelyben dolgozóktól jött az utasítás, hogy mondja meg egyik a másíknak: **NE MOZDULJ A TÁBORBÓL!**

Emil bajtárs (Kamerad), ki ő? Mi ő?

Német zsidó, aki még 1933-ban, mindjárt kezdetben a hitleri gonosz hatalomnak (töröltessék el a nevük) a foglya lett. Tizenkilenc éves volt akkor, amikor börtönbe zárták. A bűne: földalatti ellenállásban való részvétel a náciizmus ellen. A neve: Emil Karlbach. Ezután táborról táborra hurcolták, 1938-tól közel hatévi egyfolytában való szolgálat után, ha szabad ezt mondani, mint árral átszúrt fülű szolga⁸⁸ volt Buchenwaldban. Már rég ismerte a tábor összes tisztjét és parancsnokát és ők is már rég ismerték őt. Az utóbbi két évben a körülbelül harmincéves „öreg” egy olyan *Blokk*ba (barakk) helyezték, amelyben zsidók voltak, magától értetődik, hogy német zsidók, vagyis *askenázok*. Ez új rendelkezés volt abban az időben, mert addig és utána sem helyeztek erre a feladatra csak tolvajokat, gyilkosokat, rablókat, akiket hosszú évekre büntettek. De ő politikai fogoly volt. Hat éven keresztül ő és minden társa németek voltak valláskülönbőség nélkül, mert politikai foglyok voltak, földalatti harcosok, ellenálltak a náci beolvasztó törekvéseknek, és így szereztek maguknak hét szívesen vett évet a tábor tisztjeinél, kegyet találtak szemükben, és ezért kinevezték őket *Blokk altestenek* [öregnek], mindegyiket valamelyik külön épületbe, sok évvel ezelőtt.

⁸⁸ Mózes II. 21:6-ra utal, hogy ha egy rabszolga hat év után nem ment el az urától, akkor léptessék „az ajtóhoz vagy az ajtófélfához, és fúrja át ura a fülét az árral, és szolgálja őt örökké”.

Évek óta rádióhallgatók voltak – ezért a rádiót állandóan lehetett hallani a táborban –, így megtudhatták, hogy a szövetséges csapatok ötven kilométerre megközelítették Buchenwaldot. Ez felbátorította őket és erőt öntött beléjük. És elkezdtek titokban szervezni a földalatti ellenállást. Még fegyvert is sikerült szerezniük. Ez segített sok ezer fogolynak és köztük a zsidóknak is az utolsó két napján a fogságunknak, hogy nem öltek meg és nem égettek el bennünket, ahogy ez később kiderült. A tábor őreinek főtisztje (Herman Fister) hívatta a tábor két „öregjét” (német árja foglyok) és ajánlatot tett nekik, hogy ő parancsot kapott a tábor felszámolására, mielőtt a szövetséges csapatok megérkeznek; amelyek nem több, mint harminc kilométerre vannak Buchenwaldtól. A „felszámolás” legyilkolását és elégetését jelentette a tábor minden lakójának. De miután Berlinnél minden kapcsolata megszakadt, ő nem fog semmit felszámolni. De kérte, hogy biztosítsák őt afelől, hogy a családját nem fogja érni semmi bánatódás az ő bűnei miatt. Ezenkívül magának nem kér könyörületet, csak ami a családját illeti, ők maradjanak ártatlanok.

A foglyok vezetői, mindketten biztosították őt, hogy mindent megtesznek, amit csak tudnak, hogy teljesítsék a kérését. Nagy öröm volt a táborban. Hiszen ezek szerint megszűnt és véget ért az életveszély minden fogoly számára, akik még éltek a táborban. Ez április 3-án történt. Így beszéltek el nekünk ott a foglyok és így írta le az *Ösvényen túl* című könyvében Weinstöck Jenő 1947-ben. Miután a szövetséges csapatok abbahagyták a támadást és a helyükön maradtak valamilyen hadműveleti okból, és ez a gonosz látta, hogy van egy kis megkönnyebbülés, nem tartotta be az ígéretét. Április 4-én megparancsolta, hogy minden zsidót állítsanak az Appel térre!

Emil tanácsára mindannyian ellenszegültek a menési parancsnak, ahogy a többi vallás foglyai is. Visszamenőleg meggyőződhattunk, hogy ez volt a földalatti mozgalom ellenszegülésének és ellenállásának a kezdete.

Az SS a parancs szerint fel akarta számolni a tábor, azon a módon, hogy kiviszi őket a közeli erdőbe és ott megöl mindenkit. A mozgalom tagjainak a tanácsa volt: tusakodni és megtagadni a továbbhaladást, ha ütnek bennünket! Ha mennénk, meghalnánk!

Az az igazság, hogy minket a felszabadító hadseregek jöveteléig állandóan egy lépés választott el a haláltól...

A hangszóró torkaszakadtából kiabálta [április] 5-én, 6-án, egész 9-ig szinte egyfolytában egész nap: tízezer zsidó jelenjen meg egy fél órán belül az Appel helyén. Ha nem, akkor drasztikus eszközöket fogatosítanak az egész tábor ellen.

Olyan blokkoknak az „öregei” és „kápói”, akik nem voltak a titkos mozgalomban, mindennap vittek zsidókat és nem zsidókat is az Appel térre, és ezeket legyilkolták a mintegy két kilométerre lévő erdőben. A gépfegyverek hangja hallatszott a táborban.

Az említett öt napon át 24 000 foglyot hurcoltak el – köztük öt-hat-ezer zsidót –, a megmaradtak szerint, akiknek sikerült megmenekülniük, mert megsebesültek és arccal a földre feküdtek, és a gyilkosok azt hitték, meghaltak. Ilyenformán legfeljebb ezer ember menekült meg. De ezek is csak 8-ától és 9-étől, mivel ekkor a gonoszoknak már nem volt idejük elégetni őket.

Mintegy harmincezer fogoly különböző blokkokból megtagadta, hogy fölkerekedjen. Kijelentették, hogy a blokk „öregje” parancsolta meg nekik, hogy ne menjenek, csak ha ő parancsolja nekik. Az SS már látta, hogy az „öregek” magukhoz édesgették a foglyokat, őket pedig kiátszották, mert nem mondták meg nekik, hogy menekülőben vannak.

Ha jött is az SS, legtöbbjük revolverrel és szuronyos puskával április 9-én, hogy az Appelra vigyék a zsidókat, nem tudták összegyűjteni őket, mert azt mondták egymásnak: ha elmennénk az Appelra, tekintve, hogy éhínség van a táborban, biztos meghalnánk, maradjunk itt! Ha lehet, életben maradunk, ha meghalunk, meghalunk. Mint akik azt mondják, mi van abban, ha meghalunk, hisz minket mindenképpen halálra szántak. Hasonló volt a helyzet a Királyok II. Könyvében (7:4)⁸⁹ leírtakhoz a MaLBIM⁹⁰ magyarázata alapján: ez a dolog közel van a haszonhoz és távol a kárhoz: ha életben maradunk, tiszta haszon, hogy élünk, ha meghalunk, semmi nem károsodik, mert enélkül is meghalnánk.

⁸⁹ A négy belpoklos történetéről van szó, akik majdnem éhen halnak amidőn Arám hadserege ostrom alá vette Sómrónt, és a négy ember így érvel: „Ha azt mondjuk, hogy bemegyünk a városba, hiszen éhség van a városban és ott halunk meg; ha pedig itt maradunk, akkor is meghalunk. Most tehát jertek, szökjünk át Arám táborába; ha életben hagynak, élünk; ha megölnek, meghalunk.”

⁹⁰ MaLBIM – írói álnév (1809–1879). A Méir Lejb ben Jehiél Mihel kezdőbetűkből rövidített név. Héber nyelven alkotó rabbínikus író, bibliakommentátor.

A felszabadulásunk előtti utolsó óráig a náciak csak rosszban sántikáltak és siettek vért ontani. Teljesítették a gyilkolás és a hazugság és rablás parancsát oly hűséggel, hogy az összes fogoly háborogva hallgatott az okos szóra mondván: ha ezek a mindent áthágók ezt akarják, akkor csapjunk le rájuk, vagyis védjük magunkat, annyira világos és félreérthetetlen volt a helyzet ahhoz, hogy ha jön valaki megölni...!⁹¹ Sokkal, de sokkal inkább az volt akkor kivétel nélkül minden fogoly gondolatában, hogy önfeláldozóan harcol a gyilkosok ellen, hogy kiirtson az emberi társadalomból minden ártatlan vért ontó gyilkost. A valóságban láttuk ott az éhségtől elhullottakat, erő nélkül voltunk valamennyien. Erőtlenül mentünk az üldöző előtt. Április 7-én, 8-án és 9-én az ellátás rendszertelen volt, vagy csak kenyér jött egyedül, vagy teljesen üres leves, vagy feketekávé és hasonló.

Még azután is, hogy saját szemükkel látták, hogy megállíthatatlan a vereségük, nem szálltak magukba, hanem eltompult szívükkel arra gondoltak, hogy mindent elpusztítanak, hogy ne maradjon akár egy ember is, aki tanúskodhat ellenük. Tekintve, hogy Berlinnel minden kapcsolat megszakadt, az őrseget teljesítő hadsereg Weimarból robbanóanyaggal megrakott teherautót küldött, hogy a levegőbe repítse az egész tábor. Április 10-én érkezett a teherautó Buchenwaldba. Az ellenállók figyelmeztetéseket küldtek és védekező árkokat ástak. Elkezdődött a tárgyalás a tábor felszámolásáról és elhúzódott az amerikai csapatok bevonulása előtti óráig.

Egy percre sem távozott el a halálfélelem a foglyoktól, különösen nem a szerencsétlen zsidó foglyoktól. Április 11-ére virradó éjjel egy percre sem hunytuk le a szemünket, várakozva a blokkunkban, arra gondolva, lesz-e reggel?!

Félve rezgettünk össze még a lehulló levél hangjától vagy a legcsekélyebb zajtól is. Kétségtelen, hogy a zsidó foglyok halálos veszélyben voltak az utolsó pillanatig. 11-én, reggel hat órakor felkeltünk a hangosbeszélő hangjára, amely arra szólított fel, hogy Appelra sorakozunk. Sokan elmentünk, sokan a blokkban maradtak. Az SS-őrség felalá járt előttünk motorkerékpáron.

Niszán hónap 28-a volt, a világi dátum szerint április 11-e. Tüzérségi lövések hallatszottak, kezdetben ritkán, azután időnként közelebb-

⁹¹ Ha meg akarnak ölni, akkor jogod van megölni a támadót.

ről. Majd szünet nélkül. Közben láttunk számos repülőgépet, fel-alá szálltak, egyetlen lövés vagy bomba nélkül. Világos lett mindannyiunk előtt: bizony eltűnt a halál keserősége! Minden egyes fogoly imára gondolt: „Emlékezz ránk, hogy éljünk!”⁹² És mindenki ajkáról szinte egyszerre hangzott fel a hír: Buchenwald felszabadult.

Hirtelen megszólalt a mikrofon és határozott, erős hangon megparancsolta: Térjetek vissza a sátraitokba! Mindenki a helyére. A zsidók a saját blokkjukba. És ugyanígy mindenki.

Azonnal megtudtuk mindannyian a dolgot. Hallottuk a vitát. A hadiőrség Weimarból robbantó szakértőket küldött, hogy robbantsák fel az összes épületet és bennük a foglyokat.

De miután a buchenwaldi helyőrség tisztjei már rég elfutottak az őrhelyeikről, a földalatti mozgalom harcosai fegyveresen felkeltek az ott maradtak ellen, hogy leverjék őket. Emil Karlbach is köztük volt! Megváltoztatták a legutóbbi szándékukat. (Emil is benne volt mind ebben, és miért ment ki? A zsidókkal kapcsolatban is megváltoztatták szándékukat? Nem értettük, hogy mi folyik a háttérben.) Mindannyian visszatértünk blokkjainkba. Két óra múlva kihirdette a hangosbeszélő: BARÁTAIM! BAJTÁRSAK! EGYETÉRTÉS JÖTT LÉTRE! FEL VAGYUNK SZABADÍTVA!

A zsidók ölelték és csókolták egymást. Áldásokat mondtak, hálaadást, *Sehejjonut*.⁹³ Áldva légy Örökkévaló, hogy nem adtál zsákmányul a gyűlölőknek! Lelkünk, mint azé a madaré, aki megmenekült a vadászok csapdájától.

Niszán hó 28. 705. [1945. április 11.]

A győzelemre és egész Izrael megmentésére alkalmas nap.

A *Jodéi-Itim* [Korok ismerői] írták a könyvükben azon olvasóknak, akik majd utánuk jönnek: azon a napon körüljárták Jerihót hétszer. [Józsua korában a honfoglalás idején.] Jó indoklást láttam *Derusé-Hermec* nevében a hetes számra. Miért pont hétszer?

⁹² A Tíz bűnbánó napon az Ámidába, a főimába iktatott szöveg.

⁹³ Áldás, amelyet akkor mondanak, ha megéltek, elértek valamit. Maga a szó azt jelenti „hogy életben tartottál minket”.

A Talmudban találjuk [Kiddusin 29]: Rabbi Áhá szerint halálos veszély állt fenn a kártevő miatt. Ez hasonló volt a hétfejű kígyóhoz. Minden egyes meghajlásnál [amit az ima közben végeznek] leesik az egyik feje. Lehetséges, hogy Jerihónál is hasonló volt az eset.

Akik birkóztunk ezzel a gyilkos Hitlerrel, töröltessek el a neve, olyan volt nekünk, mintha egy hétfejű vagy még több fejű kígyóval birkóztunk volna, és ameddig nem hullik le minden egyes feje, addig életveszélyben voltunk.

Ezek az éhezés napjai voltak, kenyér nélkül, teljesen elerőtlenedtünk.

A felszabadulás híre mint láng villant fel és egy szempillantás alatt terjedt el az egész táborban. És mivel a jó hír hizlalja a testet, újjáéledt a foglyok ereje, akik még életben voltak. Néhány órán belül készítettünk ételt az éhségtől ájultaknak.

A nyál összefutott a szájban a főtt ételre áhítozva, hogy felélessze azokat, akik – a szó szoros értelmében – „már alig lélegezték!”

Ahogy befejeztük az első étkezést, azonnal mentünk épületről épületre, minél beljebb hatolni oda, ahová a zsidók be voltak zárva. Akkor sok tízezer zsidó pusztulásának borzalmas látványa tárult fel előttünk. Félelmetes látványa az emberi képmás megalázásának és pusztításának.

A betegek szobája haldoklók szobája volt, abban lehelték ki a beteg foglyok a lelküket – magukra hagyva. Minden szoba zsúfolva volt: a betegek négy- vagy ötemeletes ágyakban. Vagyis ágy ágyon. Mértéken felül. [A szabvány szerint legfeljebb három ágy állhatott egymáson.] Meztelenül szétterülve feküdtek. Szennyes rongyok szanaszét.

Nem volt, aki megfordította volna fekhelyüket, és így saját rothadásukban feküdtek. Arra sem volt erejük, hogy kinyútsák kezüket, hogy élelmet vagy folyadékot vigyenek a szájukhoz, vagy az első korty tejet vagy vizet kortyolják.

Amerikai katonák jöttek oda és rögtön egészségügyi feltételeket teremtettk, és megetették, megittatták ezeket a szörnyű állapotban lévőket először, majd azután az összes foglyot, akiket ott találtak, vallásra és korra való tekintet nélkül.

Számtalan sokan voltak, akiket csak egy lépés választott el a haláltól. Ha csak egy vagy két órát késik a segítség, mind meghaltak volna, senki nem maradt volna életben. Isten őrizz.

Egy Ávis nevű zsidó ember, a ZSIDÓK SEGÍTÉSÉNEK BIZOTT-

SÁGA szervezet megbízottjaként jött oda. Engem is beszervezett ebbe a munkába. Az 51-es számú épületet alkalmasnak találtuk irodának, és ott kezdtük el tevékenységünket a fent említett célból.

Ebben az épületben csaknem mindazt a gonoszságot láthattuk, amit a németek hosszú éveken keresztül elkövettek. Ott megtaláltuk a német orvosok könyveit és füzetait, amiben feljegyezték gyilkosságaik történetét.

Voltak átvilágító szekrények, amiben állt vagy ült a meztelen fogoly. Az oldalukra ragasztott cédulára ráírták pontosan a napot, órát és percet, hogy mikor ültették vagy állították ebbe a légmentesen elzárt szekrénybe a kísérleti alanyt. Mindezt azért, hogy megtudják, hány percig és másodpercig élhet az ember ebben az állapotban.

A polcokon sorban álltak a szorosan lezárt fedővel az üvegedények, bennük alkoholban őrzött emberi testrészek és arcok. Emberi bőrök különböző méretekben, tenyéryi szélesek és hosszúk stb. Mint nyeranyagot őrizték őket Ilse Koch számára, hogy lámpaernyőt készítsenek belőlük. Ott a helyszínen elhatározták az amerikai orvosok, hogy tudatják mindezt a közvéleménnyel, ahogy ezt könyvben ki is adták mindjárt a felszabadulásunk után.

A könyvek, emlékkiadványok, füzetek, amelyekben ezek a dolgok le vannak írva, a kezemhez kerültek, miután részt vehettem az 51-es számú épületben a *Hilfskommittee* [segítőbizottság] munkájában.

Ez az épület a náci alatt az *Arbeitsstatistik* hivatala volt, ahogy ennek a működéséről korábban írtam.

Ebben az épületben mondták ki a foglyokra: ki munkára, ki halálra. Ott voltak olyan szobák, ahol azokat a foglyokat gyűjtötték össze, akik a doktor kérdésére, hogy van-e valami panasza az egészségi állapotára vonatkozóan: válaszukban panaszkodtak valamilyen betegségre.

Felszabadulásunk után ott találtam egy vastag füzetet, abban láttam számos ismerősöm nevét feljegyezve: injekciót kaptak és feljegyezték a neveik mellé a percek vagy órák vagy napok számát, amíg megszabadultak szenvedéseiktől a nekik juttatott „jó” által, amin a halált értették.

Ez a füzet véletlenül került a kezembe, és átadtam azoknak az orvosoknak és tiszteteknek, akik elsőnek jöttek, hogy megmentsenek bennünket a gyilkosok kezéből, töröltessék el a nevük.

Az orvosok megfejtették nekünk a magyarázatát és jelentését a latin

nyelvű bejegyzéseknek és rövidítéseknek, amelyeket a német orvosok használtak.

Nem hihető, ha mondják, hogy asszony által szült emberek ilyen rosszat forralnak sok éven át, hogy ravaszul gyilkoljanak, saját kezűleg milliónyi lelket, vallásra, nemre és korra való tekintet nélkül.

Az amerikai katonák és utána a szovjet katonák általában mindent megtettek, ami módjukban állt a felszabadítottak érdekében. Eleget adtak ételt és ellátást. Gyógyszert a betegeknek és kezelést és segítséget a gyengélkedőknek. Itt van a helye, hogy kifejezzem szívből jövő hálámat a tiszteletré méltó rabbiknak. Hárman voltak a tanács és jó cselekedetek gyakorlásában. Szent és megbízható pásztorai voltak a nyájnak. Keresték az elveszetteket, visszavezették a kiteszítottakat, a megtörtetteket vigasztalták és a betegeket erősítették.

A rabbik a sereggel jöttek mint katonai lelkészek, ahogy ismeretes.

[Itt véget ér apám írógéppel írt visszaemlékezése. De kézzel írt néhány befejező sort, ugyancsak héber nyelven. Ennek magyar fordítását közlöm itt:]

A *Széfér Hászídím*⁹⁴ 530-ik szakasza az *Ázuláj*⁹⁵ magyarázatával lesz a tolmácsom. Ezt írja a számottevő *Lev Ari* [Oroszlánszív] című könyv előszavában, bölcseink nevében [emlékük legyen áldott]: „Míg a Szentély állt, ha egy ember áldozatot mutatott be, bűnbánatot nyert általa. És ha egy ember ír egy könyvben valami újat, amit tanult, akkor ezt mint áldozatot számítják be neki. És ezzel magyarázza a szentírási szöveget: »Vágoáldozatot és lisztáldozatot nem kívántál... égő áldozatot és vétekáldozatot nem kértél.«⁹⁶ Akkor azt mondtam, íme jöttem egy könyvtekerccsel, amely a számomra íródott.»⁹⁷

Ez a Tóra [-magyarázat] a hálaáldozat helyett is van, csakúgy, mint a vétekáldozat, bűnáldozat és békeáldozat helyett. – És nemcsak magam helyett kizárólag hozom hálaáldozatomat, hanem minden testvérem miatt a bajban, akiknek hamuját az égő áldozatokéval gyűjtötték össze. –

Izrael őrzője, őrizd meg Izrael maradékát!

⁹⁴ *Széfér Hászídím*. Zsidó etikai példázatok gyűjteménye.

⁹⁵ Rabbi Hájim Joszéf Dávid Ázuláj (1727–1806) héber nyelvű izraeli író, bibliográfus.

⁹⁶ Zsoltárok 40:7.

⁹⁷ Eddig tart Ázuláj magyarázata.

Domán István

RÁV ÉLIJÁHU DOMÁN ÉLETE

17013 WILSON LIB. 10-1-78

*Ajánlom e könyvet feleségemnek: Katinak,
fiaimnak: Péternek és Dávidnak,
menyeimnek: Merrylnek és Zorkának,
unokáimnak: Jacquelynnek, Samanthának
és Maya Sarahnak.*

THE
LIBRARY OF THE
MUSEUM OF MODERN ART
1000 MUSEUM AVENUE
NEW YORK, N. Y. 10028

– Köszönöm, hogy megtérnek.

Az öreg rabbi szavai óriási vihart kavartak a tanácstermet zsúfolásig megtöltő tömegben, amely az ő rabbiműködése 50. évfordulója megünneplésére gyűlt össze. Szinte egy emberként morajlott fel, mert úgy érezték, hogy szeretett rabbijuk nyilván nem kapta meg a vezetőségtől azt a tiszteletet és megbecsülést, amit áldozatos munkájával kiérdemelt. Bár nem lehettek biztosak abban, hogy nem a humor megnyilatkozása ez lelki vezetőjük részéről, akitől egyáltalán nem állt távol a szellemes élcelődés és a finom szarkazmus. Sőt néha a harsány viccelődés és a gúny sem.

A rabbi mellett ülő elnök viszont dühösen horkant fel. Őt az állam és a párt helyezte vezető funkcióba, és ezért semmi félreérthető megnyilatkozást nem tűrt el. Jelenlétében csak ömlengeni lehetett mindenről, ami legális volt. Az pedig magától értetődőnek tűnt számára, hogy ami legálisan működött, az csak az állami vezetés támogatásával jöhetett létre. Ugyanezen okból következett, hogy mindenki közérzete kizárólag csak jó lehet. Ezen a téren sem engedte meg a lazaságot. Márpedig amit a rabbi kijelentett, az nem fért be az ő párthű elképzelésébe.

Alig várta, hogy az idős ember befejezze a beszédét, az elnök ismét szólásra emelkedett, holott ő nyitotta meg az ünnepi összejövetelt, és rajta és az ünnepelten kívül még senki más nem hallatta a hangját. De úgy érezte, nem tűrheti el, hogy valaki nem a szokásos szuperlatívuszokban ajnározza a Kádár-rend-

szer mindenkire-kiterjedő szerető gondoskodását és kegyes nagylelkűségét. Meggyőződése szerint, pártja és állama elvárja ezt tőle, nem beszélve arról, hogy imádta hallatni a hangját. Gördülékenyen beszélt, csak úgy ömlött ajkáról a szó, ami nem volt nehéz, mert ugyanazt mondta már évtizedek óta. Valószínűleg, ha éjjel felkeltették volna mély álmából, és ráparancsolnak, hogy beszéljen – szóról szóra ugyanazt a beszédet ismétli el, mint ébren.

Most is rögtön beindította a szóáradatlemezt, amelyben nyomatékosan megismételte, hogy a Párt bölcs irányításával az állam körültekintő gondoskodása nyomán mindent megkaptak, ami a szabad vallásgyakorlat biztosításához kell „felekezetünk papjai és tagjai számára”.

A hatalom irányában a kötelező alázatos alattvalói hűséget kifejező kitétel után fenyegetésbe csapott át, amit az arcán megjelenő zordon tekintet csak aláhúzott. „Nem is értem, hogy Domán rabbi úrnak az előbb elhangzott kijelentése mögött – vonta össze dús szemöldökét az elnök – mi húzódhat meg? Nem kapja meg talán rendszeresen a fizetését? Még főrabbinak is kinevezték, holott nem is a Ferenc Józsefről elnevezett Rab-biképzőben végezte tanulmányait.”

Az utolsó két mondatnál mereven tekintett le az idős emberre, aki közönyös arccal ült a helyén, mintha nem is hallotta volna a fenyegetést. Pedig az utolsó két mondatban a ki nem mondott szavak voltak a lényegesek. Mármost az, hogy ő itt a felekezeten belül élet és halál ura, ezért, ha akarja, akár a fizetést is megvonhatja az alája rendelt személyektől. Nem beszélve a címek és rangok feletti felügyeletéről.

Mindezek ismeretében az elnök más reakciót várt az idős rabbitól. Nyilván ijedt tekintetet, riadt tiltakozást, hogy nem úgy értendő, amit mondott, hiszen teljes egészében egyetért az elnök minden szavával. Sőt az el nem hangzottakkal is.

A rabbi nyugodtsága teljesen zavarba hozta az elnököt. Kizökkentette szokásos arroganciájából. Hirtelen nem talált szavakat felszólalása hatásos befejezésére.

A nem sablonos szituáció nyomán kisebb, de az elnökre nézve kínos szünet keletkezett, amit egy rövid odavetett mondattal próbált egyensúlyba hozni:

– Várom a válaszát.

De az idős ember gondolatai másutt járhattak, mert eleresztette a füle mellett a felszólítást. Szemei elrövedezve tekintettek a távolba, látszott, hogy már csak fizikailag van jelen.

...Abban a kis Hajdú megyei faluban, ahol született, már négyéves korban elvitték a *héderbe*¹ a fiúgyereket. Ez valamivel „liberálisabb” volt, mint a lengyelországi vagy az északkelet-magyarországi *héder*ek rendszere, ahová már hároméves kortól kellett a zsidó fiúgyerekeknek járniuk. Ebben az iskolafajtában tanulták meg az *alef-béset*, a héber ábécét, négyévesen a Tóra (Mózes öt könyve) szövegével ismertették meg. Ötévesen Rási² magyarázataira is megtanították. Hétévesen már a *Misna*³ szövegeire terjedt ki a tanulmányi anyag. Tízévesen pedig a *Gemará*⁴ bonyolult vallásjogi kérdéseit tárgyalták meg a gyerekekkel a *melámedek*, a szigorú tanítók, akiknek fő pedagógiai eszközük a nadrágszíj vagy a nádpálca volt. Esetleg mind a kettő.

A gyerekek még a környező világukból sem láttak jóformán semmit annak a szűk, alacsony mennyezetű szobának a falain kívül, ahol hajnal 6-tól este fél 9-ig töltötték hétköznapijait télen-nyáron.

A Hajdú megyei falucska *héderje* csak annyiban különbözött az előbb ismertetett kelet-európai testvérintézményeitől, hogy itt ezek a tanulmányok egy évvel később kezdődtek. A pedagógiai módszerekben és a fegyelmezés eszközeiben nem volt semmi különbség. Mindannyian közelebbi ismeretségbe kerültek a tanító nadrágszíjával és nádpalcájával, aki igyekezett minél sűrűbben használni ezeket a pedagógiai eszközöket, ugyanis ez minősítette rátermettségét erre a borzasztó nehéz

¹ Héder (héberül szobát jelent), alapfokú vallási iskola.

² Rási (Rabbi Slómo Jiccháki, 1040–1105), a Szentírás és Talmud-szövegek magyarázója.

³ Misna, a Talmud része, kb. i. sz. 220-ban foglalták írásba.

⁴ Gemará, a Talmud befejező része, a Misna magyarázata, kb. i. sz. 499-ben zárták le a szövegét.

feladatra. Mert nemcsak a gyerekeknek volt nehéz egész nap a levegőtlen szobában ülni és a nagyrészt száraz tananyagot tanulni, hanem ugyanilyen nehéz lehetett, sőt lehet, hogy még nehezebb a tanítónak a bukasi fejekbe beleverni a tudományt. Igen kevés pénzért. Elképzelhetjük, milyen nagy düh gyűlt fel a szegény sorsú tanítóban az őt környező világ iránt, amit a szerencsétlen gyerekeken torolt meg. De azért akadtak humánusabb melámedek is.

A kis Elje (az Élijáhu beceneve), ahogy a családban emlegették, gyorsan elsajátította a héber tárgyakkal kapcsolatos tudnivalókat. Az elsajátítás eszközeinek nyomait az idő ugyan régen eltörölte testének intimebb részeiről, de emléket élénken őrizte.

A világi tárgyak ismereteinek elsajátítása már ötéves korban elkezdődött az életében. Apja ugyanis az első volt a faluban, aki napilapra fizetett elő. A kisfiú kíváncsian figyelte, hogy mit csinál az apja, majd vele együtt ő is olvasni kezdte az újságot. Előbb olyan formában, hogy megkérte, olvasson fel neki bizonyos részeket a lapból, és ő mutatóujjával kísérte a kijelölt szöveget. Hamarosan felismerte a hangokat jelölő betűket. Abban az időben gyereket még nemigen akadt az újságokban, így mindjárt a napi politikából is szerzett némi ismeretet. Ugyancsak a szülői házban tanulta meg az összeadás és kivonás szám-tani alapműveleteit.

A kis falu községi iskolájában akkor, a XIX. század kilencvenes éveiben mindössze két tanterem volt. Az egyikben a fiúkat, a másikban a lányokat oktatták hattól tizenkét éves korig. A tanító főleg a fiúkkal foglalkozott, de az oktatást a lányoknál is ő végezte, mert egyedül neki volt diplomája. A felügyeletet, amíg a fiúknál tartózkodott, a felesége látta el. Szegény pedagógus egyáltalán nem volt irigylésre méltó helyzetben, mert hat osztályt együtt tanítani rémálomnak tűnne bármelyik XXI. századi pályatársának. Elképzelhető, hogy milyen iszonyú zaj, rendetlenség és összevisszaság uralkodott a tanteremben, amit a tanító a testi fegyelmezés eszközeivel igyekezett megrendszabályozni.

A hatéves Elje iskolai beíratásánál kiderült, hogy ő azt már maximálisan tudja, amit az első két osztályban tanulnak. Így mindjárt a harmadik elemibe került. A jóval idősebb paraszt-

gyerekek között is hamar a legjobb tanuló lett, ezért jutalmul a tanító őt hívta ki maga mellé, amikor fegyelmezés céljából a deszra fektette valamelyik fiút. Kitüntető feladata a megbüntett bő gatyája szárainak széthúzásából állt, hogy a fenéken feszüljön a vászon, és ezáltal a vessző csapásai sokkal fájdalmasabban hassanak.

A lányoknál a fegyelmező műveletet a tanító testes, nagydarab felesége látta el, elvégre a lányok feszülő fenekét mégse üthette férfi. Ezt az asszony diploma nélkül is el tudta végezni. A végrehajtást illetően panasz soha nem merült fel: a lányok ugyanolyan hangerővel sívalkodtak, mint ahogy a fiúk bömböltek, és ez volt a mérce a pedagógiai munkát illetően.

A büntetést szenvedők velőtrázó jajgatásait közvetlen közélről hallhatta a hat évet alig betöltő kis Ernő. (az Elje nevet a községi iskolában az Ernő váltotta fel), ami olyan mély hatást gyakorolt rá, hogy még idős korában is megrendülten emlegette ezeket az élményeit. Ezek az emlékek egyúttal mély félelmet keltettek benne. Minden erőszaktól rettegett, még ha kártékony állatokkal szemben alkalmazták is. A gyerekkori élmény hatását csak fokozta, hogy kis termetű lévén, fizikailag hátrányos helyzetűnek gondolta magát, holott jóval erősebb volt annál, mint amilyennek látszott.

A nagyvilág élményei korán betörték a kisfiú képzeletébe. Még hétéves sem volt, amikor az újságból felfigyelt egy hírre, amiről akkor a falu legfeljebb fél tucatot alig kitevő értelmisége vett tudomást csupán. Ez a hír pedig arról szólt, hogy V. György brit trónörökös elvette Mary of Tecket, aki a württembergi királyi családból származott, és anyja III. György angol uralkodó unokája volt. Az újság, amit apja előfizetett, rendkívül nagy terjedelemben írt az eseményről, még fényképet is közölt a hatalmas esküvőről. 1893-ban még főleg ilyen szelíd szenzációk „remegtették meg” az emberek idegrendszerét. Több mint négy évtizeddel később, az élete 50. évéhez közelgő Ernő még jól emlékezett erre a híres eseményre, amikor V. György angol király halálakor felidéztek a lapok az uralkodó egész életútját.

– Még hétéves sem voltam, és már akkor olvastam a hírt – mesélte büszkén családjának. – Mennyit írtak róla a lapok! –

Valóban büszke lehetett memóriájára, ami mesésen egyszerű volt. „*Gersze dójánküsze odef*”⁵ – idézte gyakran a talmudi mondást.

Községi iskolába mindössze kilencéves koráig kellett járnia, mert addigra elsajátította mindazt, amit az elemi iskola hat osztályában akkor meg lehetett tanulni. Idetartozott az írás-olvasás, a négy számtani alpművelet és csekély földrajz Magyarország viszonyait illetően.

Az elemi iskola befejezése után már csak a héderbe járt, ahol a melámed nádpálcája mellett most már a Talmuddal is megismerkedhetett. Kilencéves korától kezdve kilencvenéves korában bekövetkezett haláláig a Talmud tanulmányozása állt érdeklődése középpontjában. Bárhová is vetette az élet, bármi volt is kenyérkeresetének az alapja, a Talmudhoz, annak gondolkodásához, tanításaihoz, szelleméhez nem lett hűtlen soha.

Tizenegy és fél éves volt, amikor már alkalmasnak találták arra, hogy magasabb fokon tanulmányozza a hagyományos héber irodalmat, vagyis a Gemrát és magyarázatait. Abban az időben, a XIX. század vége felé még csaknem minden kelet-magyarországi falu zsidó fiúgyermekének az útja a *jesivák* (talmudiskolák) világába vezetett. Ezt nem volt ildomos kikerülni, még akkor sem, ha egyes családoknál már tervbe vették a fiú világi műveltségének a kifejlesztését vagy szakmai ismereteinek a kiterjesztését a jesivatanulmányok befejezése után.

A kis Elje tehát jóval vallási nagykorúságának, tizenharmadik életévének a betöltése előtt elhagyni kényszerült a szülői házat, és igen kevés pénzzel a motyójában elindult a balmazújvárosi jesivába, hogy ott folytassa talmudi ismereteinek a bővítését, immár magasabb szinten.

Vászonbatyujában, ami a bőrdönt helyettesítette, a csekély pénzen kívül két gatyá, két ing, egy trikó, két pár zokni, egy zsebkendő és egy olcsó rend ruha sábeszra helyezkedett el az elmaradhatatlan *tőfilin*⁶ és a kisméretű imakönyv mellett.

A szülői házból többre nem telt, mert hatan voltak testvérek. Nővérét, három öccsét, valamint nemrég született húgát is ab-

⁵ A gyerekkori élmények a legerősebbek (arám).

⁶ Imaszij.

ból a kis textilüzletből kellett szüleinek eltartani, ami a sáros, poros falu lakóinak a luxusigényét elégítette volna ki, ha ez az igény létezett volna a parasztok között. Az értelmiség viszont mindössze a tanítóból, a jegyzőből, a tisztiorvosból, a plébánosból és a református paphól állt. De ők sem mindig a „talpig szép” Domán bácsinál elégítették ki textil- és rövidáruigényeiket, hanem gyakran beutaztak a közeli Debrecenbe, ahol nagyobb volt a választék.

Ami a „talpig szép” jelzöt illeti, az állítólag a parasztok ajkáról fakadt, akik a zsidókat egymás között a nevük helyett valamilyen tulajdonságukkal, fizikai jellegzetességükkel jelölték. Eljében, sok évvel később Ernőként, felmerült a gondolat, hogy talán nem is ezt a jelzöt használták apjával kapcsolatban a neve helyett, mert nagyon sokfajta jelző volt forgalomban a parasztok között a helyi zsidókat illetően, és ezek inkább a gúny és neverségesség irányába mutattak, és nem a dicsérők vagy hízelgők csoportjába tartoztak. Ugyanis egymást is gúnynevekkel illették, nem beszélve a köztük élő „izraelitákat”, ahogy akkor a zsidókat hivatalosan nevezték. Volt például olyan zsidó ember, akit az „állva sza...” gúnynévvel illettek, mert ha beszélt valakivel, felsőteste előre hajolt, míg derékon alul olyan formát öltött, mintha anyagcseréjét végezné éppen...

Lehet – gondolta később Ernő –, hogy kétféle jelző volt forgalomban a falu lakóinál: egy, amit a jelzett személy tudomására hoztak, és egy másik, amit csak a háta megett használtak. Az utóbbi lehet, hogy homlokegyenest az ellenkezője volt az előbbinek...

Ilyen környezetből indult el tehát Elje, hogy magasabb szintű tanulmányait a balmazújvárosi jesivában folytassa. Pénzéből egy parányi, kamraszerű helyiségre futotta, amit szobának még csúfolni sem illett, mert ha valaki be akart lépni hozzá, akkor ezt a műveletet csak az ő távozásával érhetette el. De ilyen probléma egész otfléte alatt fel sem merült.

Nagyon hűvös április volt, de a kamrában még ennél is jóval ridegebb idő uralkodott, ugyanis egész télen üresen állt, emberemlékezet óta nem fűtötték. Elje így magán hagyta felöltőjét, és megkezdte a „kipakolást”. Az elrendezés nem okozott különösebb problémát a számára. Az egyetlen polcon, ami a falhoz

erősítve díszelgett az ajtóval szemben, elhelyezte fehérneműit és az imaszíjat, valamint az imakönyvet, majd a batyut a sarokba dobta.

Miután hamarjában több dolga nem akadt, hatalmába kerítette a kétségbeesés. Első alkalommal került távol a szülői háztól, így az egyedüllet érzése hatalmas teherként nehezedett rá. Úgy érezte, megfojtja. A sírás környékezte. Hatalmas akaraterővel tartotta vissza, mert félt, hogy bömbölésbe csap át, és a szomszédos szobában lakó szállásadói meghallják, és elmesélik a faluban. Rajta röhögne mindenki. Micsoda szégyen lenne, főleg a szüleire, hogy így nevelték...

Lesütötte a szemét, és a földön megpillantotta a kétfülű bögrét, a lavórt és mellette a bádogkancsót a vízzel.

Hirtelen tudatára ébredt, hogy mit kell tennie. Vízet töltött a bögrébe, és előírászerűen leöblítette a kezét vízzel. A több helyen elszakadt törülközőt a vaságyon találta. Ezután óvatosan a polchoz lépett. Az óvatosságra a kamra mérete miatt volt szükség, nehogy a falba ütközzön. A polcról levette az imakönyvet, és fellapozta a sokat forgatott könyv végében lévő zsolttárverseket, és nagy áhítattal olvasni kezdte szövegüket. Hamarosan hatalmas könnycseppek hulltak a használatról alaposan megviselt lapokra, és a szavakat zokogás váltotta fel.

Félelme az előtte álló feladatoktól nem volt hiábavaló. Még nem érte el az egyedül tanulni tudás szintjét, vagyis egy ismeretlen talmudi szöveget még nem volt képes egy nagyobb tudású *bóher*⁷ segítségével nélkül megérteni. Ez azt jelentette, hogy fizetnie kell egy *házerbóhernak*,⁸ aki a jesivavezető rabbi előadta anyagot átveszi a fiatalabbakkal. Csakhogy az a pénz, amit az édesapja a nyakába kötött, miután többször is elismételte, hogy ebből kell egy egész félévig kijönnie, tekintve a rossz gazdasági helyzetre, igen kevés volt. Éppen hogy a szűkös élelemre és a szállás kifizetésére volt elegendő. Márpedig ingyen senki nem fog vele tanulni, mert a házerbóherok abból a csekély összegből tartották fenn magukat, amit a tanítványok fizettek, így ők sem dúskáltak a javakban. A tizenegy és fél éves fiúnak tehát

⁷ Fiatalember jiddisül.

⁸ Idősebb fiatalember, aki tanítani tudja a kezdőket. A cházer szóismétlést jelent.

súlyos gazdasági problémával kellett szembenéznie. Pontosan fillérre kiszámította, vagy mindennap kétszer eszik (a háromszori napi étkezés a mesék birodalmába tartozott), és akkor képtelen előrehaladni a tanulmányaiban, vagy lemond erről a „hallatlan luxusról”, és csatlakozik valamelyik házerbóher csoportjához. Ugyanis egy-egy ilyen nagyobb bóher négy-öt tanítvánnyal is foglalkozott egyszerre.

Kiderült, hogy a pénze még akkor sem elég egy ilyen befektetéshez, ha csak egyszer eszik naponta. Még böjtöket is be kellett iktatnia költségvetésébe. De egy pillanatig sem tétozott, hogy mit csináljon, olyan erős volt benne a vágy, hogy megtanuljon eligazodni a Talmudban. Csatlakozott egy olyan házerbóherhez, akinek már volt öt tanítványa, és ezért valamivel olcsóbban vállalta el a tanítását.

Nagy szorgalommal vetette bele magát a Talmud tanulási technikájának a megismerésébe és egyben a koplalás elviselésébe. Az utóbbi persze igen keservesen ment, mert az elhatározás erős volt, de a kivitelezésbe néha-néha hiba csúszott. Előfordult, hogy az öt deka szalámit és a két zsemlét, amit két napra tervezett beosztani, egy ültő helyében megette, és a böjt ezáltal másfél nappá hosszabbodott. Ilyenkor a morzsákat eszegette, és rengeteg vizet ivott rá. Azzal nyugtatta háborgó gyomrát és lelkiismeretét a „falánksága” miatt, hogy a vallásilag előírt böjtnapokon még vizet sem szabad inni. Bár ezek a böjtök még rá nem voltak kötelezőek, hisz nem töltötte be a tizenharmadik életévét, amikor vallásilag nagykorúnak számít majd. Gondolatban azonban már elképzelte, hogyan fogja őket betartani. Így ezeket a kényszerű éhezéseket előtréningnek tekintette.

Egy teljes félében át ilyen rideg körülmények között küzdött a tudás megszerzéséért és az éhezés szörnyű gyötrelmeinek elfelejtéséért. Mert való igaz az a mondás, hogy „tele hassal nem lehet tanulni” – amivel vigasztalni igyekezett magát kétségbeesésében –, de rá kellett jönnie, hogy ez ugyanolyan nehéz üres hassal is. Ám az éhezést is meg lehet szokni egy magasabb cél érdekében. Így lassan a szükségét erénnyé változtatta, és a koplalás idejét engesztelő napként felfogva még több időt töltött a tanulással, mint amikor evett.

A kitartó, szorgalmas tanulásnak végül is megjött az eredménye. A második félévben már nem volt szüksége állandó házerbóherre, legfeljebb egy úgynevezett *beszerer háverra*,⁹ akinek jóformán alig kellett fizetnie valamit. Így a böjtnapok elmaradtak, és a hét két-három napján kétszer is ehetett, ami neki már paradicsomi állapotnak tűnt.

A kezdetben legyőzhetetlennek látszó akadályokat tehát leküzdötte szinte emberfeletti akaraterővel. Most már akadálytalanul haladhatott terve megvalósítása felé, hogy *tálmud hóhemmá*, talmudtudóssá váljon.

Négy éven át tanult a balmazúvárosi jesivában Fried Nátán főrabbi irányítása alatt, akit mindenki csak reb Neszánelénak hívott. Már a harmadik félevtől kezdve *sir géher* lett, ami azt jelentette, hogy nincs többé szüksége segítségre a talmudi szövegek megértéséhez. A tanulás párban történt, ahogy azt már az ókori elődök előírták az *Atyák bölcs mondásai* című talmudi fejezetben. A társával, akivel tanult, egyenrangúnak számított teljes mértékben, nem kellett fizetnie neki semmit. Így most már egyre gyakrabban ehetett kétszer naponta az otthonról kapott pénzen. A negyedik év végén pedig már ő lett a *beszerer háverja* egy gyengébb felkészültségű bóhernak.

A balmazúvárosi jesivában nyolcvanan tanultak, ami közepes nagyságúnak felelt meg a magyarországi hasonló intézmények között. A bóherek szerettek körülnézni a jesivák világában, hogyan is megy ez a másik helyen. A rebbék előadásában, tanítási módszerében is adódhattak különbségek, érdekességek. Így a tizenhat éves Elje is elvágott már Balmazúvárosról, bár a helyzete az idő előrehaladtával kezdett jobbra fordulni. A rebbe is felfigyelt a szorgalmas bóherre, és szombatónként nála étkezhetett. Ez már a szent napon háromszori bőséges étkezést jelentett, ami feledtette a hétköznapi soványabb kosztot. Mégsem tudott már ott maradni, új helyre, új élményekre vágyott. Nyolc félevi balmazúvárosi tanulmányok után egy nagyobb jesivát célzott meg. Ez pedig a Heves megyei Tiszafüredet jelentette, ahol százhusz bóher tanult Reb Smuél főrabbi

⁹ Szó szerint: a jobbik társ, akinek nagyobb gyakorlata van a Talmud egyéni tanulásában.

irányítása alatt, akinek előadásairól, szervezőképességéről csodákat meséltek.

Az új helyre már vihette a balmazújvárosi rebbéjének az ajánlólevelét, amelyben szorgalmáról és talmudi ismereteinek a kiválóságáról értesülhetett tiszafüredi mestere. Így mindjárt az első félévben két tanítványt kapott, ami lehetővé tette szüleinek tehermentesítését. Már nem volt szüksége többé pénzbeli támogatásukra. Tudásának alapossága mellett kiderült különleges pedagógiai készsége is. Az ő tanítványai jobban szerepeltek a heti *ferhernokon*,¹⁰ mint a többi házerbóheréi. Ezért a következő félévben már négy tanítványt bízta rá. Tekintélye, befolyásának súlya rohamosan növekedett. Egész fiatalon *gábe*,¹¹ majd alig tizenkilenc évesen *ras jesiva*¹² lett. Így a bóherlik (tanítványok) elosztásában a félév elején döntő szerepet kapott.

A sokévi nélkülözés után a hirtelen emelkedés és befolyás mohóvá tette. A legtöbb bóherlit – számban hatot – magához osztotta be, ami már önmagában tekintélyes pénzhez juttatta, mert kiválasztotta a legjobb módúakat, akik valamivel többet fizettek az átlagnál, csakhogy nála tanulhassanak. De ezzel még nem érte be. Minden házerbóhertől jövedelme bizonyos százalékát magának követelte. Csak ezáltal kaphattak tanítványokat.

Az így szerzett jelentős bevételéből már nemcsak étkezésre telt, ami mind mennyiségileg, mind minőségileg összehasonlíthatatlanul jobb volt a réginél, hanem ruházzkodásában is az előkelőségre törekedhetett. A falu legjobb szabójánál csináltatott öltönyöket magának, finom anyagból. És még arra is maradt némi pénze, hogy szüleit támogassa, akik ebben az időben igen nehéz anyagi körülmények között éltek, mert eladósorban lévő nővérét és négy kisebb testvérét kellett eltartaniuk.

Mohósága, önkényes pénzkövetelései nagy dühöt váltottak ki a házerbóherok körében. Először a rebbéhez próbáltak fordulni jogorvoslásért, de ő annyira megbízott a *ras jesivájában*,

¹⁰ Kisvizsga (jiddis).

¹¹ Gondnok (jiddis).

¹² A legnagyobb tudású bóher, aki a rebbe közvetlen munkatársa a *jesiva* irányításában.

hogy a panaszokat intrikának vette, és meghallgatni sem volt hajlandó őket.

Ekkor elkeseredésükben elhatározták, hogy „megtálesozzák” az őket anyagilag súlyosan megkárosító ras jesivát. A *tálish* szó imaköpenyt jelent, de „tálesozás” alatt távolról sem valószínűtlen aktust értettek, hanem nagyon is világi, sőt profán cselekvést, amely nagy veszély forrása lehetett mindkét fél számára, ezért csak nagyon kiélezett helyzetben merülhetett fel az alkalmazása. Az aktusra kijelölt személyre ugyanis a sötétben hátulról rádobtak egy nagyméretű táleszt, hogy ne lássa, kik támadták meg, és utána agyba-főbe verték. A tálish hangfogónak is jó volt, mert az áldozat segélykiáltásai az imaköpeny vastag vászna alatt nem hallatszottak messzire. Az így megbüntettetett eszméletlenre kellett verniük, hogy legyen idejük elmenekülni. Az ökölcsepások maradandó károsodást is okozhattak a megtámadottban, sőt a végzetes sérülést sem lehetett teljesen kizárni...

De a támadók sem lehettek teljesen biztosak a dolgukban, mert megzavarhatta őket valaki a „tálesozás” közben, és annak ugyancsak beláthatatlan következményei lehettek. A főkomposokat nyilván örökre kizárnák a jesivából, de a többire is igen súlyos büntetés várna. Helyzetük összehasonlíthatatlanul rosszabb lenne, mint annak előtte volt. Hogy mégis elhatározták ennek a veszélyes tettek a végrehajtását, abban mérhetetlen dühük a ras jesiva ellen játszotta a főszerepet.

De reb Smülnek, a *rófnak*¹³ a kisebbik lánya valahogy tudomást szerzett a veszélyes tervről, és közölte Eljével, hogy mi készül ellene. A ras jesiva ugyanis a hét több napján érkezhetett a rebbe asztalánál, így a lánynak volt alkalma, hogy tudomására hozza az ellene szőtt merényletet.

– Az esti ima után, amikor már teljesen sötét van odakint – súgta oda neki a lány, amikor eléje tette a levest délben –, leve-rik a petróleumlámpát. Ez a jele a támadás kezdetének. Ezért az imánál tartózkodjon a rabbilakást a *beszemedressel*¹⁴ össze-

¹³ A hitközség főabbija, aki nemcsak a jesiva, hanem egyben a falu és környéke zsidóságának is vezetője.

¹⁴ Tanház (jiddis).

kötő ajtónál. Gondoskodom, hogy nyitva legyen ez alkalommal. Ne féljen! Ide nem mernek bejönni.

Elje követte a lány utasításait, és éberén figyelt. Kis termetű volt, és ez igen óvatossá tette, mert gyengébbnek képzelte magát valódi erejénél is. Az esti ima a vége felé közeledett. Már a Záróimát mondták, amikor hirtelen hatalmas csattanás hallatszott.

Püff!!

A lámpa körte alakú üvege és a tömör, henger alakú petróleumtartálya darabokra törve szóródott szét a földön. Nyilván egy vastag husággal ütötték le. Elje az ajtóhoz ugrott, de már a nyomában voltak, és valószínűleg elkapják, mert magas fiúk vezették a támadókat, akik nagyobb tudtak ugrani a kis termetű ras jesivánál. A rebbe lakásába vezető ajtó kilincsét sem volt könnyű lenyomni, hogy kinyíljon. Idegességében talán először nem is tudta volna kellő eréllyel megtenni ezt a látszólag könnyű műveletet.

Ekkor csoda történt. Az ajtót belülről nyitották ki! Így a megtorpanó üldözők elől beugrott az előszobába. Mögötte becsapódott az ajtó, és mestere tizenhárom éves fiának, majd a fiatalabb lányának suttogó, nyugtató hangját hallotta a háta mögül.

– Féltünk, hogy nem lesz könnyű kinyitni, ezért lesben álltunk. Most már nem lesz semmi baj.

Valóban nem is lett, mert a rebbe is megtudta a dolgot, és alapos vizsgálatot rendelt el az ügyben. A terv kieszelői szigorú megrovásban részesültek. A megghiúsult „táleszozás” azonban a legmélyebb hatást Eljére gyakorolta. Az alatt a néhány másodperc alatt, amíg a tanházból a rabbilakás előszobájába jutott, egy egész örökkévalóságot élt át. Nem annyira a veréstől való félelem gyakorolta rá a legnagyobb hatást, hanem a szégyen, hogyan néz majd a tanítványai szemébe? De akár a többi bóher szemébe is? Minden tekintélyét elveszti, így nemcsak a háta megett, hanem nyíltan is ki merik majd nevetni. A verés nyoma nem a tekintély attribútuma... Mindenki szeret röhögni a pórul járt emberen. És még csak erkölcsi ereje sem lesz, hogy tiltakozzon, mert szíve mélyén nagyon jól érezte, hogy az igazság nem teljesen az ő oldalán áll. Olyan összegeket tulajdonított el, amiért mások dolgoztak meg.

Egy életre megündorodott a jogtalanságtól, az érdemtelen pénzkeresettől. Csak a formát kereste, hogyan adja tudtukra a megkárosított házerbóheroknak, hogy többé nem tart igényt a jövedelmük bizonyos részének a leadására. Először arra gondolt, hogy összehívja őket, és ünnepélyesen bejelenti a számukra előnyös változást. De hamarosan belátta ennek veszélyeit. Először is az összehívottak rögtön arra gondolnának, hogy megijedt tőlük, és ki akarnák használni a gyávaságát. Teljesíthetetlen követelésekkel lépnének fel. Mindent visszakövetelnének, és ő már a pénzt teljesen elköltötte. Ez tehát állandó veszedelmes forrása lenne, nem hagynák nyugodni, lejáratnák a tekintélyét.

Talmud-tudása jött a segítségére. Bizonytalan, döntésképtelen esetben, amikor az ember nem tudja, megtegyen-e valamit, vagy sem, akkor „*Sev vöál táásze odef*”, vagyis a passzivitás a legjobb, fordította le a maga esetére az ókorban keletkezett bölcs szavakat.

Így is tett, és nem bánta meg. A megrövidített fiatalemberek maguk jelentek meg nála, hogy csökkentést kérjenek a részére leadott összegből. Ezáltal megőrizhette méltóságát, önként lemondhatott a pluszjövedelme túlnyomó többségéről, majd végül az egészből.

A meghíúsult „táleszozás” után még három félében át tanult Tiszafüreden reb Smuelnál. Mély benyomást gyakorolt rá a rebbe. Idős korában is, ha szóba került a neve, akkor mindig hozzátette: „az én rebbém”. Nem győzte dicsérni hatalmas tudását, világos előadásmódját, mély értelmű tóramagyarázatait. Mindehhez végtelen szerénység társult és kiváló emberismeret. Minden tanítványával törődött, figyelemmel kísérte fejlődésüket, előmenetelüket. Ugyancsak nagyra értékelte rebbéje humorérzékét, amivel maga is a legnagyobb mértékben rendelkezett. Ezért is maradt a jesivájában huszonegy éves koráig. Valószínűleg ott maradt volna még tovább is, talán egész a nősüléséig, ha nem jön egy nagyszerű ajánlat a számára Németségéből, a Majna melletti Frankfurtról. Ösztöndíj elérésére nyíltott lehetősége a Breuer Salamon által alapított és vezetett jesivában.

A frankfurti jesiva különleges helyet foglalt el az egész akko-

ri ortodox világban. Az egyetlen olyan intézmény volt, ahol engedélyezték, sőt bizonyos fokig megkívánták a Talmud és a valósi döntvénytár mellett a világi tárgyak tanulását is. Forradalmi újjátásként hatott ez akkor, amikor még az elemi iskolába sem akarták engedni a gyerekeket. Mindez Breuer Salamon főrabbi érdemének tulajdonítható, aki Nyitrán született 1849-ben, a pozsonyi jesivában tanult, és egész 1883-ig a pápai hitközség rabbijaként működött. Ekkor hívták meg Frankfurtba főrabbinak. 1890-ben alapította meg különleges jesiváját, és tette világhíressé.

Az első világháború előtt a magyar közvélemény Németországot tekintette az ideális országnak, ahol a legnagyobb rendben folynak a dolgok. Pontosan, precízen dolgoznak, a legalaposabban intézik az ügyeket és a termelés minden területén a legmodernebb technikát alkalmazzák. A császári Német Birodalom a kultúra és a művelődés területén is a világelsőik között foglalt helyet, amelynek oktatási intézményei valamelyikébe bejutni szinte főnyereménynek számított minden kelet-európai diák számára.

Nem nehéz elképzelni, mit érezhetett a huszonegy éves Domán Ernő, amikor bibliai héber nyelven, vagyis *losajn kaj-desül*¹⁵ megírt kérvényére igenlő választ kapott. A levélből – ami *hohdeutsch*, vagyis irodalmi német nyelven adta tudtul az „akceptálást”, tehát a felvételt a jesivába – kiesett valami. Elje olyan felfokozott izgalommal kezdte olvasni a levelet, hogy először észre sem vette a földre hullt papírszeletet. Csak miután végzett az olvasással – ami nem ment könnyen, mert háromszor is nekifutott, míg teljesen felfogta a válasz lényegét, hogy a híres intézményben folytathatja a tanulmányait –, kezdte kétségbeesetten keresni azt a bizonyos dolgot, amire határozott célzást talált a szövegben. Ez a valami volt a lényeg. E nélkül ugyanis az egész frankfurti ügy merő szappanbuborékká válhatott, ami keletkezése után rögtön szerte is foszlik...

Kétségbeesetten kezdte keresni a levélben említett „mellékletet”. Közben mindenféle rémkép mérült fel benne, hogy azt a bizonyos dolgot esetleg bele sem tették, mert elfelejtették, vagy

¹⁵ Szent nyelven (jiddis).

beletették, de mielőtt leragasztották a borítékot, kihullt onnan. Egy valamire nem gondolt még leglázasabb izgalmában sem: azt, hogy kilopták belőle. Egy levélnek az illegális felbontása, hogy valamit eltulajdonítsanak belőle, 1907-ben olyan elképzelhetetlen volt, mint tíz évvel később az ellenkezője, hogy sértelesen megérkezik a címzetthez.

Mindent tűvé tett jesivai szállásán, abban a kis szobában, ahol másodmagával lakott, de hiába. Csak miután négykézlábra ereszkedve folytatta a lázas kutatást, bukkant rá az ágya alatt a keresett tárgyra, ahová az a viszonylag kis, téglalap alakú keménypapír becsúszott. Még térdelő helyzetben, azon melegében betűzni kezdte a szövegét, amely 600, azaz hatszáz birodalmi márka átutalásáról szólt Herrn Ernst Domán részére!

Egész elkábult a csekk összegétől. Nem hitt a szemének. Mikor kissé magához tért, felmerült benne a gyanú, hogy biztos tévedés az egész, vagy netán ugratás. Ellenségei így akarják nevetségessé tenni, hogy elhiszi, neki ilyen mesés összeget juttat valaki.

A hatszáz birodalmi márka valóban mesés vagyonnak tűnt a poros magyar faluban abban az időben. A túlnyomó többség fillérekért dolgozott, és hetekig a koronának, ami száz fillér volt, még a színét sem látták. Eszébe jutott, hogy a balmazújvárosi jesivában egy egész félévig élt, jobban mondva sínylődött néhány koronából.

De hát mégis a dolog végére kellett járnia. Remegve, tele belső feszültséggel ment be a falu egyetlen takarékszövetkezetébe, miközben nemtörődöm, vidám arcot igyekezett öltetni, mint aki tudja, hogy vicc az egész. Érti ő a tréfát, és csak azért csinálja, mert nem akarja elrontani barátai vidám kedvét, de végül ő is nevetni akar az egész ügyön.

Ám a kétségek fellegei egy csapásra eloszlottak. A csekk fantasztikus hatást váltott ki a bank alkalmazottjából is. Olyat kiáltott, hogy összeszaladt az egész kirendeltség, vagyis mind a három alkalmazott, beleértve a vezetőt is. Ott tolongtak, hogy szemügyre vegyék a hatalmas összeget tartalmazó csodálatos papírt. A vezetőnek, aki a takarékszövetkezet szomszédságában lakott, még a felesége is berohant a hírre, karján a négy hónapos csecsemőjével.

– Hadd nézzem – lihegte a sietségtől. – Mikor adódik még egy ilyen alkalom!

Minden kétség eloszlott tehát. Megkapta a lehetőséget, hogy az akkori világ legjelentősebb és legmagasabb szintű ortodox zsidó tanintézetében tanulhasson. A fiatalember előtt, aki addig várost még nem is látott, most egyszerre kinyílt a nagyvilág...

Napokig tanulmányozta a vasúti menetrendeket, hogy miként juthat el álmai városába. Lázás izgalomban teltek az előkészület hetei. De a legnagyobb problémát a *pájeszei* okozták, amelyeket labda alakúvá csavarva hordott a halántékánál. Vajon vágjon-e le belőlük, vagy hagyja őket érintetlenül? A kelet-magyarországi jesivákban a fiatalemberek díszeként szolgált a hosszú, dús pájész. Volt, akié hullámos volt, így dugóhúzóként lógott le kétoldalt az arca mellett, és keretezte be a gyakori éhezéstől sovány arcukat.

A probléma elsősorban nem esztétikai volt, hanem inkább erkölcsi. Azt mondták a falu tapasztaltabb, Budapestet is megjárt emberei, hogy a nagyvárosban nem ildomos ilyen nagy pájesszel megjelenni, különösen nem Németországban, amit a haladás szempontjából a legfejlettebbnek tekintettek. Ha viszont megrövidíti a pájeszt, azzal elindul a vállaltalanság lejtője felé, amitől a szülei és a helyi metsző óvták, aki hatalmas tudása révén rabbihelyettesként működött, így adni kellett a szavára. Ugyancsak óvta őt minden olyan dologtól a tiszafüredi rebbéje, ami az *ápiarszesz*hez, az istentagadáshoz vezethet. A rebbe nem tért ki külön a pájeszre, ennél sokkal nagyvonalúbb volt. Ő pedig nem mert rákérdezni, mert ha a rebbe megtiltja a megrövidítést, és neki ott mégis mindenképpen le kell vágatni a pájeszából, akkor ez állandó lelkiismeret-furdalást okozna a számára.

Ilyen óriási problémákkal kelt útra. Végül megint a passzív magatartás győzött, és nem nyúlt a pájeszhez. Ollót majd csak talál Frankfurtban is – gondolta –, ráér ott levágni a felesleget.

Egyeken az egész hitközség, mind az ötvenöt család aprajánagyja kísértte ki a falu állomására. Amikor becammogott a kis vicinális vonatnak mind a három kupéja, amelyet egy „kávédarálónak” nevezett apró mozdony vont maga után szuszogva és

pőfékelve, igen érzelmes búcsúzás kezdődött. Eljött mindenki meg akarta ölelni. Erre persze nem volt idő. Az állomásfőnök kétségbeesve integetett, kiabált, majd végül ordított.

– Fejezzék má' be, mert elmegy a vonat Elje nélkül! Oszti majd ríhatnak!

De nem reagáltak rá, mert mindenki úgy gondolta, hogy az ő ölelése nem befolyásolja a vonat indulását. Csak akkor döbbenek meg, amikor az állomásfőnök tényleg elindította a vonatot. Persze a sebessége nem okozott gondot a huszonegy éves fiúnak, hogy felugorjon rá. A csomagját úgy dobta utána.

A kísérek egyszerre kezdtek rá a *Tfilász háderehre*.¹⁶

Éljén anyja sírt, az apja keményen rászólt:

– Mit sírsz! Jobb dolga lesz, mint nekünk!

Így utazott el Elje Domán, hogy végleg maga mögött hagyja szülőfaluját.

A kis vicinális vonat Debrecenig vitte, majd ott felszállt a pesti gyorsra.

Még soha nem látta a magyar fővárost, de nem volt ideje sokat nézelődni. Sietnie kellett az egyik pályaudvarról a másikra, a Nyugatról a Keletre. Abban az időben a 46-os villamos tette meg ezt az utat. Egyeken a postamester magyarázta el neki az útirányt, aki világfinak számított, mert már vagy féltucat-szor megjárta a fővárost.

Hosszú volt az út, amíg elérkezett céljához. Előbb az Osztrák–Magyar Monarchia számos tartományán haladt keresztül, majd Németországon; de sehol nem tettek gúnyos megjegyzést két kis labdaszerűen felkunkorított pájeszára, a jesivákban hordott fekete, rosszul szabott öltönyére, amelynek kabátja a valási előírásoknak megfelelően olyan hosszú volt, hogy a térdét verdeste. Senkinek nem jutott eszébe, hogy csúfolja vagy szidja. Amikor erre évtizedek múlva visszagondolt, hihetetlennek tűnt a számára... Mintha csak álmodta volna!

De akkor, ott a vonaton csak a feszültséget érezte, amely az új helytől való félelme miatt eltöltötte.

Frankfurt am Main, vagyis a Majna menti Frankfurt nem azonnal nyílt meg a roppant vágyakkal és elképzelésekkel érke-

¹⁶ Az útra kelő rövid imája. A kísérek is mondhatják.

ző fiatalember előtt. Az első időkben csak messziről csodálhatta az akkor már hatalmas világváros fejlett üzleti negyedeit, gazdasági nyüzsgését, kulturális centrumát. A város emellett a modern ortodox zsidóság központja volt, ahová szinte a világ minden részéből érkeztek tanulni vágyó fiatalemberek, érdeklődő hitközségi vezetők, hogy alkalmazzák saját területükön a vallásos zsidóság eszméinek összeegyeztetését a kultúra fő célkitűzéseivel.

A főrabbiival, Breuer Salamonnal sem olyan közvetlen volt a kapcsolata az első időkben, mint a balmazújvárosi vagy tiszafüredi rebbével. Itt a „Herr Oberrabíner” (főrabbi úr) megszólítás volt használatos, és csak hosszabb idő után lehetett átváltani a „rebbé”-re. Az intézmény neve hivatalosan is Rabbiszeminárium, nem pedig jesiva, amit Elje nehezen szokott meg, pedig nagyon imponált neki ez az elnevezés. Az intézmény világi jellegét emelte ki, vagyis arra helyezte a hangsúlyt, amit a héber szóhasználatban a „*derech eret*” szóval fejeztek ki. Tehát a belső világ mellett a külvilágot is meg akarták ismerni. Bár azon a vidéken, abban a környezetben, ahonnan Elje származott, mindennemű olyan dolgot – ami nem a Talmuddal volt kapcsolatos – igyekeztek kiküszöbölni, háttérbe szorítani, benné erősen élt a vágy, hogy megismerje a másik világot és főleg annak kultúráját.

A beilleszkedés azonban nem ment zökkenők nélkül. Kezdetben sok problémája adódott. Így mindjárt a mindennapi beszéd terén is. Ő jiddisül beszélt, a többiek a hohdeutscht (irodalmi német) használták. Azt hitte, játszva átállhat a német beszédre, mert a jiddis alapja is a német nyelv. Nem kell más, csak visszahelyezni a „ferdítések” az eredeti formájukba, és kész. Mint például a „zogen” helyett majd „zagent”, a „sajn” helyett „sönt”, a „brajt” helyett „brótot” mond. Ezt akár egy nap alatt is megszokhatja.

Kiderült, hogy egy nagyon sok időt és fáradságot igénybe vevő műveletről van szó. Kifejezési formák egész garmadáját kell elsajátítania, valamint rengeteg új fogalmat megismernie. Emellett a német zsidók és diákok egyáltalán nem voltak elnézők vele szemben. Nem vették tekintetbe, hogy ő egy másik közegből érkezett, ahol természetesen nem hallhatott irodalmi német be-

szédet. Lenézték, szinte megvetették „jidlizése” miatt, még jó, ha csak megmosolyogták „ügyetlen” beszédéért. Így Eljében bizonyos kisebbségi érzés alakult ki a kezdeti időszakban. Igyekezett elkerülni a beszédet, és ha mégis meg kellett szólalnia, akkor természetellenesen szófukarrá vált, ami nem illett nézeteit lépten-nyomon hangoztató jelleméhez.

De nem adta fel. Akkor még megvolt benne az a rámenősség, ami elismerést kellett hogy kiváltson mindazokban, akik csak megismerik. Német nyelvkönyveket vásárolt, amelyeket a középiskolák számára írtak, és nagy szorgalommal tanulmányozni kezdte őket. Nem volt ritka az a nap, amikor jóval éjfél után feküdt le, és a hajnal sugarai még nem törték át az éjszaka sűrű homályát, amikor már ott találhatták őt íróasztalánál, tan-könyvei mellett. A német irodalomtanár, aki rendszeresen bejárt oktatni a diákokat a Szemináriumba, nagy segítségére volt abban, hogy jóval a feltételezett idő előtt sajátíthatta el azt a nyelvi biztonságot, ami alkalmassá tette a beilleszkedésre.

A német nyelvben szerzett jártassága az első évben még nem zárta ki a visszaeséseket és kudarcokat, de már nem tántorodott meg a gúnyos mosolyok láttán.

A talmudi mondás, hogy a kötelező dolgokat végül meg is szerethetjük, nála kétségtelenül bevált. Olyan lelkesedéssel olvasta a klasszikusokat: Goethét, Schillert, Lessinget és Heinét, hogy egész fejezeteket tudott idézni fejből prózai műveikből, és rengeteg versük rögződött memóriájában. Ez mentette meg később az életét. Az igazi elismerést és megbecsülést diáktársai és professzorai szemében azonban hatalmas talmudi tudása vívta ki. Hamarosan Breuer főrabbi is felfigyelt rá. Szívesen beszélt meg vele egy-egy nehezebb Toszáfotnak¹⁷ vagy Rámbámnak¹⁸ a magyarázatát. Idővel különleges státusa lett nála, még egyes szombatokon is vendégül látta a házában. Ez igen nagy szó volt a merev, a hierarchikus különbségekre éberén figyelő német társadalomban.

A főrabbi szimpátiája abban is megmutatkozott az irányában, hogy beajánlotta gazdag családok gyerekei mellé házitanítónak.

¹⁷ A hagyományos Talmud-példányok külső lapszélén található magyarázatok.

¹⁸ A zsidóság egyik legnagyobb kodifikátora és filozófusa. 1135–1204 között élt.

Ez óriási kitüntetésnek számított, mert az első világháború előtti német zsidó társadalomban a házitanító megbecsült személynek számított, főleg ha vallási tárgyakat tanított. Breuer főrabbi ajánlása pedig különös súllyal esett latba. Hívei felnéztek rá; befolyása megingathatatlan volt. Templomi szónoklatai alatt halálos csend uralkodott. Döntéseit vita nélkül elfogadták. Eből a tiszteletből természetesen jutott az általa támogatott tanítványainak is. Igen kevesen dicsekedhettek ilyen irányú kegyeivel, ami még vonzóbbá tette Eljét a szemükben.

A főrabbi ajánlásai révén különleges élményekben volt része. Dúsgazdag családok tagjaival ismerkedhetett meg, akiknek házaiba, vagy talán helyesebb úgy mondani, palotáiba nem volt könnyű bejutni. Tekintve, hogy gyerekeik tanítása terén különlegesen jó eredményeket ért el, ezért az ünnepekre is meghívták magukhoz.

A számára hihetetlennek tűnő események közül egy *széder este*¹⁹ jelentette a csúcst. A legnagyobbnak tartott export-import vállalat tulajdonosához volt hivatalos, hogy megemlékezzenek az egyiptomi kivonulásra. Már a megérkezés meglepetéssel szolgált a számára, mert díszes ruhába öltöztetett lakáj vezette be. Ilyet még soha nem látott, nem is hallott hasonlóról. Moziban, színházban még életében nem járt. Elképzelése sem lehetett arról, hogy a milliomosok hogyan élnek. Abban a faluban, ahol a szülei laktak, vagy amelyekben jesivában tanult, a gazdag zsidó családoknál legfeljebb szolgálólányt láthatott, akinek ruházata nem ütött el a többi parasztlányétól.

A lakáj egy hosszú és széles folyosón keresztül vezette be abba a hatalmas terembe, ahol már a hosszú, számára végtelennek tűnő asztalnál rengetegen foglaltak helyet. A lakáj visszavonult, és ő ott állt esetlenül, szegényes öltönyében a divatos és drága ruhákba öltözött, elegáns hölgyek és urak előtt.

Ez a kellemetlen helyzet csak egy pillanatig tartott, mert egy bőbitát viselő fiatal nő mellette termett, és a hatalmas asztal vége felé eső székhez vezette, ahol tanítványa, a házigazda tizenöt éves fia mellett mutatott neki helyet.

¹⁹ A Pészah ünnep első két estéje, amelyen a zsidók egyiptomi kivonulására emlékeznek.

A széder szertartása hamarosan elkezdődött. Csodálkozva látta, hogy ezüstsínű, miniatűr sínek futnak körbe az asztalon, mint egy vasúti pályán. Hamarosan finoman zakatoló hangra lett figyelmes, és egyszerre látókörébe került az ezüstvonal: elől a mozdony és mögötte a tehervagonok pontosan kicsinyített másai, dúsan megrakva a szertartás kezdetére fogyasztásra előírt *kárpással* (zöldséggel). A lassan haladó vonatból a tányérja mellé helyezett fogóval mindenki leemelt, amennyi neki tett.

Ugyanígy juttatta el a széder szertartást vezető házigazda a torniát, majd az étkezés végét jelző *áfikománt*²⁰ is a széder résztvevőinek.

A különleges élmények mély csodálatot váltottak ki belőle a német zsidók és egész Németország iránt. Nagyra értékelte pontosságukat, precizitásukat, körültekintésüket, ahogy meghatároztak valamit. A megállapodásokat tűzön-vízen keresztül betartották. Halálos bűnnek számított volna, ha valakinek a felelőssége vagy feledékenységé miatt elmarad egy tárgyalás vagy megbeszélés. A késés ugyanilyen bűnnek számított. A pontosság az valóban pontosságot jelentett. Ha például délután négyre beszéltek meg valamit, akkor nem négy előtt öt perccel vagy négy után egy perccel érkeztek, hanem pontosan a megadott időben. Ugyanis a felesleges várakozás is veszteségnek tűnt a szemükben.

A villamosok percnyi pontossággal közlekedtek, a megállóknál kifüggesztett táblázat szerint. Ugyanígy a vonatok. Ném engedték megzavarni az előírt rendet emberi mulasztás által. A rendőrök éber szemmel vigyáztak a tisztaságra, a rendre, a sőtétedés utáni csendre. Ez a rend, amely a császári Németországgal függött össze, megdönthetetlennek látszott, és a Hajdú megyei kis falvak világához képest igaznak tűnt. Sokkal praktikusabb és stabilabb volt, mint bármi, amit addig tapasztalt. A német világhatalom adta hozzá a garanciát. És ebbe a képletbe a zsidóság nagyszerűen belefért. Sőt helyesebb úgy mondani, hogy belesimult. Hisz a közép- és kelet-európai konzervatív zsidóság (ebben az időben még ez alkotta a többséget)

²⁰ Ógörög eredetű szó, csemeget jelent.

anyanyelve a jiddis volt, aminek szókinccse a középkori németből származott. Így jelentősebb nyelvi akadály sem gátolta a középosztálybeli emberek, kereskedők és iparosok beilleszkedését a német gazdasági életbe.

Ernő lassanként megismerte Breuer főrabbi hitközségének számos tagját, és mint házitanító bepillantott családi életükbe, szokásaikba, sőt olykor életfilozófiájuk is feltárult előtte. Tapasztalhatta őszinte vallásosságukat, a tórai és rabbinikus törvények precíz, a legapróbb részletekbe menő szigorú betartását. Az istentiszteleteken, imákon a fegyelem, a rend kifogástalan volt. Még olyan imáknál sem beszélgettek egymással az emberek, amelyeknél ez vallásilag megengedett. A tóraolvasásnál nemcsak a *pontozatlan* (magánhangzók nélküli) szöveg hibátlan kiejtése volt elmaradhatatlan követelmény, hanem ugyanilyen következetességgel kívánták meg az *ősi neginák* (hangjegyek) pontos kiéneklését. Aki ezt a követelményt akár csak a legkisebb mértékben nem tartotta szem előtt, az nemigen kaphatott esélyt egy újabb próbálkozásra. Viszont igen szépen megfizették azt, aki teljesíteni tudta ilyen irányú igényüket. Eljött szerencsére erre a körülményre figyelmeztette a helybeli zsidó gimnázium igazgatója, aki érdekes módon ugyancsak magyar származású volt. Már Frankfurtba érkezése első szombatján találkozott ezzel a „honfitársával”, aki azonnal, anélkül hogy egyetlen szót váltottak volna, felismerte Elje magyarságát. Még hozzá nem is a német, hanem a héber kiejtéséből. A szombat délutáni imánál ugyanis ő volt az előimádkozó. Az istentisztelet után a gimnáziumi igazgató rögtön magyarul szólított meg.

– Magyarország melyik falujából származik Ön, kedves barátom? Csak nem a Tisza mellől, Szabolcsból?

– Majdnem el tetszett találni – válaszolta tisztelettudóan Ernő az előkelő kinézetű, kecskeszakállas úrnak. – Én ugyanis a szomszédból, Hajdú megyéből származom.

– Valóban atyafiak vagyunk. Nyíregyháza ott van a környéken. Főleg innen, Németországból nézve.

Ezután az iskolaigazgató – aki Krausz Saul néven fedte fel inkognitóját – egy sereg hasznos tanáccsal látta el a körülményekkel teljesen ismeretlen fiatalembert. Köztük a leghasznosabb és

akkor a legjobban kamatoztatható a tóraolvasással kapcsolatos volt. Mert ahonnan Elje jött, Kelet-, Északkelet-Magyarországon a Tóra szövegének a pontos kiejtésére természetesen nagy gondot fordítottak, hisz ez még abból a parancsolatból is fakadt, hogy „Ne tegyetek hozzá, és ne vegyetek el belőle”. Annál kevésbé számított hibának, ha nem pontosan azt a hangjegyet énekelte ki a tóraolvasó, amit az előírás szerint ki kellett volna. Most Eljének hozzá kellett szoknia, hogy erre ugyanolyan súlyt helyezzen, mint a korrekt olvasásra, mert különben nem juthat pluszkeresethez, ami az otthoni családtagok támogatásához feltétlenül szükséges volt. Ugyanis egyre aggasztóbb híreket és leveleket kapott családja anyagi körülményeiről. Már addig is sokat segítette őket, de most még nagyobb szükségét szenvedtek, mint valaha. Súlyos betegség támadta meg mindannyiukat ott Egyeken. Helén, Elje nővére írta meg a kétségbeejtő hírt. „Én ápolom az egész családot – állt a tintapacnikkal teletűzdelt levélben –, bár magam is beteg vagyok, de hát valakinek talpon kell lennie, hogy ellássa a többieket.”

A Majna partjánál tanuló fiú a tintapacnikból következtetett a helyzet kritikus voltára. Helén nővére ugyanis rendkívül fegyelmezett lány volt, aki imádta a rendet, a tisztaságot az élet minden területén. Ritkán írt levelet, de ami tőle érkezett, az mindig kifogástalan volt tartalmára és külalakjára nézve is. Ha véletlenül pacnit ejtett, akkor vagy megpróbálta felitatni itatóssal, és ha ez nem sikerült, akkor inkább összetépte az egész addig írt szöveget, de nem kerülhetett ki a kezéből egy ilyen megcsúfított papír.

Ernő első megdöbbenésében hirtelen úgy határozott, hogy hazautazik. Bement Breuer főrabbihoz, hogy engedélyt kérjen tőle a távozáshoz. Ám a főrabbi elmondta, hogy a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, „ami köztudottan a világ legjobban szerkesztett újságja” hírt adott a Magyarország nagy részén lábra kapott járványról. Ez fertőzés következménye, és ebből kifelé sokan megfázásban szenvednek. A ragályos betegségnek két-három hét a lefolyási ideje, az orvosok nem sokat tudnak segíteni. Ha hazamegy, minden bizonnyal ő is megkaphatja a ragályos kórt. Ezzel nemhogy nem segít a családjának, hanem inkább még rosszabb helyzetbe hozhatja őket.

A szüleit tisztelő, testvéreit szerető fiatalember belátta, hogy a főrabbinak igaza van. Többet segít, ha pénzt küld gyógyszerre vagy orvosra (bár az utóbbihoz nem volt szokás fordulni, csak végső esetben...). Szokásától eltérően most távirati úton adta fel a felemelt összeget, amit a családjának szánt.

A következő időt nagy feszültségben és aggodalomban töltötte, mert heteken át nem kapott értesítést az orthoniaktól. Helén nővérét féltette most már leginkább. Fantáziája elragadta, és rémisztőbbnél rémisztőbb helyzetekben képzelte el szeretett lánytestvérét, míg több mint egy hónap múlva megjött a feloldást hozó üzenet, amely a gyógyulásukról adott hírt.

A tiszta, gondosan megírt, pácnimentes levélből végre megtudhatta, hogy nővére is súlyosan megbetegedett a többiektől; és magas lázzal ágynak dőlt. Ekkor a legidősebb öccse vette át a többiek ápolását, aki elsőnek állt talpra, és most már Helént is beleértve gondoskodott a rászorulóknak ellátásáról. Majd az anyjuk kapott erőre, és segítette a gyógyult fiának. A lényeg az volt, hogy mindenki megúsza és túlélte a járványt, aminek akadtak az országban halálos áldozatai is...

A jó hírek ellenére sem szűnt meg Elje aggodalma a család iránt. Rendkívül erős volt benne a szülői tisztelet és a testvéri szeretet érzése ahhoz, hogy a kétségbeejtő rossz hírek után csak úgy napirendre térjen az események fölött. Látnia kellett szeretteit. Alig várta a nagyünnepek közeledtét, hogy szünet legyen, és hazamehessen Egyekre megnézni a felgyógyultakat. Mintha csak ezzel valósulhatott volna meg a betegség teljes eltávozása. Nem törődött azzal sem, hogy jelentős anyagi veszteséget jelentett ez a számára, mert az ottani gazdag családok gyengébben tanuló gyermekeit tanította a szünetekben is. Hazautazásával csaknem egy teljes hónap esett ki a folyamatos jövedelméből. Nem beszélve arról, hogy a magyarországi „kéjutazás” – ahogy kollégái honvágyát a család után jellemezték – hatalmas kiadásokkal járt. Nagy szüksége lett volna erre az összegre könyvek vásárlására és ruhatára kiegészítése céljából, amire nagyon vágyott. Ám a szeretet háttérbe szorította benne még az ilyen irányú ambíciókat is.

A nagyünnepekre már nem maradhatott otthon, mert egy kis francia hitközségben, Elzász-Lotaringia közelében kellett az is-

tentiszteleteket levezetnie: a rabbi- és kántori funkciók ellátásával. A francia nyelvben már akkorra bámulatos előrehaladást ért el, ami a német középiskolák kötelező idegen nyelvű tantárgya volt. Mászt nem is tudtak küldeni e vallásos közösségbe, aki kielégítően ellátta volna a kántori mellett a rabbifunkciót is.

A kis közösség nagyon meg volt elégedve Elje nagyünnepi teljesítményével. Levelet írtak Breuer főrabbinak, amelyben megköszönték, hogy egy személyben gondoskodott kántorról és rabbiról, egyben kérték, hogy a jövőben is Ernst Domán rabbit küldje, aki szép hangjával és hagyományos dallamaival mély áhítatot tudott kelteni mindannyiukban. Világosan és közérthetően előadott beszédeivel pedig a vallásos érzést mélyítette el még azokban is, akik a közelmúltban lejátszódott sajnálatos események miatt eltávolodtak a zsidóságtól. (Az utóbbi kitételben a kis francia hitközség vezetői a Dreyfus-perre céloztak, amelynek antiszemita hullámai jóval a kémbojtáry után is hatottak.)

A hírek még Frankfurtban is gyorsan terjedtek – bár általában szűkszavúbbak voltak, mint magyarországi hittestvéreik –, így hamarosan jó vélemény alakult ki Elje szónoki képességeiről, és a hitközség fiatalabb tagjai meghívták körükbe, hogy szombat délutánokon előadásokat tartson.

Először vonakodott, mert nem érezte magát még eléggé felvértezve arra, hogy olyan kritikus közönség előtt, mint a fiatal zsidó értelmiség, hibátlan, sőt választékos német nyelven adjon elő bonyolult talmudi és vallásfilozófiai témákról szóló értekezéseket. De annyira kapacitáltak, sőt a főrabbi közbenjárását is igénybe vették a fiatalok, aki ugyancsak ösztökelte a szereplésre, hogy kénytelen volt beadni a derekát, és elvállalta az előadást. Úgy gondolta, egyszer megpróbálja, legfeljebb a jövőben békén hagyják, és nem hívják többet. Az önbizalom terén még komoly hiányosságai voltak. A félelme azonban teljesen alaptalannak bizonyult. A bemutatkozó előadása olyan ragyogóan sikerült, hogy még őt magát is meggyőzték szónoki képességeiről.

A fiatalok vezetőire mély benyomást gyakorolt Ernst hatalmas talmudi tudása, jártassága a hagyományos irodalomban, ugyanakkor remekül ismerte az akkor modernnek számító vi-

lági filozófusokat, mint Schopenhauert, Nietzschét, Kierkegaard-t. De ugyanúgy tudta idézni a középkori zsidó bölcseleket, Maimunit, a Rámbánt, Uriel Acostát vagy Spinozát. A kultúrát mindének fölé helyező zsidó értelmiségiek nem hagyták békében, minden összejövetelükre személyesen hívták meg, neves embereknek, tudósoknak, íróknak, egyetemi tanároknak mutatták be. Hamarosan a Rabbiszeminárium viszonylag szűk körén messze túlterjedt a híre. De ő egyáltalán nem örült ennek a népszerűségnek. Úgy érezte, hogy mindennél drágább idejét rabolják ezekkel a meghívásokkal, amelyet pedig nagyon szeretett volna hasznosan felhasználni, mert tudta, hogy még mindig jelentős hiányossága van a műveltség megszerzését illetően, és becsületbeli kötelességének érezte a bepótlását.

Húzódozását pusztán szerénységnek hitték, és még inkább kapacitálták előadások tartására. Mindezek arra a meggyőződésre készítették német ismeretségi körét, hogy senki nem lenne alkalmasabb nála ortodox rabbi állás betöltésére. Fel is vetettek a számára egy ilyen lehetőséget. Azt hitték, örömmel kap a lehetőség után, mert akkor nem kell visszamennie a sáros, poros falujába, ahonnan ebbe az érdekes, rengeteg látványosságot nyújtó városba érkezett.

A szándékuk, amiért ezt felkínálták a messziről jött fiatalembernek, kétségtelenül jóindulathból fakadt, de Elje egyáltalán nem repesett a boldogságtól, amikor közölték vele. Az ő eszménye a gazdasági életben való érvényesülés volt. Főleg a kereskedelemben. A nagy zsidó tóramagyarázatokat, talmudistákat tekintette példaképének, akik nemhogy fizetést nem fogadtak el a hitközségüktől, hanem még ők támogatták azokat jelentős adományokkal. Mert nemcsak a zsidó tudományokban voltak nagyok, hanem az élet más területein is sikereket értek el. Mint például Rási (Rabbi Slomo Jicháki), aki a Szentírás és a Talmud csaknem minden szövegéhez írt nélkülözhetetlen magyarázatokat, amelyek nélkül meg sem értenék az ókori vallási irodalmat. Miközben dicséretet zengenek munkásságáról, nem felejtik el hozzátenni, hogy a foglalkozása kereskedő volt. Tehát nem rabbi, ahogy az ember ilyen hatalmas vallási művet csodálva feltételezné. És ezt nem pejoratív értelemben említik, hanem éppen dicséretként, hogy a

létfenntartás gondjai mellett szakított ennyi időt vallási tanulmányai megalkotásához.

De gondolhatott RAMBAM-ra (Maimuni Mózes), a zsidóság legnagyobb kodifikátorára, aki egyben jelentős vallásfilozófus is volt. Ugyanakkor néves orvos, aki Kairóban hitközsége tagjait ingyen kezelte.

Minél hátrább lépett az időben gondolatban, annál több példát talált arra, hogy az igazi nagyok munkával tartották el magukat és családjukat. Tanulmányai folyamán gyakran találkozhatott Rábbi Johánán, a cipész nevével, aki ugyan a kaptafánál maradt, de neves tudós volt, Rábbi Ákivá egyik legjobb tanítványa. Rábbi Jichok viszont a kovácmesterséget választotta, és elmondhatta, hogy ugyan gyakran vágott az üllőre életében, mégis kinyílt előtte a világ, a tudomány világa. Az időszámítás szerinti III-IV. század fordulóján már elismert tudós létére sem hagyta abba nehéz fizikai erőfeszítést kívánó munkáját. De ott volt Hilél, a legnagyobb mind között, aki napszámosként tartotta el magát!

Persze nemcsak az ókori és középkori példák befolyásolták Eljét elhatározásában jövője kialakításában, hanem a szeme előtt feltáruló családi paloták, villák. Ahol csak házitanítóskodott, láthatta a pompás, szemet gyönyörködtető környezetet. A nyugodt, biztonságot árasztó légkört, amiben gazdag tanítványai éltek. Ez a háttér öntudatot, emberi méltóságot adott nekik. Úgy tűnt, hogy ezeknek az embereknek nem kell hajbókolniuk senki előtt, mint a hitközségi alkalmazottaknak. Megfigyelhette, hogy még a főrabbi is, akit pedig valóban nagy, őszinte tisztelet vett körül szinte minden hitközségi tag részéről, mégis másként beszélt a nagy befolyású, milliomos export-importőrrel, aki mellest a hitközsége alelnöke volt, mint a templomszolgájával, metszőjével vagy akár kántorával.

Eljének nagyon éles szeme volt az ilyesmire. Semmilyen emberi gesztus nem kerülte el a figyelmét. Talán a szegényes környezet, ahonnan jött, finomította ki benne ezt a készséget. Ez a rendkívüli érzékenység minden emberi kapcsolatot illetően ösztökélte arra, hogy olyan helyzetet vívjon ki magának, ahol a legkevésbé van kitéve az alávetettség bármilyen formájának. Úgy látta és érezte, hogy ezt a magabiztos helyzetet, ahol a tár-

sadalmi elismertség legjobban elérhető, a kereskedelmi pályán alakíthatja ki és szerezheti meg.

A kézenfekvő talán az lett volna, hogy ott marad végleg Frankfurtban, és ott próbálja mindezt elérni. Ám ennek, az akkori viszonyok mellett, két körülmény mondott ellent. Az egyik, hogy a frankfurti ortodox zsidó társadalom igen szigorúan zárt kört alkotott. Ez a kirekesztő tendencia szinte kivétel nélkül kiterjedt minden kelet-európaira. De önmagukon belül is az egyes rétegek ugyancsak védekeztek az olyan behatolás ellen, amely társadalmi pozíciójuk gyengítését, netán jelentős süllýedését eredményezné. Ezen elsősorban a vagyoni helyzetüket és annak a társadalom általi megítélését kellett érteni. Tehát ha egy közepesen jómódú családba benősül egy nincstelen fiatalember, akinek az ottani megítélés szerint, ahogy gúnyosan mondani szokták: „kilóg a feneke a nadrágból”, akkor annak a családnak jelentős mértékben süllýedni fog a társadalmi helyzete, ami esetleg az üzleti kapcsolataikra is károsan hathat. Így például, ha hitelre lesz szükségük, akkor sokkal kisebb eséllyel tudják ezt megszerezni, mint korábban, az új vő bekerülése előtt.

Ez azonban csak az egyik körülmény volt, méghozzá a kisebb süllýal latba eső. A másik, a súlyosabb, az az egész német helyzetre vonatkozott. Rendkívül erős zsidóellenességet tapasztalt a hatóságok részéről. Ez nem is szavakban, hanem hangsúlyokban, tekintetekben, gúnyos arcimimikában jutott kifejezésre. Egy külföldi pedig igen gyakran került kapcsolatba a hatósággal. A Vilmos császári Németország, bár nem volt kimondottan rendőrállam, de nem állt nagyon távol a tekintélyuralmi rendszerektől. Ha bárhová ment vagy költözött egy külföldi, azonnal be kellett jelentkeznie a rendőrségen. Ez a jelentkezés minden egyes alkalommal kellemetlen, arcpirító körülmények között ment végbe, nagyjából a következőképpen:

– Name? (Neve?) – kérdezte szolgálati asztalánál ülve a rendőr, miközben Eljét állva hagyta.

– Ernst Domán.

– Woher sind Sie hergekommen? (Honnan jött ide?) – volt a következő kérdés.

– Von Ungarn. (Magyarországról.)

– Religion? (Vallása?)

– Israelitisch (Izraelita) – válaszolta Elje, mert az Osztrák–Magyar Monarchia területén ez volt a zsidóság hivatalos neve.

– Also Jude! (Tehát zsidó!) – kiáltotta a rendőr olyan megvetéssel kevert gyűlölettel, amitől a fiatalember hátán minden szőr felágaskodott, és gerincébe mintha belenyilallt volna valami.

A helyzetet nem lehet félreérteni, mert minden esetben és minden rendőr hasonlóképpen reagált. Kezdetben még hajlamos volt azt gondolni, hogy ezekben a megnyilvánulásokban több az idegengyűlölet, mint a rasszizmus. Hisz köztudottan uralkodó érzés volt ez Európa nyugati felében, a jómódú országokban a Kelet-Európából érkezőkkel szemben. Nyilván úgy gondolták ott sokan, hogy ezek az emberek magukkal hurcolják a nyomort, és tömegük még lehúzza őket is azok színvonalára.

De nem sok idő múltán olyan eseteket hallott bennszülött frankfurti, jómódú zsidóktól, amelyek nyilvánvalóvá és egyértelművé tették, hogy Németországban a rasszizmus domináló szerepet játszik.

Elje már harmadik éve tanult Frankfurtban, amikor az egyik családnál, amelynek a gyerekeit tanította, az uzsonnánál nagy jöves-ménésre figyelt fel. A családfő váratlanul hazajött az irodájából, és bejött a nagy ebédlőbe, ahol Elje együtt fogyasztotta a tejszínhabos kávét és a süteményeket a két gyerekkel, valamint a háziasszonnyal, aki gyorsan felkelt az asztaltól, és férje elé sietett. Izgatottan tárgyaltak valamit. A nyitva hagyott ajtón át látszott, hogy a hallban a bőbitás szobalány és a szakácsnő ugyancsak izgatottan sugdolóznak.

A házigazda és felesége gyorsan átvonultak egy szomszédos szobába. A gyerekek is felvillanyozódni látszottak, mintha sejteneék, miről lehet szó a szülők között. Elje nem mert kérdezősködni tőlük, mert tapintatlanságnak tartotta. A titkolódzásból, valamint a sürgés-forgásból nem tudta kivenni, hogy jó vagy rossz hír az, amit ilyen izgatottan tárgyalnak. Ha ne adj' isten rossz hír – gondolta –, akkor nyilván nem szívesen beszélnek róla. A gyerekek pedig nagyon jól neveltek voltak, a németek-

nél alkalmazott szigorú fegyelem pedig tiltotta, hogy bármilyen megjegyzést tegyenek felnőttek társaságában az ő beleegyezésük, illerve engedélyük nélkül.

A szülők hamarosan visszajöttek, szinte betáncoltak a szobába. Mintha a néhány perc alatt, amíg a másik szobában tartózkodtak, vagy húsz évet fiatalodtak volna. A nehéz mozgású háziasszony, akinek fűzők közé szorított teste is sugallta a túlsúlyosságot, most fruskaként szökdelt a vitrinek előtt a nagy állótükör felé, hogy egy gyors perdüléssel végignézzen magán.

Férje, a házigazda, akinek tekintélyes potrohát még a jól szabott öltöny sem tudta elrejtetni, ugrásoknak beillő léptekkel közeledett a nagy étkezőasztalhoz, és mellét kidüllesztve állt meg Elje előtt.

– Herr Dömán! – kezdte, és hangjában lezajlott nagy csaták diadala rejlett.

A fiatalember elpirult, zavarba jött, nem tudta mire vélni ezt a furcsa, szokatlan viselkedést. Hamarjában nem tudta, hogyan reagáljon ebben a házban még eddig soha nem tapasztalt érzelmkitörésre. Sokat nem kellett töprengenie, mert Feuerstein úr hatalmas lélegzetet véve, már kezdte is a mondókáját:

– Családunkat nagyon nagy öröm érte. Nem bírjuk magunkban tartani. Meg kell hogy osszuk Önnel is, aki olyan nagy szorgalommal és kitartással tanítja gyermekeinket.

Feuerstein úr itt megállt és hatásos szünetet tartva folytatta:

– Képzelse, fiatalember, fiam, a jogi doktor, aki most fejezi be önkéntesi sorállományú katonai szolgálatát, végre megkapta a rangját!

Az arcán tükröződő öröm láttán a fiatalember még azon sem csodálkozott volna, ha az derül ki, hogy tábornok lett valamilyen rendkívüli szolgálat révén.

– És milyen tiszti rangot kapott? – kérdezte félénken.

– Gefreite (örvezető) – vágta ki büszkén az örömtől repeső apa.

Elje hirtelen azt hitte, talán rosszul hallotta a rangot, mert amit a házigazda mondott, az a legalacsonyabb tiszti fokozat volt, egyetlen csontcsillaggal a paroliján. Alatta csak az egyszerű bakák voltak.

– Azt hi-hiszem, nem ér-értettem a rangot – köhögött-kráko-

gott Elje zavarában –, ugyanis az osztrák–magyar hadseregben, úgy tudom, ez nem tiszti rang.

– Itt sem az, és én nem mondtam, hogy a fiam tiszt lett – mondta kissé megbántva Feuerstein. Majd gyorsan hozzátette: – Ha tudná, hogy ez a rang itt Németországban mit jelent egy zsidónak, akkor, azt hiszem, nagyobb áhítattal ejtené ki a nevét. Mennyit kellett áldoznom arra, hogy egyáltalán foglalkozzanak az ügyel. Georg, a fiam az első zsidó, aki ezt megkapta, tudtommal, 1871 óta. Mert csak a háborúban kaphatott a zsidó katona akár tiszti rangot is. Apám, *ólov hásolajm* (béke rája) őrmesterségig vitte a német–francia háborúban. De békében még nem adtak zsidónak katonai rangot.

Hogy a házitanító megértse az őrzetetői rang jelentőségét családja vonatkozásában, Feuerstein papa leült mellé az asztalhoz, és tőle szokatlan körülményességgel magyarázni kezdte az ügy hátterét.

– A legidősebb fiam, aki most huszonnegyedik évében van, kitűnő eredménnyel végezte el a jogi egyetemet. Őszintén szólva, már a jogi karra való felvétele sem volt sétagalopp, de ezt még egy kis körültekintéssel, ajándékokkal, összekötteréssel és főleg a gimnázium mind a nyolc osztályában elért színjeles bizonyítvánnyal aránylag zökkenőmentesen le lehetett bonyolítani.

A jogi egyetem elvégzése után került sor a katonai szolgálatra. Georg nagyszerűen állt helyt az alapkiképzés alatt, mert nemcsak szellemileg, hanem testileg is nagyszerű férfi. Nem kevés pénzembe került ennek elérése. Külön tornaórákkal, úszótanfolyamokkal, vívóleckékkel értük el. Az alapkiképzés három hónapig tartott. Akik a fiammal egy időben vonultak be, azok már ekkor simán megkapták a Gefreite-csillagot. Persze nem zsidók...

Újabb három hónap telt el, és a többi karpaszományos, még akiknek egy sima érettségijük volt csak, már megkapták a Korporal- (tizedes) csillagot. Semmivel sem voltak jobbak, és semmivel nem tudtak többet a fegyvernemükről, mint Georg. De nemcsak a csillagot kapták meg, hanem tartalékos tiszti tanfolyamra küldték őket. A fiam meg maradhatott baka, ami egy karpaszományos esetében, aki nemcsak a sima érettségivel

rendelkezik, ami a karpaszományosi stráfhhoz már elég, hanem egyetemi végzettséggel, valóságos szégyennek számít. Mert a Gefreite-csillagot még egy egyszerű parasztleány is megkaphatja, ha van egy kis sütnivalója.

Elképzelheti, Herr Domán, hogy mit álltunk ki ez alatt az idő alatt. Jöttek a fiam elkeseredett levelei. A megszégyenítés miatt, amit a katonabajtársaitól ki kellett állnia, mert csúfolták; rosszmájú megjegyzéseket tettek rá, majdnem öngyilkos lett. Szerencsére a vallásos zsidó nevelésnek köszönhetően, amiben részesült, erre nem került sor. De idegileg kikészült. Mi ugyan csak. A feleségem és én teljesen tanácstalanok voltunk, mert semmi ismeretségünk sincs a katonaságnál. Ez itt Németországban még az arisztokráciánál is elitebb kaszt! Egyetlen zsidót sem ismertünk, akinek hozzájuk a legkisebb kapcsolata is lett volna.

Ekkor a sógoromnak remek ötlete támadt: – Fordulj a tartományi képviselőkhöz – mondta egy délután, amikor már teljesen elvesztettünk minden reményt, és magunkba roskadva ültünk. – Az egy nagy befolyású ember. Nem beszélve arról, hogy családi összeköttetései révén biztos van kapcsolata a hadsereghez is. Kell hogy emlékezzen rád, hiszen nagy összeggel segítetted a korteskörútját a tartományban.

Ez a remek ötlet, amit a sógorom ajánlott, mint *deus ex machina*, valódi isteni beavatkozás jött a részünkre. Gondoltuk, kockázat nem lehet, légfeljebb nem sikerül. A tartományi képviselőnek én valóban jelentős összeggel járultam hozzá a kampányához tavaly. Ráadásul megszereztem a számára számos zsidó szavazatát is, amit szerintem megérdemelt, mert sokkal liberálisabb híre volt, mint a konzervatív vetélytársának. Hitközségi rendezvényeinken is ismertettem a programját, ami sok szempontból közelebb állt hozzánk, mint az ellenfeléé. Úgy gondolom, ez azért nem kis mértékben járult hozzá a győzelméhez. Mindezek alapján felvettem vele a kapcsolatot az irodáján keresztül, mert közvetlenül hozzá nem lehetett bejutni. Hál' istennek felkarolta az ügyet, és szóba hozta a tartományi gyűlésben. Úgy tudom, valami miatt neki is jól jött a dolog. *Summa summarum*, vagyis mindent összevetve (Feuerstein szívesen használt latin szavakat a beszédében, hogy jelezze, bár kereske-

dő ugyan, de azért ő is járt gimnáziumba), sikerült a dolog. És most a fiam már Gefreite!

– Tényleg – fordult a feleségéhez a házigazda –, méltó ünnep-
lést kell rendeznünk Georgnak, ha szabadságra hazajön. Ez
most már csak napok kérdése.

Feuersteinék fiának eseté Eljét csak megerősítette abban a
meggyőződésben, hogy Németország mégsem ideális hely egy
magyarországi fiatalember számára. Otthon már rég túl van-
nak azon – gondolta nem kis büszkeséggel –, hogy a legkisebb
katonai „sarzsi” megszerzése ne okozzon ilyen megalázkodást.
Akár tiszti rangot is elérhet egy érettségizett zsidó fiatalember,
ha megvan hozzá a tehetsége. Amikor legutóbb otthon járt, azt
beszélték, hogy a legmagasabb rangú tábornok Magyarorszá-
gon egy bizonyos Háza Samu, aki zsidó származású. Igaz, hogy
kitért... De Németországban még ez sem segíthet, mert köztu-
dott volt, hogy intenzív családkutatás folyik, és a jobb pozíciók
megszerzésénél nem restek egész a déd- vagy ükszüőlőig kutat-
ni a családfát.

Megérlelődött tehát a hazatérés gondolata Ernstben (ahogy
Frankfurtban nevezték). Már elmúlt huszonnégy éves, ideje
volt komoly egzisztenciát létrehozni, megvetni lábát a társada-
lomban, megnősülni...

Amikor bejelentette, hogy hazautazik, igen megdöbbenek.
Nem értették az okát. Talán anyagi problémái akadtak – kér-
dezte a főrabbi –, szívesen segítünk megoldani. A világi tárgyak
oktatói még jobban elképedtek. Olyan széles körű és alapos a
tudása, hogy a doktori cím megszerzése semmi nehézséget nem
okozna a számára a legközelebbi jövőben. Nem beszélve arról,
hogy a német nyelvben olyan jártasságot ért el és gazdag szó-
kincset szerzett, amely egyedülálló az intézmény történetében.
Külföldi diák, akinek nem német az anyanyelve, talán még so-
ha nem volt képes ilyen tökéletesen, szinte irodalmi szinten fo-
galmazni. Akár szépiró is lehetne!

A reálisan elérhető jövőnek ezek a csábos képei egyáltalán
nem vonzották Eljét. Az ő eszményképe továbbra is az anyagi-
lag független talmudtudós maradt, aki nem szorul arra, hogy
állást kelljen vállalnia másoknál, legkevésbé valamelyik hitköz-
ségnél. Különösen mély benyomást tett rá még tiszafüredi

jesivabóhersága alatt az ottani hitközség alelnökének a veje. Ez a fiatalember, aki néhány évvel volt csak idősebb az akkor tizennyolc éves Eljénél, már tekintélyes *bálbósz*nak (családfőnek) számított, pusztán azzal, hogy benősült a gazdag Schwarzer családba. Mindezt a Talmudban való jártasságának köszönhette. Schwarzer Mór, a tekintélyes termény-nagykereskedő, az akkori ortodox zsidó szokásnak megfelelően kiváló talmudistát óhajtott megszerezni egyetlen lánya férjének. Semmi más követelményt nem támasztott leendő vejével kapcsolatban. Nem érdekelte a külső megjelenése az általa elképzelt leendő férjnek, sem az anyagi helyzete, sőt még azt sem tartotta fontosnak, hogy előkelő származású, vagyis *jichesz* legyen, tehát rabbicaládból származzon. Attól nem félt, hogy a lányának esetleg más a férfiideálja, mert abban az időben a vidéki vallásos lányoknak nem sok szavuk volt a párválasztást illetően. A papának, hogy vágyát kielégítse, nem volt nehéz dolga, tekintve, hogy jelentős vagyonnal rendelkezett. Az akkori szokásnak megfelelően, az egyik nagy jesiva rebbéjéhez kellett csak fordulnia, aki majd ajánlj neki egy megfelelő tudással rendelkező bóhert a tanítványai közül. Így esett a választás Gedáljára, aki nemcsak a Talmudban volt igen jártas, hanem a világi dolgok iránt is érdeklődést mutatott. Amikor Elje megismerte, már hitközségi vezető szerepre áhítozott. Adottságai megvoltak hozzá. Jó szónoknak bizonyult, egyformán könnyedén fejezte ki magát jiddisül, magyarul. A hitközségi politika útvesztőiben is eléggé kiismerte magát, ami nem csekély intelligenciára vallott a részéről. Apósa vagyona pedig a gazdasági háttérrel és az egyéni függetlenséget biztosította a számára.

Ilyesfajta karrierre vágyott Elje is. Ezért konokul a fejébe vette, hogy mindenképpen visszamegy Magyarországra. Nem hagyta magát befolyásolni a „szirén hangoktól”, amelyekkel professzorai ott maradásra csábították. Sőt még Breuer főrabbi kérése sem tudta megingatni elhatározásában. Csak az egyetemi félév befejezését várta meg, és segített a gyengébb bóherek felkészítésében a vizsgákra. Miután ezt teljesítette, érzelmes búcsút vett kollégáitól, professzoraitól és végül Breuer főrabbitól, aki, úgy látszott, nem mondott le arról, hogy elhatározása megváltoztatására bírja. Ugyanis a következő félév

elejére utána küldette Egyekre a hatszáz márkás ösztöndíjat. Erre még nem volt példa az intézmény történetében, hogy egy diáknak, aki bejelentí, hogy nem óhajtja ott folytatni tanulmányait, a következő félévre ösztöndíjat küldjenek. Nyilván remélték, hogy meggondolja magát, és visszamegy. De Eljét már ez a nemes gesztus sem tudta elhatározása megváltoztatására bírni. Felajánlotta a pénz visszaküldését, de értesítették, hogy ezt az általa tanúsított tanulmányi előmenetel jutalmának szánták.

Egyébként, amikor a hatszáz márka megérkezett Egyekre, ő onnan már Budapestre költözött, és állást is vállalt. Még hozzá két nagy cég is alkalmazta német-francia levelezőnek. Az egyik a Frommer-fegyvergyár, a másik a Paszomány-gyár volt. Több állás között is válogathatott, de választása eszményinek bizonyult, mert nem kellett reggeltől estig a gyárakban tartózkodnia, csak minden második napon ment be a munkahelyére, és az érkező leveleket lefordította, és mindjárt a válaszokat is megírta. Ez nemcsak abból a szempontból volt jó, hogy két munkát is vállalhatott, hanem a szombatot is kényelmesen megtarthatta.

Állása mellett társadalmi életet is élhetett. Ez ortodox zsidó vonatkozásban azt jelentette, hogy eljárt a templomokba, részt vett a mindennapi reggeli és esti imákon. Az ima előtt a tórai hetiszakaszról vettek át részeket, ima után a talmudi szövegeket tanulmányozták.

A Talmud tanulásánál azonnal felfigyeltek rá, mert rendkívüli szellemi képességeket és jártasságot árult el kérdéseivel, amire a nagy tudású előadók sem tudtak válaszolni. Hamarosan felkérték őt is előadás tartására, amire olyan rövid idő után, mint amit Elje töltött el közöttük, még nem volt példa. Előadásaival – aminek kapcsán tapasztalhatták gyors gondolkodását, éleselméjűségét, gazdag fantáziáját az igen bonyolultnak tartott részek világos megoldásánál – általános bámulatot vívott ki magának. Különleges képességeinek híre igen gyorsan terjedt széles körben.

Népszerűsége gyorsan növekedett a templomjárók körében, amikor megtudták, hogy még nőtlen. A lányos apák, és meglehetősen szép számmal voltak ilyenek, reményekkel elteltlen érdek-

lődtek utána, próbáltak közelebbi információt szerezni körülményeiről, szüleiről. A lányos apák abban az időben kétségtelenül nehéz helyzetben voltak. A hozomány, vagy ahogyan zsidó körökben emlegették, a *nödán* kötelező volt. Nem írott szabály alapján, hanem a szokásjog szerint érvényesült ez minden vallásos zsidó házasságkötésnél. De ugyanúgy be kellett tartani, mint az írott törvényt...

A tórai időkben fordított volt a törvény. A vőlegény vásárolta meg menyasszonyát a lány apjától. Csakhogy az eltelt „csekély” három évezred alatt az ősi társadalmi-gazdasági struktúrában óriási változások következtek be. A túlnyomórészt földművelő, állattenyésztő nép, országa elvesztése folytán, jórészt kereskedővé vált a szétszórtság folyamán. Másfelé nem is orientálódhatott. A föld a nemeseké volt, zsidó nem juthatott hozzá. Ipart nem tanulhatott, mert ott meg a céhek diszkriminációs törvényei zárták el előlük az utat. Maradt tehát a kereskedelem. De egy üzlet nyitásához kezdőtőke kellett. Ezt pedig rendszerint a lányos apának kellett előteremtenie.

Ezek a körülmények adottak voltak még az első világháború előtt is. Az 1867-es emancipáció a társadalmi rétegződés túlnyomó többségén nem hozott létre alapvető változást. A zsidóság nagy része továbbra is kereskedelemmel foglalkozott. Elje sem reménykedhetett másban, mint egy jó házasságban, ami lehetővé teszi a számára egy üzlet megnyitását. Szorgalmasan eljárt hát az ortodox hitközség templomaiba, ahol a hagyományhoz töretlenül ragaszkodó férfiak imádkoztak. A nők csak szombat délelőtt jelentek meg a templomokban, de csak a templom emeletén, magasan a férfiak feje feletti karzaton helyezkedtek el. E karzat magas korlátját sűrű fátyol borította, ami még beláthatatlanabbá tette a gyengébb nem tartózkodási helyét. Ám ez mindkét irányban működött és tette csaknem lehetetlenné az esetleges kukucsálást...

Azért valamicskét csak lehetett látni. Az esélyek azonban nem voltak teljesen egyenlők, mert a férfiak legfeljebb az első sorban ülőkből vehettek ki valamit, ahol csaknem kizárólag idős asszonyok ültek. Nem csoda, hogy az erősebb nemhez tartozók nemigen meresztették a nyakukat felfelé a látványért.

A nők perspektívája jóval tágabb volt, de ismét csak az első

sorban ülőket érintette, akikre a földi hívságok már nemigen hatottak...

De hát ez is volt a cél, hogy a templom ne legyen a különböző neműek találkozásának helyévé, ahol vonzalmak vagy *hóhíle*²¹ még szerelmek is szövődhetnek... Az ortodox zsinagógák tervezői minden ilyen irányú lehetőséget ki akartak küszöbölni, ezért ennek esélyét-veszélyét már a *status nascendi*²² előtt kizárták.

A párválasztás tehát nem volt könnyű dolog az ortodox zsidó társadalomban Elje fiatakorában. Lányok nem találkozhattak fiúkkal, csak szülők társaságában. A társalgás ugyancsak korlátozott volt a két nem között, csak általánosságokra szorítkozhatott. Érzelmekről, vonzódásokról, a másik nemmel kapcsolatos elvárásokról nem illett beszélni. Amiről nem illett beszélni, az tulajdonképpen szigorúan tilos volt. Aki áthágta ezt a szabályt, az kitehette magát annak, hogy jobb házakba be sem engedik. A „hallatlan törvénysértésnek” ugyanis villámsebessé híre ment, és az ilyen „elvetemült” férfi legfeljebb szegény családdhoz közeledhetett...

Tulajdonképpen a szülők feladata volt a fiatalok ügyét meg tárgyalni. Az ilyen tárgyalásokon persze főleg gazdasági jellegű kérdések merültek fel, mint például mennyi lesz a nődán és mivel fog a férfi a házasság után foglalkozni.

A nő testi tulajdonságairól sem kaphatott a jövődöbeli férj átlátható képet. A ruha ugyanis rökéletesen elrejtette a gyengébb nem teljes testi mivoltát. Csak a feje látszott ki: A bőven omló és vastag redőkkel alaposan ellátott vászon, bársony, selyem vagy krepdesin anyagokból készült kosztüm vagy dressz a nyaktól egészen le a lábfejig minden testrészt takart, még a kisebbfajta testi hibákat is... Így a „zsákbamacska” veszélye bőven fenyegethette a szerencsétlen bóhert, aki netán nagy illúziókkal eltelt az élet nagy kalandjára, a házasságra. Nemhiába mondja a Talmud, hogy olyan nehéz a férfi házasságkötése, mint a Vörös-tengeren való átkelés volt hajdanán. A hasonlat igen találó, mert olyan csoda is kellett a jó házas-

²¹ Isten ments.

²² Keletkezés állapota (latin).

sághoz, mint az óriás vizet falként megállító látványhoz. Ehhez kapcsolódik a második talmudi mondás, amely leszögezi, hogy a házasságok az égben kötöttek. Az utóbbi kijelentés vigaszul is szolgált a netán pórul járt házastárs számára, hogy nem az ő hibája volt, ha nem jól választotta meg a jövődöbelijét. Őt nem „rázták át”, nem csapták be, hanem az Ég akarta így, valamilyen rejtett okból.

Elje még annyiban is hátrányos helyzetben volt, hogy neki a szülei vidéken élő szegény emberek voltak, nem számíthatott a segítségükre. De nem esett kétségbe, tisztában volt az értékeivel. Nem is kellett sokáig várnia, hamarosan jelentkeztek az „igénylők”. Méghozzá az egyik legelőkelőbb családból kezdtek érdeklődni iránta.

A pesti ortodox főrabbi igen nagy tiszteletnek örvendett országszerte, sőt híre, tekintélye még az országhatárokat is messze átlépte. Eljött egy estébe hajló délután, teljesen váratlanul meghívták a lakásába a *Minha-Mááriv*hoz.²³ Az ok, amiért a lakásba hívták, a főrabbi gyengélkedése volt, aki ezért nem tudott a templomba menni. Viszont közösségben akart imádkozni, amihez tíz férfi kellett. Nagy megtiszteltetés volt ez, hogy ráesett a választás, hisz az ortodox hitközség bármelyik tagja nagy örömmel vállalta a meghívást.

A rágas nappali szobában gyűltek össze vagy húszan a főrabbi körül, aki köpenyben és pizsamában ült egy fotelban, és kezének intésével üdvözölte az érkezőket, akik tiszteletteljes mély meghajlással közeledtek feléje.

– Elnézést, hogy ide fárasztottam az urakat, de az influenza teljesen megbénított.

– Mindig rendelkezhet velünk, rebbe – mondták szinte egy-szerre, kórusban.

Egy idős asszony, csipkés főkötővel a fején a szomszéd szobában tartózkodott a nyitott ajtónál, és mellette egy alacsony termetű, kissé molett lány állt.

Elje is csatlakozott a többiekhez és mély főhajlással köszöntötte a rebbe feleségét, aki fejének könnyed biccentésével rea-

²³ Délutáni és esti ima összekapcsolva.

gált az üdvözlésekre. Viszont fogalma sem volt, hogy ki lehet az a fiatal nő az oldalánál.

Nem sokáig kellett azonban várnia a megfejtésre, mert az imától lefelé jövet megszólalt mellette egy idősebb férfi:

– A rebbeceen, úgy tűnik, felhozatta az unokáját vidékről. Valami készül itt. Nem gondolja, kedves Elje?

– Honnan jött fel az unoka?

– Verbórol. Az apja ott *róf*.²⁴ Koppel Reichnak a fia. Nagyszerű szervező. Abban a kis Nyitra megyei faluban internátust létesített, hogy a távoli községekben lakó diákok is ott tanulhassanak a zsidó elemi és polgári iskolában.

Hamarosan konkrét formát öltött az, amire az idős férfi célzott. A főrabbi megbízásából felkereste Eljét a főrabbi veje és felvetette a számára annak a lehetőségét, hogy bekerüljön ebbe az előkelő családba. Egyben ecsetelte annak óriási előnyeit a jövőt illetően. – Minden kapu megnyílhat maga előtt, kedves Elje – mondta, miközben kezével hatalmas kört írt le a levegőben –, hisz a nagypapa neve olyan, mint egy bűvös szó, amelynek nem állhat ellen semmi.

Elje tisztában volt vele, hogy a vő egyáltalán nem túloz. Maga is sokat hallott a főrabbiról, annak hatalmas talmudi tudásáról, széles látóköréről, amely nem csak szűk szakterületét érintette. Rendkívüli műveltségéről maga is meggyőződött néhány beszélgetésük folyamán.

Csábító volt az ajánlat. Talán ez jelenti az esélyt, hogy megvalósíthatja álmát – gondolta át otthon a vő által közölteket. Most lett volna szüksége egy tárgyalóképes apára, aki a házasság feltételeit megbeszéli a lány hozzátartozóival. Tekintve, hogy ilyenrel nem rendelkezett, ezért magának kellett meg tárgyalni a feltételeket, amik elsősorban gazdasági természetűek lettek volna. Amelyek valóban csak lettek volna, mert Elje túl szemérmes volt ahhoz, hogy fellépjen ilyen jellegű követelésekkel. Meg arra gondolt, hogy úgylis megadják neki, amit adni tudnak a lánnyal. Csak nem fogják Juliskát anyagilag megrövidíteni, akit láthatólag annyira szeretnek. Érdekes volt, hogy ebben a szigorúan ortodox vidéki családban, ahol a papa a ha-

²⁴ Rabbi jiddisül.

gyományos, széles karimájú bársonykalapot viselte a hozzáillő, csaknem bokáig érő fekete kaftánnal, a mama *sájtlit* (paróka) tett a kopasz fejére (négyhetenként nullásgéppel vágták le a haját), a lányukat a világi nevén emlegették, és nem a születésekor kapott bibliai nevén, Johebednek.

Juliska családja jó néven vette, hogy Elje nem támaszt anyagi feltételeket. Több gyerek volt, akiről a falusi rabbinak még gondoskodnia kellett, bőségesnek nem mondható jövedelméből. Hamarosan sort is kerítettek az eljegyzésre.

Erre az ünnepélyes aktusra igen emlékezetes, mondhatnánk, történelmet meghatározó napon került sor: 1914. június 28-án. Elje iratai között még hosszú ideig ott lapult a *Nap* című újságnak az a kitépett első lapja, aminek címdoldalán öles betűkkel közlik a világszenzációt keltő hírt: Ferenc Ferdinándnak, az Osztrák–Magyar Monarchia trónörökösének és hitvesének a meggyilkolását, míg az oldal hátsó felén szerényen húzódik meg az a szöveg, amely hírül adja, hogy Domán Ernő eljegyezte Juliska „úrilányt”, a pesti ortodox főrabbi unokáját.

Évek múlva már nem lehet tudni, hogy az újság első lapját melyik hír miatt őrizték meg olyan hosszú ideig...

A trónörökös meggyilkolása hamarosan maga után vonta a világháború kitörését, aminek következtében Magyarországon is elkezdődött a mozgósítás.

Közben Juliska családja készülődött az esküvőre. A főrabbi édesapa levélben kérte Eljét, hogy jöjjön le hozzájuk Verbóra, ahol megbeszélik a továbbiakat. Nyilván az anyagiakat akarják vele megbeszélni – gondolta a vőlegény, és másnap, a levél kézhezvétele utáni napon, vonatra is szállt.

Elje megszokta Frankfurtban, hogy a kor divatja szerint öltözzön. Hisz ott a főrabbi sem viselte a magyarországi ortodox rebbék hagyományos öltözkését: a kaftánt és a széles karimájú bársonykalapot. Szakállt sem növesztett, pájesza keskeny és vékony volt, szinte belesimult a rövid frizurájába.

Juliska bátyja várta a vendéget az állomáson. Minden fekete volt rajta, kalapjától a cipője sarkáig. Vadul növvő szakáll, pájesza félkörben keretezte arcát, amin már az üdvözlés alkalmával is rosszallás látszott. A kocsin, amint haladtak a paplak felé, hangot is adott ennek.

– Itt majd nem lehet ilyen ruhákban járni. Ez tisztára *hukesz hága*.²⁵

Eljött ez a meglehetősen rideg, rendre utasító hang hideg zuhanyként érte. Pesten, az eljegyzés alkalmával Juliska nagyapja és apja talmudtudósnak kijáró tisztelettel beszéltek vele, és most ez a fiatalember, aki annyi idős lehet, mint ő, támadólag és sértően kritizálja. Kedve lett volna alaposan leszidni a magáról megfélekedező bóhert, de inkább hallgatott. Az egész út alatt nem is szóltak többé egymáshoz.

A róf nagy örömmel üdvözölte a vendéget. Hamarosan asztalhoz ültek a szülők és a négy felnőtt gyerek: két fiú és két lány, valamint Elje, akit a családfő és az idősebb fiú közé ültettek (ő kísérte be az állomásról).

Az ebéd után a családfő és a vendég egy kisméretű szobába vonultak, ami olyan dolgozóféle lehetett, mert a mennyezetig érő könyvszekrény zsúfolva volt talmudfóliánsokkal, néhány könyv pedig a rozszant asztalon feküdt, ami mellé leültek.

A társalgás kissé akadozva indult, mert a *móré döászre*²⁶, sokkal diplomatikusabban, mint a fia, de ugyancsak kifogásolni kezdte Elje öltözetét. A kritizált most még kellemetlenebbül érezte magát, mint a szekéren, amikor az állomástól jöttek, mert igen tisztelte jövődő apósát, akit kiváló képességű tudósnak ismert meg még az eljegyzés alkalmával. De úgy érezte, okvetlen tisztáznia kell álláspontját ebben a számára lényegtelennek tűnő, ám a rebbének és családjának, úgy látszott, nagyon is lényeges kérdésben.

Azzal kezdte, hogy Frankfurtban, ahol szigorúan vallásos környezetben végezte tanulmányait dr. Breuer főrabbinál, senki nem viselt ilyen ruházatot. Mindenki úgy öltözött, ahogy a szíve vágya diktálta, ha nem lépte át a jó ízlés határait. Tekintve, hogy ő kereskedő szeretne lenni, a bóborkalap és a kaftán nem segítené elő érvényesülését...

Ekkor derült ki, hogy milyen óriási félreértés áll fenn a jövődő após és Elje között a jövőt illetően. A róf elképzelése az volt,

²⁵ Keresztény szokás (jiddis).

²⁶ A hely ura (arám). Az ortodox rabbit nevezik így. A tisztelet megnyilvánulása ez személyével szemben.

hogya a veje nála fog lakni egynéhány évig, amíg majd talál magának valamilyen állást, aminek a jövedelméből eltarthatja családját.

– A koztolasod természetesen beleértendő az ingyenszállásba – tette még hozzá biztatólag a róf. – A külön szoba a részletekre ugyan kezdetben jelent még egy kis problémát, de majd megoldjuk az egyik kamra ideiglenes átalakításával lakószobává – folytatta elgondolkozva.

– Milyen állásra gondol a rebe? – kérdezte Elje udvariasan, bár hangja mélységes csalódást árult el.

– A legvalószínűbb, hogy melámed állást sikerül majd kapnod. A mostani, a reb Óser már nagyon idős, hamarosan abba fogja hagyni a tanítást.

– De én kereskedő szeretnék lenni, ahogy említettem.

– Sajnos én nem vagyok abban a helyzetben, hogy pénzbeli *nödánt*²⁷ tudjak adni Juliskának. Még öt gyerekemről kell hogy gondoskodjak. A tanításból is meg lehet élni. Reb Óser négy gyermeket nevelt fel belőle.

Egy világ omlott össze Eljében. A nagy álmok pillanatok alatt foszlottak semmivé a realitás kőkemény szikláján. Legyen falusi melámed, aki hajnaltól késő estig veri 30-40 gyerek fejébe a *Hümes-Rásit*²⁸ és a Talmudot a napfényt alig látott szűk szobában. A „veri”-t ebben az esetben szó szerint kell érteni, mert a nádpálca vagy a nadrágszija a melámed elválaszthatatlan segéd-eszköze volt, ez a mesterséggel együtt járt, ahogy erről már korábban részletesen szó esett. Ilyen feladatot Elje amúgy sem tudott volna ellátni, mert nevelési elvei teljesen különböztek ezektől a barbár hagyományoktól.

Viszont az eljegyzés felbontása igen nagy bűnnek számított ortodox körökben és maga is elvetendőnek tartotta.

Kétségbeesetten gondolt a jövőre. A nagyváros kényelmét, a fürdőszobát is megszokta már Frankfurtban és Budapesten, nem beszélve a kulturális lehetőségekről, a színházakról, könyvtárakról, múzeumokról és képtárakról.

Úgy érezte, erkölcsi válságba került, amit maga képtelen meg-

²⁷ Hozomány (jiddis).

²⁸ Mózes öt könyve Rási magyarázatával.

oldani. Naivitása és a magyarországi ortodox zsidó társadalom ismeretének teljes hiánya hozta ilyen lehetetlen helyzetbe. Önmagán kívül senki nem hibáztatható, hisz ezek az emberek nem tudhatták, hogy őt milyen vágyak éltetik, melyek az elvárásai. Erre pesti ismerőse döbbsentette rá, amikor barátok híján elpanaszolta neki súlyos problémáit.

– Nem tudom, mi a baja, kedves Elje? – csóválta a fejét az ismerős. – Miben reménykedett? Hiszen maga nem *jichesz*²⁹, hogy feltételeket támasszon. Örüljön, hogy egy ilyen előkelő család hajlandó magát vőül befogadni.

Fel kellett ismernie, hogy az ortodox zsidó társadalom Magyarországon feudális jellegű, akár a külső dzsentrivilág, amely körülveszi őket. Hiába messze átlagon felüli a tudása, fontosabb a származás... és a pénz... Ami már az ókorban is köztudott volt, mért amikor Mózes első könyvében az olvasható, hogy az Örökkévaló megáldotta Ábrahámot mindennel, akkor ehhez Rási magyarázatul hozzáfűzte, hogy nem kellett más cselekednie, mint megnövelni a vagyonát, és ezzel mindent megkapott: bölcsességet, tiszteletet, befolyást, társadalmi elismerést. Mert akinek pénze van, azt minden jó tulajdonsággal és elismeréssel felruházzák a kortársai.

Eljének szembe kellett néznie azzal, hogy neki egyik kelléke sincs meg az érvényesüléshez. Viszont nem tudta és nem is akarta elfogadni sorsának ilyenén alakulását. Minden idegszála változtatásért kiáltott. De ehhez a változtatáshoz erkölcsi tabuk átlépésére lett volna szüksége, amire képtelen volt... Ilyenkor következnek be a tragédiák... Eljét vallásossága távol tartotta a végzetes lépéstől.

Közben Európában felgyorsultak az események. A kezdetben Szerbia ellen indított háború Németország és az antant beavatkozásával világméretűvé vált. Az Osztrák–Magyar Monarchiában is hatalmas mértékben kiterjesztették a hadkötelezettséget és rengeteg embert hívtak be katonának. Várható volt, hogy Eljére is hamarosan sor kerül.

Menyasszonya apja és nagyapja sürgették, hogy tegyen rab-bivizsgát, és akkor elintézhetik, hogy felmentsék a katonaság-

²⁹ Előkelő családból származó személy.

tól. Kijelölték azt a három ortodox rabbit, aki hajlandó őt fogadni. Ugyanis az ortodoxoknál legalább három vallási vezető által kiállított oklevél kellett ahhoz, hogy rófnak nyilvánítsák, aki képes dönteni a kóseriség és egyéb vallási kérdésekben. Persze értésére adták, hogy ez az oklevél nem jogosítja fel arra, hogy ilyen jellegű állást kapjon, mert nem találhatók rebbék a felmenői között.

Elje vállalta a megméretést. Felkereste a három vidéki rófit és levizsgázott náluk. Ez három hetet vett igénybe, mert mind-egyiknél legalább egy hetet kellett eltöltenie. Vendégként lakott a házukban ez alatt az idő alatt és neki kellett döntenie a felmerült nehezebb kérdéseknél. A vizsgáztató tehát alaposan megfigyelhette, hogy érti-e a felmerült problémák lényegét.

A rabbivizsga befejezése után néhány nappal megkapta az erről szóló bizonyítványt, amelyben igazolták, hogy megfelelt a követelményeknek és feljogosítja vallási kérdésekben való döntéshozatalra. A rabbioklevéllel csaknem egy időben érkezett meg a sorozásra való behívója is. A sors kezét látta ebben.

Eldöntötte magában, hogy a talmudi mesterek által javasolt irányt követi, akik azt hirdették, hogy ha súlyos problémák merülnek fel az ember életében és képtelen a döntésre, akkor bíz-a sorsra az elintézését. „*Sev vóál táásze ódef*” (ülni és nem cselekedni a hatásosabb) idézte magában az eredeti szöveget. Vagyis nem veszi igénybe a menyasszonya hozzátartozói által javasolt és támogatott felmentési lehetőséget besorozása esetén!

És alkalmasnak találták katonai szolgálatra. Legyőzve a kísértést, nem kérte felmentését papi diplomájára hivatkozva. Sőt a diplomáit még arra sem használta fel, hogy tábori lelkészi beosztást kapjon, ami összehasonlíthatatlanul előnyösebb helyzetet teremtett volna a számára a katonai szolgálat idejére. Nem beszélve arról, hogy a fronton sokkal kevésbé lett volna kitéve az állandó életveszélynek, mint ahogy egyszerű honvédként. De ez a halálos veszélyeket nyíltan vállaló magatartása – úgy érezte – erkölcsileg feljogosította arra, hogy felbontsa az eljegyzését Juliskával.

Ezt egy szépen megfogalmazott héber levél formájában adta tudtul menyasszonya apjának. Arra utalva, hogy egyszerű katonaként lép a haza szolgálatába, ami állandó életveszélyt je-

lent, nem kötheti le magának az ő kedves lányát, aki számára közben sokkal előnyösebb frigyek adódhatnak, amit kénytelen lenne elmulasztani.

A haza szolgálatának említése a katonai szolgálatot illetően 1914-ben egyáltalán nem hatott falrengető frázisnak vagy hamis pátosznak. Ugyanis a vallásos zsidóságot a talmudi törvények erre készítették. „*Diná dömálhutá diná*”, vagyis az állami törvények érvényesek a zsidóság számára, kötelesek betartani azokat, elsődleges hatállyal bírnak, tanítja a Talmud több helyen is.

A besorozás után néhány nappal megérkezett a behívó is. A Monarchia hadigépezete most már elkapta Eljét, hogy négy éven át ki se engedje a markából.

Az alapkiképzés mindössze három hónapig tartott, mert sürgősen szükség volt az újonnan behívottakra a fronton. A cári orosz hadsereg ugyanis hatalmas offenzívát indított Galíciában, amelynek nagy részét elfoglalta és már a magyar határt is átlépte. Így a 32-es gyalogezred keretében Elje is hamarosan kikerült a frontra, majd néhány nap elteltével már az első vonalban találta magát. Itt szerzett első tapasztalatairól később a következőket mesélte:

„Mindjárt az első napon hatalmas ágyútűzbe kerültünk. Srapnelok tucatjai robbantak a lövészárookban s környékén, nyomukban karok és lábak repültek a levegőbe. Sebesültek jajgatása, haldoklók hörgése hallatszott mindenhonnan. De még ebben a halálos félelmekkel terhelt légkörben is akadt olyan ember, aki nem vesztette el humorérzékét. Az egyik katona, aki velünk együtt került az első vonalba, így kiáltott fel méltatlankodva, felelősségre vonó szigorral, teljes komolyságot imitálva:

– Micsoda slendrián vircsaft folyik maguknál! Itt az ember élete sincs biztonságban!”

Ákasztófahumornak nevezhetnénk az ilyen megnyilatkozást, hisz a halál ott ólálkodott mindannyiuk közelében, bármely percben megszakíthatta bármelyikük életfonalát. De Karinthy Frigyes óta ezt a humor minden fajtájára lehet alkalmazni, hisz minden ember a halál előtt áll, ezért is nevezik a vallási irodalmak halandónak az embert.

Sokat nem okoskodhatott Elje az első vonalban, mert egy-

mást követték a veszélyesebbnél veszélyesebb feladatok, amelyek alól nem lehetett kibújni. A nagyobb veszély nem a lövészárokban fenyegette, hanem amikor ki kellett onnan másznia, hogy valamilyen küldetést lásson el.

Egyik ilyen alkalommal, amikor futárként vitt egy nagyon fontos üzenetet századparancsnokától a zászlóaljparancsnokához, srapel robbant a közelében. Semmi különösét nem észlelt. Szaladt tovább, hogy a parancsot minél előbb teljesítse, amikor hirtelen a földön találta magát. Mintha a jobb lába „kicsúszott volna” alóla. Kezével odakapott és nagy nedvességet észlelt. Vér – döbönt rá a valóságra. Hirtelen felrémlett előtte a veszély, hogy talán nem fogja tudni teljesíteni a parancsot, amire úgy gondolt, mintha a háború kimenetele függne tőle. Ugyanabban a pillanatban hatalmas mennydörgés, villámlás kezdődött és óriási felhőszakadás zúdult le rá. Tudta, hogy nem szabad elhagynia magát, mert akkor vége. Megpróbált lábra állni, de teljes volt a kudarca. Nem maradt más lehetőség a számára, mint hogy hason csússzon tovább. Szerencséjére már nem volt messze küldetése végcéljától. Hamarosan elérte a zászlóaljparancsnokának szállását, ahol személyesen adhatta át a szóbeli üzenetet, miközben a szanitécek hozzákezdték a sebe ellátásához.

Szerencséje volt, hogy a srapnelszilánk, amely megsebesítette, nem ért csontot, bár elég mélyen fúródott a lábába. Így is hetekig feküdt a kórházban, mert a mély seb begyógyulása az akkori kezelési lehetőségek mellett sokáig tartott. Utána is jelentékeny időt vett igénybe a teljes rehabilitációja, amíg képessé vált arra, hogy teljes értékű katonaként elhagyhassa az ispotályt.

Ismét az orosz frontra került, még veszélyesebb beosztásban, mint korábban. Legalább négy órát naponta a lövészárók előtti drótsövénynél kellett tartózkodnia másodmagával a századából. Főleg éjjel volt ennek jelentősége, amikor az ellenség előreküldött katonái hason csúszva próbálták különleges ollóval elvágni a drótsövényt, hogy az utánuk jövő támadók elől elhárítsák az utolsó akadályt is. Ebben az igen veszélyes, nagy figyelmet és körültekintést igénylő feladat ellátásában egyszer még kézitusára is sor került, amikor éjjel egy merész orosz katonára már átvágtak egy helyen a drótakadályt. Elje társa, egy ha-

talmas termetű felvidéki parasztleány villámgyorsan rácsapott és a maga térfelére rántotta. Ám kiderült, hogy az ellenség semmivel nem gyengébb a magyarnál; így csak ketten, együttes erővel tudták megadásra bírni. Jelentősége volt annak, hogy épségben fogták el, mert információt is nyerhettek feletteseik a kihallgatásából.

Elje hosszú hónapokon át maradt ebben a veszélyes beosztásban, mire leváltották. Szerencséjére egy németül perfekt beszélő embert kerestek a zászlóaljnál, mert a Monarchia hadseregében a vezényleti nyelv a német volt. A felülről jövő parancsokat, utasításokat telefonon keresztül közölték az alsóbb egységekkel. Elődje, gyenge nyelvtudása miatt, nem mindig értette meg tisztán a gyorsan leadott szöveget, és emiatt többször bonyodalom támadt, míg végül le kellett váltani.

Az egykori jesivabóher, majd frankfurti diák ez alkalommal, ahogy a későbbiekben is, nagy hasznát vette német nyelvtudásának; kitűnően megállta a helyét mint a zászlóalj telefonistája.

Ez viszonylag jó beosztásnak számított, kevesebb veszély leselkedett rá, mint az első vonalban, bár néha az ellenség tüzéségének a lövedékei közel jártak a telefonos bunkerhez... Azzal, hogy a frontot választotta a rabbiság helyett, csak magának tehetett szemrehányást.

A háború fordulata hamarosan kibillentette Eljét a viszonylagos nyugalom helyzetéből. Románia 1916 augusztusában hadat üzent a központi hatalmaknak, és hadserege megtámadta a Monarchiát. Váratlan pálfordulása miatt – hisz addig a Monarchia szövetségese volt – gyors előrehaladást ért el Erdélyben. Az osztrák-magyar hadseregnek lóhalálában kellett jelentős erőket összpontosítania a veszélyeztetett területen. Elsősorban az orosz frontról dobtak át oda nagyobb egységeket. Elje is köztük volt. Így ismét az első vonalban találta magát...

Ezrede a Gyilkos-tónál találkozott az ellenséggel. Később az erdélyi havasokban harcoltak és a szörnyű hidegben kis híján megfagyott. Ám itt sem maradtak hosszú ideig: 1917 késő tavaszán már az olasz frontról küldi leveleit Egyekre mint újdonsült örmester. A szülők aggódva olvassák a háborús híreket, mert mind a négy fiuk az arcvonalakon harcolt.

Az 1918-as év nagy szomorúságot hozott a családra. Feri

öccse elesett a lengyelországi utóvédharcokban. Az olasz front összeomlott. A nagy zűrzavarban számos katonai egység felbomlott, de Elje ezrede szigorú katonai rendben lépte át a határt és érkezett Budapestre, ahol a Mária Terézia-laktanyában jelentkeztek. Közben kitört az őszirózsás forradalom, ami a falvakban csak növelte a felfordulást. Bandák fosztogattak, raboltak és gyilkoltak is. Főleg a zsidókat támadták meg és rabolták ki üzleteiket, lakásaikat.

Egyeken is gyülekeztek a falu sötét erői, hogy kifosszák az üzleteket és a templomokat. Ekkor érkezett haza Elje és tizenkilenc katona bajtársa. Tekintve, hogy megtarthatták a fegyvereiket, felsorakoztak a főtéren és a pogromra összeverődött tömeget riasztólövessel szétkergették. Így a Hajdú megyei Egyek azon ritka községek közé tartozott, ahol nem volt nagyobb atrocitás, viszonylag épségben úszták meg a forradalmakat, majd az ellenforradalmat is. Ezt az ottani zsidók főleg a román megszállásnak köszönhették, mert ezáltal az ellenforradalmi gyilkos bandák onnan távol maradtak. Ez utóbbiak ugyanis csak a fegyverteleneket támadták meg, de semmi kedvük nem volt felvenni a harcot a román hadsereggel.

Am Elje a román királyi hadsereg bevonulásakor már nem tartózkodott Egyeken. Egy jó ismerőse, aki egy időre külföldre távozott – hogy elkerülje a különítményes tisztekkel való találkozást, akik biztos agyonverték volna, mert jómódú zsidó ügyvéd volt –, Eljét költöztette be négyszobás lakásába a József körúton. Ekkor kereste fel egy katona bajtársa, aki eldicsekedt a felsőbb körökhöz fűződő jó összeköttetéseivel.

– Gyere velem, Ernőkém Budafokra. Ott majd bemutatlak egy pár magas rangú katonatiszt barátomnak. Nem számít, hogy zsidó vagy. Én tanúsítom nekik, hogy milyen klassz bajtárs voltál. Ezeknek remek kapcsolatuk van bárhová. Biztos állást tudnak szerezni neked. Ebben a mai felfordult világban egy ilyen kapcsolat jobb az aranynál.

Elje kellemetlenül érezte magát. Egyetlen porcikája sem kívánta a kapcsolatot ellenforradalmi antiszemitákkal. Viszont ez a bajtársa a fronton kitűnően viselkedett, segítőkésznek mutatkozott, ezért nem akarta megsérteni azzal, hogy kereken elutasítja barátságos gesztusát.

– Nagyon köszönöm, hogy rám gondoltál – örvendezett látszólag széles mosollyal az arcán –, de jelenleg nagyon el vagyok foglalva a családom ügyeinek az intézésével. Ahogy ezen túl vagyok, azonnal jelentkezem.

– Csak semmi mentegetőzés vagy kifogás: Még a családi ügyeidet is gyorsabban és biztosabban intézheted el a barátaim támogatásával.

Az egykori katona bajtárs széles mozdulattal ölelte át az alacsony termetű társát, aki szinte elveszett a nagydarab ember vastag karjai között. Elje kénytelen-kelletlen elindult hát a nála egy jó fejfel magasabb férfi oldalán. Ha valaki messziről nézte őket, az egy fordított Zoro és Huru párt láthatott, mert akkor még az alacsony termetű zsidó volt a kimondott sovány alkat, míg a magas keresztény egyértelműen kövérnek számított.

Villamosra szálltak és többszöri átszállással értek Budafokra.

– Na, helyben vagyunk már! – kiáltott fel az egykori bajtárs, amikor egy teljesen kihalt helyhez értek, és arcán a barátságosnak tűnő vonások egy szempillantás alatt fenyegető, kegyetlen, gyilkos szándékot eláruló torz vigyorra változtak.

A helyzet félreérthetetlen volt. Az életveszély és az Istenbe vetett szilárd hit adhatott erőt ahhoz, hogy a sokkal gyengébb kis ember el tudta taszítani a nyakát megragadni akaró hatalmas férfit, majd lélekszakadva rohanni kezdett.

A támadó hamar felocsúdott ámulatából, amit a védekező nem várt erős ellenállása okozott neki, és ő is nekiiramodott, hogy elkapja a menekülőt.

– A kezem közé kerülsz, rohadt zsidó és megdöglesz! – bömbölte teljes hangerővel.

Eljének nem voltak kétségei az irányban, hogy az egykori bajtárs a fenyegetését mindenképpen be akarja tartani. A távolság is veszedelmesen fogyott közöttük, mert a támadó hosszú lábai előnyt jelentettek a rohanásban.

Ekkor mint deus ex machina, vagyis ahogy a középkori történetekben előfordul, a sors közbeszólt egy taxi formájában, amely váratlanul tűnt fel a közelben a teljesen kihalt vidéken. Éppen Elje mellett állt meg, és a szolgálatkész taxis még a kocsi ajtaját is kitérte, a menekülőnek csak be kellett ugrania a vezető melletti ülésre és már indultak is tovább.

– Az életemet mentette meg – fordult Elje a taxis felé, miután kilihegte magát a lélekszakadó rohanás után.

– Utálom ezeket a gyilkos pogromlovagokat. Örmény vagyok és belőlünk egymilliót gyilkoltak meg a török hordák. Ismerem a félelem és a kiszolgáltatottság érzését, bár szerencsére soha nem jártam Törökországban – mondta a sofőr.

Később, amikor Elje gondolatban felidézte magában ezt a történetet, határozottan úgy érezte, hogy csoda történt vele. Annál inkább megerősödött benne ez a vélemény, mert abban az időben, 1920 tavaszán még igen kevés taxi közlekedett a fővárosban. És hogy egy éppen a külvárosban jár, arra semmi esély nem volt...

A veszély annál gyakoribb volt. Ezzel bőven találkozhatott nap nap után. Például a villamoson. Az egyik megállóban egy csomó katonatiszt nyomult be a kocsiba és kiszúrtak egy-egy általuk zsidónak tűnő embert és igazoltatták. Ha az illető valóban zsidó volt, ami az igazolványa alapján kiderült, akkor leráncigálták a villamosról és az utcán félholtra verték. De még „jól járt”, ha nem cipelték be valamelyik laktanyába vagy a Britannia (ma Béke) szállóba, ahonnan élve nemigen szabadulhatott ki.

Elje családjában később gyakran felidézték egy közeli rokon nevét, „Feri bácsiét”, akinek jól menő fűszerüzlete volt a Belvárosban. Egy este négy katona jött érte, és autóval a Britanniába hurcolták. Napokon keresztül verték, kínozták, hogy adja át nekik az értékeit. Hiába bizonygatta, hogy a világháború alatt tönkrement, mert minden pénzét az úgynevezett „hadikölcsönbe” fektette, ami a veszített háború miatt teljesen értéktelenedett, majd a forradalomban és az utána következő kommunben még az ékszereit is elrabolták. Nem hittek neki. Azt állították, hogy a „zsidóknak a bőrük alatt is pénz van!”. Felesége hiába szaladt a rendőrségre, hogy a férjét elhurcolták, nem is foglalkoztak az ügyével, mert úgysem avatkozhattak volna be. A „különítményes tisztek” államot alkottak az államban. Horthy Miklós fővezér, majd később kormányzó védelmét élvezték. Feri bácsit olyan borzalmasan megkínozták, hogy kiengedése után hamarosan belehalt a Britanniában elszenvetett „vallatásba”.

Egy Schiffer nevű bádogos és a barátja, mindketten hatalmas termetűek és sámsoni erejűek, bikacsökkal (ez volt a különítményes tiszteknek is a fegyverük) felfegyverkezve járkáltak éjjelente az Andrássy úton és környékén, és ha valahol segélykiáltásokat hallottak vagy a „fehérterroristák” támadását észlelték, azon nyomban a megtámadott segítségére siettek. Félelmetes híruk lett, így ahol ők cirkáltak, onnan eltűntek a terroristák...

Ugyancsak félelmetes híre lett Weisz Richárdnak is, az 1912-es stockholmi olimpia birkózóbajnokának, aki karszalagot csinált magának, amire ráírta, hogy „Én is zsidó vagyok!”. Gyakran tűnt fel a Britannia szálló előtt a Teréz körúton, de soha nem merték megtámadni a gyilkosok...

Eljöttek az őszi nagyünnepek, és Elje egy zuglói imaházban vállalta az előimádkozást és a beszédek elmondását, ami a rabbi feladata volt, de az imaházakba nem jutott hivatásos lelki vezető. A szép számban összegyűlt hívekre mély hatást gyakoroltak a hágyományos melódiákban előadott újévi és engesztelőnap i mák, amit még a balmazújvárosi és tiszafüredi jesivákból hozott magával. Ugyancsak élvezték beszédeit, felismerték, hogy tartalmuk színvonala kiállná a versenyt a legmagasabb képzettséggel rendelkező rabbi szónoklataival.

Az imaház vezetői és tagjai az imák szüneteiben nagy csoportban vették körül. Kérdezték tanulmányai felől, majd személyes t érre terelődött a beszélgetés. Miután megtudták, hogy még nőtlen, mindjárt ajánlani kezdték neki az egyik ismert *sádech*³⁰, akinek hirdetései rendszeresen megjelentek a felekezeti lapokban. Ekkor Elje azonnal rövidre zárta a társalgást, mert esze ágában nem volt házasságközvetítőhöz fordulni, ugyanis terve a nősülése lebonyolításához már készen volt, csak még a kivitelezésen gondolkozott.

Még a háború előtt, amikor a tiszafüredi jesivában tanult, a szemeszterek (félévek) közötti szünetekben – rebbéje kérésére – arra vállalkozott, hogy intézményében a szegény bóherek (diákok) kosztolásának támogatására adományokat gyűjtsön. Ennek keretében egész messzire is ellátogatott körútjain. Így vetődött el a Heves megyei Verpelétre, ahol megismerkedett a Fáber

³⁰ Házasságközvetítő (jiddis).

családdal. A meglehetősen nehéz anyagi körülmények között felnőtt Elje szemében Fáberék anyagi körülményei és családi élete ideálisnak tűnt. A vaskereskedésben nagy volt a forgalom, a családfő nem is győzte egyedül kiszolgálni a vevőket. Négy lánya közül kettő mindig a segítségére volt az áruk kiadásában, amikor apjuk a hosszú házuk hátsó részében lévő raktárba ment a „kuncsafttal”, hogy az ott tárolt vasrudakból mérje le a kívánt részt vagy megmutassa neki, hogy milyen ekék találhatók a készletében.

A születésük sorrendjében a második lány volt az, aki a legrokonszenvesebbnek tűnt a számára. „Szőre”, ahogy a családban a héber nevén hívták Saroltát. Nemrég nőtt ki a gyerekkorból, de még nem lépett „eladósorba”, ezért lehetett közvetlen, kedves és beszédes. Nem kellett „viselkednie”, mint a férjhez menendő lányoknak, akiknek viszont már illett visszahúzódnunk a férfitársaságtól, és csak a szülők jelenlétében válhattak esetleg néhány szót egy bóherrel. De néhány szó erejéig is csak vallásos férfival „társaloghattak”. Már az a néhány szó is társalgásnak számított ugyanis az első világháború előtti időkben.

Első találkozásuk alkalmával Eljének eszébe sem jutott, hogy olyan nőként tekintse Szórét, akit esetleg feleségül vehet. Egyáltalán nem gondolt még házasságra abban az időben. De tudat alatt, úgy látszott, mégis befészkelte magát a Szóréről és a Fáber család idillikusnak, kiegyensúlyozottnak tűnő életéről alkotott kép, mert most, csaknem egy évtized után ismét felmerült benne a maga plasztikus valóságában. Szinte maga előtt látta az egész akkori találkozást. Az igazsághoz tartozott, hogy még egyszer-kétszer megfordult a verpeléti Fáber család házában, hasonló okból, jesivája szegény bóhereinek kosztolására snorrolva³¹. De maradandó emléket az első találkozás hagyott benne.

A zuglói imaház tagjainak kérdezősködése, majd sádchent ajánlgatása nyomán most már megerősödött benne az elhatározás, hogy lépnie kell! Vallásos zsidó körökben amúgy is csak nős ember jöhetett szóba bármely hitközségi funkció elérésében. Sőt: üzleti tárgyalások alkalmával is főleg csak nős férfival álltak szóba.

³¹ Kéregetve.

Az ünnepek után mindjárt levelet írt Fáber Sámuelnek, amelyben bejelentette, hogy szeretne leutazni „háztűznézőbe” hozzájuk, és ha ennek nincs semmi akadálya, akkor kéri, hogy levélben egyeztessék az időpontokat. Hivatkozott arra, hogy mint tiszafüredi ras jesiva, tehát ott a legnagyobb tudású bóher, már járt Verpeléten, és szegény bóherek élmezésére gyűjtve már tiszteletét tette a családnál.

Hamarosan meg is jött a válasz, hogy a legközelebbi pénteken jöjjön el, és a család vendége lesz a hétvégére.

Tehát „háztűznézőbe ment” Verpelétre, ahogy akkor nevezték a nősülendő férfi felfedezőútját, hogy feleséget válasszon magának. Ez az út – sádchen nélkül – valóságos forradalmi lépésnek tűnhetett 1920-ban, de hát a világháború és a nyomában kitört forradalmak még a vallásos zsidó körökben is előidéztek némi változást. Persze ebben az esetben az is közrejátszott, hogy a látogató hivatkozhatott korábbi látogatására, ami ugyan más célból történt, de mégis valami előzményt jelentett kapcsolatukra.

Péntek este az ünnepi asztalnál kiderült, hogy az elmúlt évek Verpeléten sem múltak el nyomtalanul. Így a legidősebb lány, az Ilonka, közvetlenül a háború előtt férjhez ment egy nagy tudású felvidéki ortodox rabbi fiához, aki tanítóképzőt végzett és zsidó elemi iskolában tanított. Született is egy kislányuk: Irénke, aki hatévesen ott szaladgált most közöttük. A férj, Láng József elesett az olasz fronton a háborúban.

A háború alatt halt meg Fáber Sámuel hitvese is, a lányok anyja. Ilonka még férje halála előtt visszaköltözött Verpelétre, a szülői házba. A háziasszonyi szerepet most ő töltötte be az özvegyen maradt apa mellett. Ő gondoskodott mindenről, amit addig az édesanyjuk látott el.

Ahogy ültek a péntek esti asztal körül, Elje úgy látta, hogy a négy lány közül – a legkisebb is már tizenkilenc éves volt – Sarolta a legvonzóbb. Ezért már akkor elhatározta, hogy a szombat elmúltával megbeszéli az apával, Fáber Sámuellel Saroltával való házasságának feltételeit. Bármilyen furcsának is tűnik ez mai szemmel nézve, de eszébe se jutott, hogy ezt talán először a lánnyal kellene tisztáznia, hátha nem is akarja? De abban az időben ortodox zsidó körökben ez volt a természetes. Az lett volna rendhagyó, ha nem az apához fordul kérésével.

A négy szobából álló ház, amibe a vaskereskedés és két konyha, a téli és a nyári is beleszámított, igen impozánsnak tűnt a háztűznézőben járó fiatalember számára. A szobákat stílbútorokkal rendezték be, de egyes helyeken nem volt komplett a garnitúra. A függönyök és a szőnyegek kifinomult ízlésre valókak.

Fáber Sámuel a nappali szobában ültette le Eljét, ami közvetlenül a vaskereskedés mellett helyezkedett el. A lányok édesapja itt is aludt, hogy reggelente, ahogy „megimádkozott” és megreggelizett, rögtön az üzletbe léphessen. Az üzlet nyitvatartási ideje ugyanis nem volt korlátozva, akár hajnalban is jöhettek a vevők, hogy még mielőtt kimennek a szőlőbe (Vérpeléten, a Mátra aljában, főleg szőlőt termesztettek) vagy a szántóföldre, megvehessék a vasárut, ami a mezőgazdasági termeléshez kellett. Este viszont jóformán szünetelt a forgalom, mert a paraszrok rendszerint korán tértek nyugovóra, és korán is keltek. A család fő ehhez a paraszti szokáshoz alkalmazkodott. A lányokra viszont nem erőltette rá merev szabályait. Kivételt képezett Ilonka, aki még az apjánál is valamivel korábban kelt, hogy a reggelit időben elkészítse. Ősztől tavaszig vaksörétség vette körül, csak a petróleumlámpa fénye mellett tudott dolgozni, mégsem feküdt vissza, mert a háztartás teljes gondja az ő nyakába szakadt. Tartottak ugyan egy parasztlányt a háznál, de Ilonka soha nem engedte a lányt egyedül végezni a kiadott munkát, mindig ott állt mellette, és miközben dirigálta, maga is vele dolgozott. Együtt látták el a baromfit, együtt tömték a libákat és hajtották ki a rehenet hajnalban, amikor a pásztor összegyűjtötte a csordát. A fejést is rendszerint ő végezte alkonyatkor, amikor hazahajtották a legelőről az állatokat. Lovat is tartottak és kocsist is alkalmaztak. De a kocsis jóformán szintén nem csinálhatott semmit egyedül, Ilonka minden ténykedését szigorúan ellenőrizte.

Befolyása kiterjedt a házon kívüli birtokra is. A vasüzlet mellett ugyanis még tíz hold szőlő is Fáber Sámuel tulajdonát képezte. Nagy érték volt ez a föld azon a híres bortermő vidéken. A mezőgazdasági munkákat summások végezték, majdnem mindig ugyanazok jelentkeztek az idénymunkára. Őket is a legidősebb lány irányította. Apjuknak nemigen volt ideje ezzel foglal-

kozni, mert az üzlet teljesen lekötötte. Az igazsághoz tartozik, hogy a harmadik lánya, az Olga az érett szőlőfürtök levágásánál és begyűjtésénél már jelentős segítséget nyújtott.

A nagy ebédloasztalnál foglaltak helyet. A lányok édesapja az asztalfőn, a vendég a családfő jobb oldalánál. Fáber Sámuel keveset beszélt, épp ezért minden szavának súlya volt. Könnyörtelen logikával intézte a dolgait. Úgy gondolta, hogy az érzelmeséget nem engedheti meg magának, mert négy felnőtt lányról kell gondoskodnia. Mindegyikkel hozományt is kell adnia, különben nem kaphatnak hozzájuk méltó férjet. A lányok nem voltak bővlik³², jó alakjuk, csinos arcuk volt. Sokat olvastak, jól kiismerték magukat a világban. Bár az utóbbi két tulajdonságukat nem minden férfi tekintette erénynek. A legtöbb vallásos nőszülendő fiatalember inkább olyan feleséget kívánt, akit csak a háztartás érdekel, és nem olvas, nem művelődik, és férje minden szavát szentírásnak tekinti.

Elje viszont tele volt optimizmussal. Túlélte a háborút, a forradalmakat, amelyek egy zsidó ember számára mindig nagy kockázatokat jelentettek. Megmenekülve a haláltól, amely ott leselkedett rá csaknem minden órában, most már élni és boldogulni akart. Nyugalmat és biztos megélhetést remélt. Úgy látszott, hogy mindezt itt a Fáber családnál megtalálta. Szép hozományra volt kilátás, amire a család vagyoni helyzete feljogosította. A lánnyal kapott pénzt a fővárosban akarta befektetni. A vidéki életről, bármily idillikusnak látszott is, már teljesen elszokott az évek folyamán. Fáberék családi háza például, bármilyen impozáns is volt, nem volt benne WC vagy fürdőszoba. A vizet a kútból merítették a mosdáshoz, a főzéshez, az iváshoz, mert vízvezeték sem volt a faluban. Így pénteken meglehetősen rideg körülmények között hordták be az udvaron lévő mély kútból vödörkben a vizet a téli „konyhába”, ami már régen nem nevének céljait szolgálta, hanem fürdőszobának használták. Egy nagy dézsát helyeztek el a helyiségben, ami fürdőkádként szerepelt, és a „szent” szombat tiszteletére a család minden tagja megfürdött benne. A most már „fürdőszobává” avanszált helyiségben egy sparhelt is állt a sarokban

³² Selejtes áru (jiddis).

(valószínűleg még konyhai múltjából maradt ott), amin a vizet melegítették.

A két férfi – a lányok apja és Elje – a szombat elmúltával asztalhoz ültek tehát, amin korábban étkeztek, most pedig író- vagy tárgyalóasztal céljait szolgálta. Egy ideig kínos hallgatás ereszkedett közéjük, mert mindegyik a másiktól várta, hogy megszólaljon. Elje zavarban volt, mert tudta, hogy érkezett a pillanat, amikor a líra után a pénzügyi dolgok is szóba kerülnek, amittől viszolygott. Most már nem Szőre háziasságát, a lányok főztjét kell dicsérni, ami szigorú protokollként, fontos, íratlan szabályként hozzátartozott a háztűznézéshez, hanem nyilatkoznia illene az igényeit illetően. Az, hogy a négy nő közül melyik miatt jött le, nem lehetett kétséges, mert a legidősebb, az Ilonka özvegy volt és esze ágában sem volt újból férjhez menni. Eladósorban csak Sarolta lehetett. A fiatalabbakat ugyanis előbb férjhez adni, mint a korban következőt, íratlan, de a szokásjogon alapuló szigorú törvény tiltotta!

A családfő viszont nem könnyítette meg a kérő helyzetét. Felkészült a kemény alkudozásra. Tapasztalt üzletember volt, aki tudta, hogy helyzeti előnyben van, mert most a „vásárlónak” kell nyilatkoznia, tehát felfednie, hogy mihez akar kezdeni a nősülés után, miből akarja majd eltartani a családját. Ez a gond abban az időben kizárólag a férfit terhelte. Míg a lányos apa, tehát az „eladó” elképzeléseit és lehetőségeit még titok fedi. Az előttük álló tárgyalás így ahhoz vált hasonlatossá, mintha kártyáznának, s az egyik játékos világosan belelátna a másik kártyáiba, amaz viszont semmit sem sejt a vele szemben ülő lapjaiból.

Elje nagyot sóhajtott, és elkezdte vázolni „grandiózus terveit”, hogy ő, bár *hátorász hajróéval*³³ rendelkezik, mégsem akar rabbi lenni, mert példaképei a régi idők nagy tóramagyarázói, akik polgári foglalkozást űztek, és mellette hozták létre hatalmas alkotásaikat. Ezt az elképzelését meglehetősen bő lére eresztve ismertette, majd példákat hozott fel velük kapcsolatban a régmúltból és a közelebbi időkből is. Öntudatlanul is húzta az időt, így próbálta elkerülni, hogy bejelentse konkrét

³³ Rabbioklevél (héber).

megélhetési tervét a közeljövőre. Titokban remélte, hogy jövő-dő apósa magától fogja felajánlani azt az összeget, amely tervei kivitelezéséhez szükséges. Hisz amit ő akar, az a zsidó vallás szempontjából a legdicséretreméltebb törekvés, amit a családnak feltétlenül támogatni kell.

Házigazdája türelmesen hallgatta Elje bő lére eresztett elméleti fejtegetéseit a jövőjét illetően. Bár pszichológiát soha nem tanult, sőt formális világi oktatásban is igen kevés ideig vett részt, mert az ő gyerekkorában erre ortodox zsidó körökben még kevesebb időt szántak Magyarországon, mint Elje idejében, de ösztönösen érezte, hogy a számára az az előnyös, ha jövő-dő veje minél távolabb kerül attól, hogy konkrét összegben jelentse be igényét a hozományt illetően.

Az idő múlásával kezdte belátni, hogy ez a veszély nemigen fenyegeti. Túl szemérmes ez a férfi ahhoz, hogy anyagi követelésekkel lépjen fel. Ezért finoman közbekérdezett akkor, amikor Elje már azt fejtegette, milyen elképzelései vannak a Talmud modern magyarázásait illetően, hogy milyen üzletet akar kezdeni?

Mert azt ő is tudja – fűzte hozzá –, bár koránt sincs olyan bökie³⁴se, mint Eljének, hogy „*én kémách én tajro*”, vagyis liszt nélkül tóratanulás sincs. Tehát a család megélhetésének a biztosítása alapvető követelmény.

Elje tulajdonképpen hálás volt a közbevetésért, mert úgy gondolta, ezzel közelebb került terve konkretizálásához, anélkül hogy ezt neki kellett volna kezdeményeznie. Rátért tehát arra, hogy egy élelmiszerüzletet szeretne nyitni, mert erre van most a legnagyobb szükség a háború és a forradalmak után. A fővárosban még mindég akadozik az ellátás és a jegyrendszer sem működik rendesen, zavartalanul. Persze ehhez kezdőtőkére lenne szükség...

Ennél a befejező mondatnál ismét nagyot sóhajtott, mert úgy érezte, hogy ezzel a maga részéről minden igényt kinyilvánított. Most már a jövő-dő apóson a sor, hogy nyilatkozzon az anyagi ügyeket illetően.

Most Fáber Sámuel sóhajtott egy nagyot. Ecsetelni kezdte ne-

³⁴ Jártassága a Talmudban (jiddis).

héz és bonyolult anyagi helyzetét. Röviden utalt rá, hogy a háború négy éve alatt nagyon nehéz volt az üzletet fenntartani, mert állandó áruhiány volt. Minden áruban, de különösen a vas- és acélárukban, hisz az ipar teljesen a katonaság szükségleteit igyekezett kiszolgálni, ami természetes is ilyen időkben. Majd hadikötvényeket kellett jegyezni, ami ugyancsak nagy érvágást jelentett, mert a veszített háború következtében ezek a kötvények teljesen elértéktelenedtek. Még annyit sem érnek, mint a papír, amire nyomták őket.

„De mindazok a veszteségek, amiket a háború okozott, semiségek – folytatta újabb sóhaj után Sarolta apja –, ami az őszirózsás forradalom alatt érte az egész családot. A csőcselék betört a házba és mindent kirabolt, elhordott. A lányok hozományát, ami ékszerekben, pénzben, Napóleon-aranyban félre volt téve. Nagyrészt értékálló dolgok, amikre építhettünk volna a háború után, az újrakezdést. Majdnem az életünket is kioltották... Ha az idős Csorba, aki korábban bíró volt, nem jön a segítségünkre és nem visz be mindannyiunkat, engem, a lányokat és a Babuskát, Ilonka kislányát a házába és ott el nem rejt, akkor most egyikünk sem lenne itt!

Szóval mindenünket elvesztettük. A forradalomra egy másik forradalom jött, nem jobb, mint a korábbi. Csak már nem volt mit elvenni tőlünk. De azért újabb megpróbáltatásokat hozott a számunkra. Nem volt élelem, mert mindent be kellett szolgáltatni, ami csak termett. Az üzletet nem engedték megnyitni, mert nagy állami üzletek alapítását tervezték. Persze ezek az őrült elképzelések megbuktak, de annyi idejük még volt, hogy mindent szétziláljanak, romba döntsenek.

Hidd el, fiam, hogy nekem fáj a legjobban, hogy Saroltával most momentán nem sokat tudok adni. De a kilátások jók, a szőlő szép hozamot ígér. Az üzlet is kezd feléledni. Egyre több árú várható. Bármennyi jön, most nem gond az eladása, mert olyan hosszú ideig volt áruhiány, hogy majdnem mindent pótolniuk kell a gazdáknak, hisz tönkrement itt mindenük, amiük csak volt.”

Kétség sem férhetett hozzá, hogy az apa őszintén tárta fel a helyzetet. Ahogy minden zsidó, úgy Elje is nagyon jól tudta, mi játszódott le a világban és különösen Magyarországon, ahol ak-

kör Európában az első kimondottan antiszemita kormány alakult, amely a zsidóellenességet már faji alapra helyezte. (Erre később Horthy kormányzó büszkén hivatkozott is, amikor Hitler „vezér és kancellárral” találkozott.) Abban az évben szavazta meg a magyar képviselőház a „*numerus clausus*”-t, amely a zsidó egyetemi és főiskolai hallgatók számát minimálisra csökkentette. Tudta, hogy a zsidóság itt a jövőben főleg a kereskedelemben és az iparban találhatja meg a megélhetését. Ő előre látta ezt, amikor fűszerüzletet akart nyitni. Valami kezdőtőkére viszont szüksége volt. Semmi kétség sem fért ahhoz, hogy Szőre apja mindenképpen szeretné lánya boldogulását elősegíteni és nem fogja minden hozomány nélkül kibocsátani a szülői házból. Amit most képes hozományként nyújtani, azt odaadja magától is. Nem szabad a jóindulatát eljátszani. Ha látja, hogy ő tud nagylelkű lenni, akkor a jövőben elvárhatja, hogy az apósa is az lesz vele szemben, amikor már egyenesbe jut és ismét jómódú lesz. Így elhatározta, hogy teljesen Fáber Sámuelra bízza azt az összeget, amit mint zsidó szülő – hisz az anyát is ő helyettesíti – Szőre részeként a rendelkezésére bocsát...

Több szó nem is esett az anyagiakról. Ezután már az esküvőről kezdtek tárgyalni. Kitűzték az időpontját is. De előbb megtartották még az eljegyzést a vallási hagyományok szerint. Egy tálat is eltörtek, ahogy ez akkoriban ortodox családoknál szokásban volt. A táltörés szertartása a jeruzsálemi Szentély pusztulására való emlékezés céljait szolgálta. Minden örömteli eseménynél – és az eljegyzés persze ilyen jellegű volt – nem lehetett korlátlan a jókedv, amíg nem épül fel ismét az Örökkévaló háza. A bánatot, ami a tál tönkretételével keletkezett, sokszorosán felülmulta az öröm, hogy férjhez megy végre a Szőre, aki akkor már 28. évét betöltötte. A világháború és a forradalmak miatt tolódot ilyen későre a férjhez menése. És még szerencsés lehetett, hogy nem maradt pártában. Hiszen a háború következtében erős férfihiány lépett fel.

Az esküvőt Verpeléten tartották. Szép számban jöttek össze a rokonok és az ismerősök és a falu zsidó családjai. Sok nem zsidót is meghívtak az ünnepi asztalhoz, s ez természetes is volt, hiszen a gazdák jelentős részét korrekt gazdasági érdeken alapuló jó viszony fűzte a zsidó kereskedőkhöz.

A fiatal párnak eszébe sem jutott, hogy nászútra induljon. Erre sem idejük, sem pénzük nem volt. Az esküvő után, még aznap este vonatra szálltak, hogy Budapestre induljanak. Elje ugyanis az eljegyzés és az esküvő közötti időben talált egy kis üzlethelyiséget az Izabella utcában, amelynek egy idős házaspár volt a tulajdonosa. A férfi megbetegedett, ezért már nem tudta folytatni az üzleti tevékenységet. Aránylag kis összegű „lelépés” ellenében adták át a helyiséget, amiben néhány ócska stálázi³⁵ állt. Egy kétszoba-konyhás lakás is tartozott az üzlethelyiséghez, mellékhelyiségek nélkül. A WC-re az udvar végére kellett menni, mindegyikre legalább három lakás lakói jártak. Az 1920-as évek első felében igen nehéz volt üzlethelyiséghez jutni a fővárosban. A háború és a forradalmak alatt nem építettek új bérházakat, sok meglévő tönkre is ment, mert a szükséges javításokat sem végezték el rajtuk pénz- és munkaerőhiány miatt. Csak úgy lehetett üzlethelyiséghez vagy lakáshoz jutni, ha a régi tulajdonos bizonyos összeg ellenében átadta a bérleményét. Ezt az összeget, amelyet ilyen célból kértek és adtak, nevezték „lelépési díjnak” vagy röviden „lelépésnek”. Ez a szó is, mint annyi más, amit abban az időben használtak, a német nyelvből került át hozzánk. Az „*abtreten*” kifejezés szó szerint lelépést jelent, vagyis eltávozni valahonnan. Leginkább a katonaságnál használták ezt a kifejezést, amikor a kihallgatás végeztével elbocsátották a beosztottat.

A lakásban is maradt néhány darab ócska bútor, amit Sarolta nagy bosszúságára meg kellett venniük a lelépő házaspártól. Sarolta joggal érezhetett ellenszenvet a kopott szekrények, asztalok és ágyakkal szemben a verpeléti szép stílbútorokra gondolva. Mégis kénytelenek voltak megvenni őket, mert a hozomány még arra sem volt teljesen elég, hogy a bérlemény lelépési díját kifizessék. Eljének kölcsön kellett kérnie egy kisebb összeget régi ismerősétől.

Eljét nem csak a hozomány és a látszólagos anyagi jólét sugárzó körülmények vonzották a Fáber családhoz. Nyilvánvaló, hogy az érzelmeknek is domináló szerepük lehetett ennek a házasságnak a létrejöttében. Talán még a jesivaidőkbe nyúlhatott

³⁵ Főleg fűszerüzletekben használt állvány, amin árut tartanak.

viszsa a vonzalom, amikor Elje a szegény bóherek élelmezése számára való pénzgyűjtő körútja során Fáberék házában megpillantotta azt a lányt, aki oly mély benyomást gyakorolhatott rá, hogy nem tudta még évek múlva sem elfelejteni... Valószínűleg így történhetett, mert Sarolta, a rokonok és ismerősök visszaemlékezései szerint átlagon felülően vonzó lány volt, dús, fekete haja szép, finom vonásokkal rendelkező arcot keretezett. Terméte teltkarcsú volt, ami abban az időben a női ideált testesítette meg.

Elje viszont fiatal éveit nagy részét talmudiskolákban töltötte, ahol a nőkkel való kapcsolatot a legszigorúbban tiltották. Az ő köreikben a fiatal emberek csak a szülőkhöz keresztül érintkezhetek az eladósorban lévő lányokkal. Udvarlásról szó sem lehetett, csak házasságról és az ahhoz szükséges pénzügyi vonatkozásokról. A romantikának semmi hely nem jutott. Így nem csoda, hogy a háború borzalmait után az idealizmusra hajlamos Elje szomjazta a szeretetet és mágnesként vonzódott a női gyöngédség után. Ezt bizonyítja az is, hogy simán elfogadta a szerény hozományt, holott talmudi tudásánál fogva anyagilag jóval előnyösebb házasságot is köthetett volna valamelyik jó módú pesti zsidó család lányával kötve össze a sorsát. A párok kijelölése és összehozása – az ortodox zsidó hagyomány szerint – az Égi Hatalmak feladata...

Az üzlet a húszas években, különösen annak első felében nagyszerűen prosperált. A háborús áruhiány és a békés célokat szolgáló termelés lecsökkenése miatt jegyrendszert vezettek be sok fogyasztási cikkre, így a vevők örömmel vásárolták meg, amit csak kaphattak. Az üzletben Elje jóformán mindent maga csinált. Legtöbbször az élelmiszert tartalmazó nehéz zsákokat is maga cipelte be a szállítókocsikról az üzletébe. Ugyanis gyakran a kocsisnak nem volt kísérője, így csak annyit tudott tenni, hogy leadta valakinek a hátára a zsákot, aki azt becipelte az üzletbe. Ez a valaki a fűszerüzletek többségében a segéd volt. Elje nem engedhette meg a segéd tartás luxusát. Nemegyszer a nyolcvanöt kilós liszteszsákot is magának kellett becipelnie. A rekord egy szódászsák volt, a maga száz kilójával. De ezt csak egyszer teljesítette. Többet nem vállalkozott rá, mert nem akart sérvet kapni. A kocsisok és a vevők, akik tanúi voltak e teljesítmény-

nek, alig akartak hinni a szemüknek, hogy ez a kifejezetten alacsony, cingárnak tűnő férfi ilyen hatalmas súlyt bír el.

A megélhetésért való küzdelem óriási energiákat szabadított fel benne. Tudta, hogy ha képtelen lesz helytállni és tönkremegy, akkor újabb esélyt senkitől sem kaphat. Neki magának kell eltartania a családját. Inkább elpusztult volna, semhogy könyöradományért forduljon valakihez vagy valakikhez, egyénhez vagy intézményhez.

De nemcsak a nehéz súlyok cipelésének a terhét vállalta, hanem a vevői kiszolgálása érdekében például kora hajnalban kelt fel mindennap, szombat kivételével, hogy a tejet és a péksüteményt a reggelihez a lakásukba szállítsa. Így a korai munkába igyekvők is otthon tudták elfogyasztani a friss tejet s a ropogós zsemlyéket, kifliket, pacsnikat és császárszörméket. Télen, amikor ilyenkor még teljes volt a sötétség a reggeli ima elmondásához, a Zsoltárokat mormolta magában, kívülről tudta mind a százötvenet. A nyári hajnalokon a Misnákból³⁶ idézett egész fejezeteket, amelyek jelentős részére ugyancsak könyv nélkül emlékezett.

A legnagyobb üzleti elfoglaltsága mellett sem vált soha hűtlenné a tóran tanuláshoz. Hiszen ez adta az életelemét. A Talmud a Tórát a vízhez hasonlítja, amely nélkülözhetetlen az élethez. Azzal is tisztában volt, amit a hagyományos irodalom oly szellemesen szögez le, hogy aki nem foglalkozik a mózesi tanokkal, attól ezek a tanok is eltávoznak, tehát ha egy napra elhagyja, akkor tulajdonképpen kétnapi távolságra marad tőle. Ő pedig nem akart soha távol lenni a vallási tanulmányoktól, naponta jelentős időt szánt erre a célra.

Mindjárt ahogy az új helyre költözött, templomot keresett a közelben. Ez abban az időben nem lehetett probléma. Egy közeli közösség a Vörösmarty utcában gyűlt össze, de szélsőségesen ortodox ritust követtek, amitől Elje már szokásban és felfogásban eltávolodott. Egy másik ilyen lehetőség az magában az Izabella utcában, két házzal odébb adódott volna. *Háziminján*³⁷ a

³⁶ A Talmud korai része, amit i. sz. 220 körül zártak le.

³⁷ Lakásban jött össze legalább tíz férfi. Ezt a közösséget a lakástulajdonos tartotta fenn.

pesti ortodox hitközség elnökének, Freudiger Fülöpnek a testvérénél. A dúsgazdag ember igen súlyos betegségen esett át. Műtéttel ugyan megmentették az életét, de végleg járóképtelen lett. Ezért tartotta fenn nagy lakásának egyik szobájában az imaházat. Itt még jelenléti pénzt is kaphatott volna. De az imaház csak péntek este és szombaton működött. Elje pedig olyan templomot akart látogatni, ahol állandóan, a hét minden napján, reggel és este imát mondanak. Amelyet, ha ideje engedi, bármely nap felkereshet; és akár a *sáchriszt*³⁸, akár a *minchamáarivot*³⁹ a közösséggel imádkozhatja. Így találta meg a Hunyadi téren akkor már egy negyed százada működő közösséget, a *Házkará Egyletet*. Ez a templom a millennium évében, tehát 1896-ban jött létre és olyan konzervatív férfiak alapították, akik betartották a vallás szabályait; de életvitelükben teljesen modern stílust követtek. Liberális lapokat, folyóiratokat olvastak, kávéházba, moziba, színházba jártak. Öltözködésükben a kör divatjához alkalmazkodtak. Gyerekeiket a templom keretében működő Talmud-Tórába járatták, de ugyanakkor mindent megtettek, hogy minél magasabb szintű világi műveltséget biztosítsanak a részükre.

A csak nemrég megházasodott férfi úgy látta, hogy ez a közösség áll legközelebb az ő igényeihez, és így ehhez csatlakozott. Ez a templom külön belügyminiszteri engedéllyel működött, tehát nem tartozott sem a Pesti Neológ Hitközséghez, sem az ortodox szervezethez. Ugyanakkor a berendezése teljesen megfelelt az ortodox előírásoknak: középen volt a *bímá*, vagyis a dobogón álló tóraolvasó asztal, a férfi és a női rész közé *móchice*, fából készült válaszfal ékelődött. Az imarendből semmit nem hagytak ki, imát nem rövidítettek meg. A kántor a hagyományos magyarországi ortodox kiejtéssel recitálta az imákat. Beszéd kevés hangzott el az istentiszteleteken, de ha igen, az csak jiddis nyelven. A beszédeket egy Katz Áron nevű, teljesen ősz szakállú, idős férfi tartotta, aki törvé beszélte a magyar nyelvet. Egyesek szerint „reb Áron” – ahogy mindenki nevezte – Magyarország keleti határvidékéről származott, mások szerint azon túlról, még

³⁸ Reggeli ima.

³⁹ Délutáni és esti ima.

jóval messzebből érkezett ide. Állandóan fekete ruhában járt, kalapja ugyancsak fekete színű posztóanyagból készült, széles karimával, középen magas boltozattal. Ortodox hitközségi alkalmazottak, nem feltétlen *dájenok* (rabbihelyettesek) vagy rabbik viseltek ilyen fazonú fejedőt. Minden külső látszat ellenére reb Áron titkárként és nem rabbiként vezette a Hunyadi téri templom vallási életét. Gyönyörű kézírása volt; a templomkörzeti közgyűlések jegyzőkönyveit, valamint a *snóder*⁴⁰ nyugtáit kalligrafikus betűvel örököltette meg, amelyek nemcsak esztétikai élvezetet nyújtottak, hanem kiválóan olvashatók voltak, ami abban az időben, amikor az írógép még nagyon ritka volt a magyarországi irodákban, igen hasznosnak bizonyult.

Apám érdeklődését felkeltette ez a tiszteletet parancsoló megjelenésű időse ember. Beszédbe elegyedett vele, és ennek keretében meg akarta kérdezni tőle, hogy miért nincs tóra- és talmudtanulás az imák előtt vagy után, ahogy ez ortodox körökben teljesen természetes volt. A beszélgetést jesivamúltjából következően talmudi szövegek idézésével kezdte el. Aki valamikor intenzíven tanulta a Talmudot, annak ilyenkor ugyancsak az ehhez kapcsolódó szövegek folytatásával illetett válaszolnia. Reb Áron hallgatásából rögtön látta, hogy mi a helyzet, ami a kérdését teljesen feleslegessé tette a Talmud vagy Tóra tanulását illetően.

Ellenben arra az *Atyák bölcs mondásai*-ban található tanácsra, vagy jobban mondva felhívásra gondolt, hogy „olyan helyen, ahol nincs férfi, te igyekezz férfi lenni”. Amit az akkori helyzetére alkalmazva úgy értelmezett, hogy a maga részéről felajánlja, hogy rendszeresen „előtanul” Tórát Rási-magyarazattal és Talmudot magyarázatokkal, ha igénylik, és persze elsősorban csak akkor, ha ehhez reb Áron hozzájárul. Az „előtanulás” tulajdonképpen tanítást jelentett, amit ortodoxok használtak udvariassági formaként, amivel azt akarták érzékeltetni, hogy az ilyen tanuláson részt vevők maguk is kiismerik magukat a zsidó hagyományos irodalom útvesztőiben, és az előadó tulajdonképpen a „primus inter pares”, tehát „első az egyenlők között” szerepét tölti be.

⁴⁰ A szombati és ünnepi tóraolvasáshoz felhívottak pénzbeli felajánlásai.

Reb Áron semmi ellenvetést nem tett Elje javaslatával szemben. Azonnal látta, hogy az ajánlkozó nem akar az ő pozíciójára törni és szándéka teljesen tiszta. Valóban a tóratanulást akarja előmozdítani. Amellett jó *bálbósz*,⁴¹ aki nem kíván ellenszolgáltatást hitközségi tevékenységéért.

A vezetőség örömmel fogadta az „előtanulási” javaslatot. Amúgy is sokan kritizálták reb Áron tevékenységét, jobban mondva tevékenységének a hiányát. A Házkára Egylet ugyanis eredetileg azzal a céllal jött létre, hogy tagjainak *járcejt*jait⁴² számon tartsa és őket erről időben értesítse, hogy jöjjenek el a templomba, ahol az elhunyt lelki üdvéért nemcsak imát mondanak, hanem Talmudot is tanulnak. Ez a célkitűzés benne foglaltatik a „*házkára*” szóban is, ami az emlékezés szertartását jelenti. Ennek adminisztratív feladatát reb Áron tökéletesen teljesítette. Kartonokat „fektetett fel”, amelyen minden tagnak külön feltüntette, hogy mikor hunyt el a hozzátartozója és már jó előre értesítette is őket erről. Csak a talmudtanulásnál akadtak „zökkenők”. Ugyanis az Egylet tagjai között jó néhányan jesivában tanultak, s az ilyen ember felnőtt korában is igényelte a hagyományos zsidó irodalommal való foglalkozást. Ehhez egyedül, otthon, a munka fáradalmai után nem volt kedve, de közösségben annál inkább megkívánta. Főleg a járcejtok alkalmával. Ez elől az igény elől reb Áron úgy próbált kibújni, hogy kijelentette, ő már jóval az ima előtt elvégezte a tanulást, hisz ő valóban órákkal annak kezdete előtt már ott tartózkodott a templomban, más dolga sem volt, míg a tagok üzleti elfoglaltságaik miatt közvetlenül a kezdéshez érkeztek. De ha valaki ragaszkodott ahhoz, hogy az ima után üljenek le tanulni, akkor a maga különleges jiddis nyelvén fordította és magyarázta a szöveget, amit a magyarországi jiddishez szokott közönség nem értett.

Elje tehát zöld utat kapott, hogy új közösségében a tóratanulást bevezesse. Hétköznapiokon reggel, amikor az emberek siet-

⁴¹ Családfő (jiddis). Ebben az esetben a közösség templomfenntartó tagja, aki adományokat ad a közösség számára.

⁴² Járcejt/Jahrzeit (német-jiddis) alatt a közeli hozzátartozó elhalálkozásának évfordulóját értik. Ezen a napon külön imával emlékeznek az elhunytira.

tek munkájuk után, erre nem volt lehetőség, de az esti ima alkalmával rendszeresen megvalósíthatta. Ugyancsak megvolt rá a lehetőség szombat délutánokon és vasárnap este. Vasárnap reggel a fűszerüzletek kilenc óráig nyitva lehettek, így ez hétköznapi napnak számított, tehát szünetelt az előadás.

Elje tóranántásának a híre hamar elterjedt szinte az egész városban. Ugyanis rendkívül érdekesen tudta előadni a legszárazabb részeket is. A humortól sem riadt vissza magyarázatai során. Sokan el sem tudták képzelni azelőtt, hogy így is lehet a hagyományos tannal foglalkozni. Alapelve volt, hogy nem előírás a Talmudot vagy a tórai szöveget és magyarázatait unalmasan előadni. A Talmud maga említ példát arra, hogy a jó előadó valamilyen érdekes vagy humoros dolgot mondjon a tanítása elején, és csak miután felkeltette a hallgatósága figyelmét vagy felvidította őket, kezdje meg tudományos előadását.

Ugyanígy az egykori balmazújvárosi, tiszafüredi és frankfurti bóher rendkívül népszerű lett a maga köreiben. Az addig alig látogatott Hunyadi téri templom hatalmas fellendülésnek indult. Budapest távoli pontjairól is jöttek hallgatni tóra- és talmudmagyarázatait. Az előadások zömének a kultúrterem adott otthont. Főleg a téli hónapokban, amikor a nagytemplomot nagyon nehezen lehetett átfűteni. Itt lócák szolgáltak ülőhelyül. Ezeken az ülés nagyon kényelmetlen volt, de a lelkes résztvevők vállaltak minden kényelmetlenséget. Egy alkalommal a templomegyelet elnöke, Loschitz Ferenc is jelen volt, pedig papírnagykereskedése – a legnagyobb Magyarországon – rendkívül sok idejét vette igénybe, így az istentiszteleteket hétköznapi nap nem látogathatta. De ahogy később ő maga elbeszélte, csodákat hallott az új emberről, aki megháromszorozta a látogatók számát, így a jövevényt neki, mint elnöknek, illett megismernie.

Ekkor tapasztalta, hogy a lócák milyen kényelmetlenek és ráadásul még kevés is van belőlük, többen, köztük ő maga is, állni kényszerültek. Nem szólt egy szót sem, csak a következő alkalommal harminchat vadonatúj, igen kényelmes szék várta a tanuláshoz érkezőket!

Az elnöknek ezután a nagyvonalú, jelentős összeget igénylő adománya után, különlegesen jó, szinte baráti kapcsolat alakult ki kettőjük között. Elje, aki jó emberismerő volt, azonnal

látta, hogy Loschitz Ferenc őszintén szerény ember, aki hallani sem akart arról, hogy ezt a nemes gesztusát jegyzőkönyvbe vegyék a havonta megtartott választmányi gyűlésen, amikor pedig sokkal jelentéktelenebb adományokkal kapcsolatban is megörökítették az adományozó nevét. Az Egylet vezetője pedig méltányolta az előadó hatalmas tárgyi tudását, érdekes egyéniségét, humorát. Ő is azonnal átlátta, hogy Domán Ernő nem mindennapi jelenség, aki óriási nyereség a templom számára, amelynek ügyét ő mint elnök mindig szem előtt tartotta.

Abban az időben, a két világháború közötti években, jócskán akadtak a vallási közösségükért önzetlen lelkesedéssel dolgozó férfiak. Ezek közül is kiemelkedett Loschitz Ferenc, aki igazán vezetésre termett. Hatalmas vállalkozása teljes embert kívánt az akkori éles üzleti versenyben, ahol a darwini „*struggle for life*”, vagyis a fennmaradásért való küzdelem a maga teljes szélsőségében zajlott. De ez a kíméletlen küzdelem sem feledtette vele a zsidósága, a vallása iránti felelősség érzését, amelyet még az egyszerű, falusi otthonból hozott magával, ahol szerény anyagi körülmények között élő szüleitől láthatta az elkötelezettséget a zsidóság iránt. Ő saját erejéből emelkedett ki ebből a vidéki, tanulatlan, de minden közösségi ügy iránt lelkes környezetből. Keményen dolgozott, különmunkákat vállalt, hogy elvégezhesse a felső kereskedelmi iskolát, amely akkor három évig tartott. Még ennél is nagyobb szorgalommal, széles látókörrrel és vállalkozó kedvvel építette fel valóban óriási „papír birodalmát”, ami nagyon is valóságos volt, és csak annyiban illett rá a papír jelző, hogy a papírkereskedelem céljait szolgálta.

Ez a hatalmas üzlet – a nagykereskedés – óriási energiákat kötött le Loschitz idejéből hajnaltól késő estig. Mégis talált időt arra, hogy a Házkará Egylet ügyeivel is törődjön. Fáradhatatlan volt, ha valamilyen problémát, bonyolult dolgot meg kellett oldani vagy el kellett intézni. Erre kizárólag a vasárnap állt a rendelkezésére, amikor az üzletet kötelezően zárva kellett tartani.

Elje és az elnök önzetlen munkálkodása nyomán a templom látogatottsága annyira megnövekedett, hogy a nagyünnepekre külön helyiséget kellett kivennie a vezetőségnek, ugyanazon az emeleten, mintegy a fő rész folytatásaképpen, amelyben aszta-

losmunkával ideiglenesen ácsolt padokat helyeztek el, így az ülőhelyek számát jelentősen megnövelték. Az istentiszteleteken részt vevők számának a növekedése színvonal-emelkedést is vont maga után. Orvosok, ügyvédek, mérnökök, tanárok és tanítók is helyet vásároltak maguknak az ünnepi imákhoz, akik megdöbbenve hallgatták reb Áron – mindenki így szólította – jiddis nyelvű „beszédeit”, amiből legfeljebb csak szófoszlányokat értettek meg.

Felmerült tehát az igény, hogy okvetlenül kell valaki, aki érthető beszédekkel mond az istentiszteletek kereteiben. A vezetőség és a tagság nem akarta reb Áron vallásvezetői pozícióját megsérteni azzal, hogy egy fizetett rabbit alkalmaz reb Áron mellé. Nem beszélve arról, hogy ez a templomegyelet kiadásainak igen jelentős megemelését vonta volna maga után, ami a költségvetés felborulásával fenyegetett. Mivel tudták, hogy Elje nemcsak jesivákban tanulta a Talmudot, hanem Frankfurtban rabbiképzőt is végzett, német nyelven perfekt beszélt, felkérték, hogy vállalja el az ünnepi istentiszteleteken a prédikációt. Abban az időben – ez a múlt század húszas éveit jelenti – csak a neológ templomokban tartották ezt magyar nyelven. A konzervatív közösségekben ez még elképzelhetetlennek számított. Már az is forradalmi lépésnek minősült, hogy a jiddis németté való „átalakítását” engedélyezték. Ebben az időben a zsidóság túlnyomó része beszélt, de legalábbis értett németül. Domán Ernő tehát mindenképpen alkalmasnak látszott a feladat ellátására. Felkérték hát, hogy vállalja el ezt a megtisztelő feladatot. A küldöttség az üzletében kereste fel, ahol a nagy forgalom miatt nem tudtak nyugodtan tárgyalni, ezért beinvitálta őket az üzletből nyíló lakásába.

– Reb Elje, magán múlik a Házkará Egyelet további sorsa – dramatizálta az elnök a helyzetet, amit csak aláhúzott azzal, hogy maga jött el, holott hétköznapi ember nem hagyta ott az irodáját.

Domán Ernő átértette a megtiszteltetést. Minden beképzettség nélkül tudta, hogy valóban sokat tehet a templom vonzáskörének a kiterjesztéséért. Mégis két feltételhez kötötte a vállalását. Az első, hogy reb Áron továbbra is kapjon szerepet. Tehát az ünnepi istentiszteleteken egyik alkalommal ő beszéljen, még hozzá elsőnek, este, az ünnep beköszöntésekor, míg Elje csak

másnap fog szólni a közösséghez. A második feltétele az volt, hogy semmiféle ellenszolgáltatást nem fogad el ezért, mert szeretné ezt *lisma*⁴³ végezni.

Nagy örömmel elfogadták a feltételeit. Valóban egyik sem vette volna a lelkére az öreg megbántását. Az Egylet legközelebbi közgyűlésén ezt egyhangúlag el is fogadták. Az öreg pedig nemhogy neheztelt volna azért, hogy kevesebbet fog beszélni, hanem szinte fellélegzett, hogy a számára kínos tehernek legalább a felét leveszik a válláról.

Elje ebben az időben úgy érezte, hogy valamit sikerült megvalósítania ifjúkori álmából: rendes polgári foglalkozása van, nem a hitközség alkalmazottja. Ugyanakkor ideje egy részét mégis a Tóra tanulására és tanítására szenteli. A tanulást magát soha sem hagyta abba. Gyakran idézte a Szentírásból „...ha elhagyjátok, ő is elhagy benneteket”⁴⁴, vagyis aki egy nap nem foglalkozik a Tórával, maga a Tóra is elindul az ellenkező irányba. Mindennap szakított valami kis időt arra, hogy elővegye a Talmud valamelyik kötetét és benne elmélyedjen, bárhol is vezette a sorsa. Sokszor ez az éjjelbe nyúlt, mert ugyan este nyolckor be kellett zárnia az üzletét, de a vevők tudták, hogy az üzlet mögött van a lakása, és sokszor még tízkor is becsöngettek hozzá, hogy valamit vegyenek, amit nappal elfelejtettek beszerezni. Az is gyakran előfordult, hogy másnap reggelre elő kellett készítenie a cukrot, a lisztet, a háztartás egyéb cikkeit. Ezeket ki kellett mérni kilós vagy félkilós csomagolásban, hogy gyorsabban menjen a kiszolgálás, ha több vevő egyszerre jött az üzletbe, mert ilyen esetben nem volt arra idő, hogy a pontos méréssel pepecseljen. Ő pedig nagy súlyt helyezett a pontosságra! Ez minden ténykedését jellemezte. Frankfurt hatása mélyen belévésődött. Az ottani zsidók a német pontosságot teljes mértékben átvették a gazdanéptől, sőt ha lehetett, még továbbfejlesztették zsidó szokás szerint, hogy megmutassák, ők is vannak olyan jó németek, mint a „valódiak”. Eljének ez a magatartás volt a mérce, semmiben nem szívelte a slendriánságot, a kétértelműséget.

⁴³ Önzetlenül a Tóraért.

⁴⁴ Krónikák Könyve II. 15:2.

A múlt század húszas éveinek a kezdete jól alakult a számára. Tele volt tervekkel mind az üzleti, mind a hitéleti vonalon. Stabilizálni kívánta a vevőkörét, amely főleg a középosztályhoz tartozó tisztviselőkből, kiskereskedőkből, munkásokból állt. A fix fizetésből élő családok számára lehetővé vált a hitel. Ez abból állt, hogy könyvet fektetett fel a vevőiről, és ezek egész hónapban hitelbe vásárolhattak, amit ő feljegyzett a könyvben, és csak elsején kellett fizetniük az egész hónapi vásárlásért. Ez kamatmentes hitelt jelentett, ami a vevők számára volt kedvező. De éppen ezért ragaszkodtak az ő üzletéhez. A vevői is kaptak egy könyvet, amibe minden vásárlásnál Elje bejegyezte a vásárolt áru nevét és az árát. Tekintve, hogy ez a kis formátumú könyv a vevőknél maradt, így állandóan ellenőrizni tudták a fizetendő összeg hitelességét. Az üzlet egyensúlyát az biztosította, hogy ő maga is hitelbe vásárolta az árukat a nagykereskedőktől vagy egyes esetekben magából a gyárból.

Nagy szüksége is volt vevőköre stabilizálására, mert éles verseny alakult ki a fűszerkereskedők között, és azon a környéken csak az ő üzlete volt zárva szombaton és a zsidó ünnepeken. De éppen ezek voltak azok a napok, amikor a legnagyobb forgalmat bonyolíthatta le a többi kereskedő, mert a legtöbb hivatalban és munkahelyen szombaton kora délután abbahagyták a munkát, tehát utána volt idő a nagy hétvégi beszerzésre, amikor nála csak a leeresztett vasrolót találhatták a bejáratí ajtó fölött.

Hitéleti vonalon még az üzletinél is nagyvonalúbb tervekkel dédelgetett magában. A zsidó ifjúság vallási ismereteinek a széles körű kiterjesztését kívánta elérni a modern pedagógia eszközeivel. A saját tapasztalatából tudta, hogy a régi vidéki héderek, ezek a levegőtlen, szűk, egészségtelen helyiségeket jelentő intézmények – ahol az alef-bésztől, tehát a héber betűk ismertetésétől kezdve Mózes öt könyvén és magyarázatain keresztül egész a bonyolult Talmudig és még bonyolultabb kommentárjaiig verték a melámedok (tanítók) a 4–13 éves korú gyerekek fejébe a vallási tudományt – teljesen alkalmatlanok a városi és főleg a nagyvárosi zsidó gyerekek megnyerésére. Még a vallásos szülők sem lelkesedtek ilyen intézmények létrehozásáért. Nem beszélve az egyre több neológáról, akiknek már egészen más elképzelésük volt a pedagógiáról.

Elje ugyanakkor azt is észrevette, hogy még a budapesti neológ közösségekben is, amelyek pedig a legmesszebbre kerültek az ortodox vallási elképzelésektől, él még a hagyomány iránti vágy és nosztalgia. Csak meg kell találni a hozzájuk vezető utat, vonzóvá kell tenni a számukra is a vallási nevelést, és akkor nemcsak gyermekeiket, hanem őket magukat, a szülőket is meg lehet nyerni egy ilyen modern oktatásban való részvételre.

Lehetséges, hogy a kimeríthetetlen mennyiségű talmudi elbeszélések tárházából, amelyek jelentős része a fejében volt, vette Elje az oktatással kapcsolatos elképzeléseit. Talán rabbi Ákiva esetére gondolt, akivel kapcsolatban azt beszéli el a szöveg, hogy negyvenéves korában, hatéves gyermekével együtt kezdte meg az alef-bész tanulását.

Az ötlet persze önmagában még nem elég egy új irányzat létrehozására, amit Elje is nagyon jól tudott. Nem is elégedett meg ezzel, hanem próbált egy olyan módszert találni, amely lehetővé tenné célja elérését. Néhány napi töprengés és a hagyományos zsidó irodalom tanulmányozása után kialakult benne egy elképzelés, amelyet vázlatosan papírra is vetett. Ennek a lényege, hogy nem szabad sem a világi, sem a régi vallásos iskolák tanítási formáit követni, ahol bizonyos előírt tananyagot át kell venni. Ezt tartják szem előtt és ennek vetnek alá mindent. Ebben a feszített légkörben elsikkad a tanulókkal való jó és kellemes kapcsolat kialakítása, mert hajtja őket az elérendő cél. Elje a játékoságra és a vidámságra helyezte a hangsúlyt, ahol a tanuló, akár gyerek, akár felnőtt jól érzi magát, és csak annyit sajátít el, amennyit minden nehézség nélkül meg tud érteni. A legfontosabb az érdeklődés felkeltése, a többi már könnyedén fog menni. Ennek keretében nagy súlyt helyezett a zsidó történelemre, az érdekes elbeszélésekre a korai próféták könyveiből és a modern héber nyelvre. Már akkor érezte ennek fontosságát és jelentőségét, amikor még a legtöbben hallani sem akartak róla, sőt gúny tárgyává tették azokat, akik kiálltak mellette. Ő a nyelvkönyvből az érdekes, vicces elbeszéléseket is méltónak tartotta a figyelem felkeltésének a felhasználására.

Az új irányzatú hitoktatásnak a megvalósítására a Talmud-Tórákat tartotta a legalkalmasabbnak. Ez az intézmény, ami egy időben eléggé elterjedt volt, teljesen elsorvadt és az érdek-

telenségbe csúszott a múlt század húszas éveiben. Ennek oka a forradalmak, majd az ellenforradalom és a Horthy Miklós névével fémjelzett fehérterror zsidóellenes uszításainak a hatása volt, ami sok zsidó szülőt elrettentett attól, hogy gyerekének vallásos nevelést adjon. Elje elhatározta, hogy a Hunyadi téren segít létrehozni egy ilyen új típusú Talmud-Tórát, ahol a megvetett, lenézett zsidó öntudatot is erősíteni lehet – megszilárdítani az ifjúságban a hitet és reményt egy szebb és boldogabb holnapban.

Tele volt optimizmussal és alkotásvágygal. Nem maradt meg az elméletnél és ábrándozásnál, hanem ötletét, különleges elképzelését minél előbb meg akarta valósítani. Először az elnöknek és néhány templomi vezető embernek említette a tervet. Mindannyian igen jónak találták. A legközelebbi választmányi gyűlésen csaknem egyhangúan elfogadták. A választmánynak harminc tagja volt és ebből huszonnyolcan lelkesedtek az Elje által benyújtott javaslatért. Ketten azért tartózkodtak, mert úgy érezték, reb Áron megbántva érzi majd magát, hogy ezentúl nem ő foglalkozik az ifjúsággal, mert nyilvánvaló, hogy az új feladatokkal mást fognak megbízni, ezáltal a *bár micvókat* sem ő készíti fel a nagykorúvá avatásukra, ami jövedelm kiesést jelent neki. Az elnök megnyugtatta őket, hogy pótolni fogják az esetleges veszteséget: már elsejétől felemelik a fizetését. Különben is rohamosan növekszik az infláció, a korona értéke szinte napról napra csökken.

– *Laksinban*⁴⁵ kell fizetnünk őt, a *házn*⁴⁶ és a *sámeszt*⁴⁷ is – jegyezte meg Eckstein, az ellenőr.

Ez a kövér, hatalmas pocakú vezetőségi tag (az ellenőr a szűkebb értelemben vett elnökségben foglalt helyet) ügynök volt és az utóbbi időben meglehetősen keveset keresett. Ezért bizonyos irigységgel tekintett a fix fizetésű társaira. Különösen szerette kritizálni a hitközségi alkalmazottakat. Rettegtek is tőle és igyekeztek kikerülni a hatósugarából, ami persze ritkán sikerült a kisméretű templomban. Reb Áron állandó céltáblája

⁴⁵ Laksin volt a dollár neve a fekete piacon.

⁴⁶ Kántor (jiddis – héber).

⁴⁷ Szolga (jiddis – héber).

volt. Mindennap kilőtte kellemetlenkedő szőnyilait az öreg felé, aki igyekezett úgy tenni, mintha nem hallotta volna a gúnyos megjegyzéseit, de vöröslő arca elárulta, hogy Eckstein ellenőr támadásai szíven találták. Ez a megjegyzése, hogy dollárban kell fizetni az alkalmazottakat, ugyancsak rosszindulatából fakadt, hisz a választmány minden tagja tudta ezt. Minek emlegetni egy ilyen illegális dolgot...?

Loschitz Ferenc rosszállólag ráncolta össze a homlokát, és ez elég volt ahhoz, hogy az ellenőr visszakozzon és próbálja elvenni megjegyzése élet.

– Persze a mai világban ez nem is lehet másként, és csak azért említettem, hogy a tanítót is ebben a formában kell majd fizetni, ami jelentősen megnöveli Egyletünk kiadásait.

– Erre is meglesz a fedezet, ellenőr úr, ne aggódjon – mondta az elnök halkán, és mindenki tudta, hogy ezzel a dolog anyagi része el van intézve. Ekkor már csak a gyakorlati megvalósítás volt hátra. Az egész testület egységesen azt szerette volna, ha Elje maga vállalja a tanítást. De ő ezt a leghatározottabban visszautasította, mert üzleti elfoglaltsága miatt erre képtelen lenne.

Hamarosan felvettek egy középkorú férfit, aki nemrég jött fel Budapestre Szombathelyről, valamikor jesivába járt és a hagyományos zsidó irodalomban meglehetősen jártassággal rendelkezett. Úgy látszott, alkalmas az igényes feladat ellátására, de hamarosan kiderült, hogy a tudásával nincs is semmi baj, annál több a pedagógiai érzékével. Feleslegesen kiabált a gyerekekkel, nem volt türelme hozzájuk, hamar kihozták a sodrából, néha meg is ütötte őket. Az utóbbi önmagában nem is lett volna probléma, mert abban az időben az egyházi és a városi iskolában egyaránt verték a gyerekeket. Csakhogy ezekbe az iskolákba kötelező volt a szülőknek járattatni a gyerekeiket, míg a Talmud-Tóra önkéntes volt és sok függött attól, hogy a gyerek hogy érzi magát a foglalkozásokon. És az elkényeztetett fővárosi gyerekeket még sok vallásos szülő sem bírta rávenni arra, hogy Talmud-Tórára járjanak, ha nem volt kedvük hozzá.

A panaszok gyűltek a szegény ember ellen, míg végül kénytelenek voltak megválni tőle. Ekkor az egyik pesti rabbi unokaöccsét alkalmazta az Egylet hitoktatónak, aki a budapesti Zsi-

dó Tanítóképzőben végzett néhány évvel korábban, csak zsidó létére nem kapott sehol állást az állami vagy városi iskolákban. Ugyanis az állami vagy városi állások terén a „numerus nullus” uralkodott, ami magyarul azt jelentette, hogy a magyar állam zsidó „fajú” embert egyáltalán nem alkalmazott. Ennek érthetően kisebb propagandát csináltak, mint a hírhedt „numerus clausus”-nak, a zárt szám törvényének az egyetemek és főiskolák felvételével kapcsolatban, ahol száz hallgató közül csak öt lehetett zsidó származású, mert attól tarthattak, hogy ez még nagyobb felháborodást vált ki Európa-szerte. Az előbbi rendelet még az utóbbinál is sokkal súlyosabban érintette a zsidó társadalmat, mert nemcsak hogy nem alkalmaztak zsidó származásút, hanem még azokat is túlnyomórészt eltávolították az állásukból valamilyen mondvacsinált ürüggyel, akiket a világháború előtt alkalmaztak. A tanári, tanítói pályán ez fokozottabban érvényesült, mert a gyerekek és az ifjúság nevelésénél a kimondottan nacionalista, a más népeket gyűlölő szellemet akarták érvényre juttatni, amiben az antiszemitizmus döntő szerepet kapott. A rengeteg állásnélkülivé vált zsidó tanárt és tanítót csak a zsidó iskolák alkalmazhatták. De a viszonylag kevés felekezeti iskolában csak a pedagógusok töredéke tudott elhelyezkedni. Az említett fiatalember is ezért volt kénytelen tanítói diplomával állást vállalni a Házkára Egylet Talmud-Tórájában.

A fiatalember nagy igyekezettel kezdett hozzá feladata ellátásához. A lelkesedés sem hiányzott belőle. Induláskor gyakran jelent meg Elje fűszerüzletében, hogy tanácsokat kérjen a Talmud-Tóra népszerűsítésével és a gyerekek érdeklődésének felkeltésével kapcsolatban. Sikerült is szépszámu tanulót összegyűjteni a hétköznapi délutánokra és vasárnap délelőttökre az Egylet kultúrtermébe. Úgy tűnt, Elje elképzelése és terve valóra vált ennek a fiatalembernek a tevékenysége nyomán.

Közben az országban is történtek változások, amelyek enyhítettek valamit a nehéz gazdasági helyzeten. Gróf Bethlen István kormányának sikerült a Népszövetség támogatásával és kölcsönével stabilizálni az új magyar pénzt, a pengőt. A stabilizálás a zsidóság elleni gyűlöletet némileg csökkentette, és ez abban is kifejezésre jutott, hogy a rendőri szervek valamivel ha-

tározottabban léptek fel a még számos szélsőséges „ébredő” mozgalommal szemben. Ezeket a mozgalmakat a magyar kormány titokban még támogatta is, nemhogy betiltotta volna. Ma már talán feledésbe merültek ezek a gyilkosságok, robbantgatások! Mert nyolcvan évvel ezelőtt is voltak ilyenek, csak az újabb események háttérbe szorítják őket...

Akkor, a múlt század húszas éveinek közepén a magyar zsidóság még teljes mértékben bízott a konszolidációban. Őszinte szívvel remélte, hogy a gazdasági helyzet javulása visszahozza azokat a nyugalmas, biztonságos, háború előtti időket, amikor a zsidóság előtt minden pálya nyitva állt. Amikor nem keresztlevelet és az ősök születési bizonyítványait (amin a vallás is szerepelt) kérték bármely hivatalban vagy munkahelyen, hanem a jelentkező iskolai végzettsége és szaktudása után érdeklődtek elsősorban. Eljében is mélyen élt ez a remény. Pedig máris érezhette, hogy nem „egyenlő mértékben mérnek mindenkinek”, ahogy gróf Bethlen István miniszterelnök ígerte hatalomra jutásakor. Neki ugyanis minden háborús kitüntetése megvolt ahhoz, hogy megkapja a vitézi címet, amit 1922-ben rendszeresítették azok részére, akik négy évet a fronton töltöttek és kitüntették magukat. Mindezen követelményeknek ő eleget tett, meg is sebesült, mégsem kapott semmit, amiben kizárólag a zsidósága jelentette az akadályt.

A vitézi címmel számos gazdasági és társadalmi előny járt, de ez akkor nem izgatta. Ő a munkája, képessége alapján akart érvényesülni az életben. És úgy érezte, hogy jól megalapozott anyagi körülmények között él, társadalmilag megbecsülik. Lehetősége van a gyarapodásra. Családja van és biztonsága, hisz megszűntek azok a szörnyű idők, amikor a „fehér” tisztek bárkit elhurcolhattak, akit csak akartak. A rendőrök nehéz kardjának csörtetése és a derékszíjuk jobb oldalán elhelyezkedő börtartóból kivillanó revolver markolata fémborítójának látványra a biztonság érzését keltette benne. Úgy érezte, mintha őérte posztolnának a forgalmas utcákon vagy haladnának el néha az üzlete előtt. Egy-eggyel néha köszönőviszonyba is jutott, és ez büszkeséggel töltötte el. Tekintélyes polgárnak tartják már talán – gondolta néha.

Családi életét ugyan gyász is beborította. Első gyermeke, Ró-

zsika hathetes korában tüdőgyulladást kapott és meghalt. Tekintve, hogy a kislány harmincnapos elmúlt, szabályosan el kellett temetni. A szertartás alatt úgy sírt, mint egy kisgyerek, és még hosszú ideig, ha rágondolt, rázta a zokogás. Csak akkor vigasztalódott meg, amikor megszületett a fia. Úgy érezte, a Gondviselés kárpótolta a súlyos veszteségért. A vallásos zsidó férfinál a fiúgyermek azért is fontos, hogy legyen, aki majd halála után *Káddist*⁴⁸ mond érte, rá emlékezve.

Az üzlet forgalma növekedett, így állandó kíséretre volt szüksége. Előbb inast, majd segédet is tudott és kellett alkalmaznia. Ez a viszonylag előnyös gazdasági helyzete a harmincas évek elejéig tartott.

A nagy munkanélküliség következtében több vevője elvesztette állását, és így a hónap végén képtelen volt kifizetni az adósságát. De enniük kellett, és ezért újabb hitelt kértek, és neki nem volt ereje megtagadni ezt tőlük. Remélte, hogy előbb-utóbb csak szereznek új állást vagy a régi munkahelyük visszaveszi őket. Optimista volt és bízott a gazdasági helyzet javulásában, ami viszont késett...

A körülmények nemhogy javultak, hanem állandóan romlottak. Mint gyerek emlékszem, hogy ott ült az üzletben a pult mögött, előtte héber betűs könyv, amely tóramagyarázatot vagy *müszert*⁴⁹ tartalmazott filozófiai mélységekben. Sokat olvasott a középkori hitvitákról és különösen kedvelte a RaMBaN⁵⁰ írásait. Vevők nem nagyon zavarták a délelőtti vagy a kora délutáni órákban. A nehéz időkben ezekből az alkotásokból merített erőt. Felüdítették a lelkét és feledtették az anyagi problémáit.

Emlékszem egy borús, szeles délutánra. Apám sietve jött a belső szobából, és nem az üzlet, hanem a lakás udvari ajtaján át távozott és ment ki az Izabella utcára nyíló kapun. Szokatlan volt, hogy nem a fehér köpeny volt rajta, amiben az üzletben tartózkodott, hanem a sötét csíkos öltöny és szürke felöl-

⁴⁸ Istent dicsőítő ima, amit ha valaki elveszti közeli hozzátartozóját, tizenegy hónapig köteles mondani.

⁴⁹ Vallásferkölcsi feddést és útmutatást.

⁵⁰ Rabbi Mose ben Náchman vallásfilozófus és Biblia-magyarázó (1194–1270).

tő. Hétköznapi soha nem öltözött ilyenformán! A tekintete elkomorult. Valami megmagyarázhatatlan szomorúság fogott el. Éreztem, hogy valami baj lehet. Kérdezni akartam, hogy hová megy, de olyan gyorsan távozott, hogy talán nem is hallotta, hogy szoltam hozzá. Az üzletben anyám maradt.

Egy jó óra múlva jött vissza. A feszültség, ami korábban az arcán tükröződött, most feloldódni látszott. Sőt valami halvány mosolyféle is bujkált a tekintetében.

Anyám kérdő tekintetére röviden bólintott. De éppen volt egy vevő a boltban, ezért csak később tudtuk meg, mi történt.

– Megszerezted? – kérdezte anyám izgatottan, miután egyedül maradtunk.

Apám, mint aki nagy terhet vesz le a válláról, beszélt el ennek a veszélyes órának a történetét.

A belső szobában, mielőtt elindult a lakásból, a családi ékszer markolta össze. Az övét és az anyámét. Majd a zálogházba indult, mert a legnagyobb hitelezőit várta: a Központi Tejcsernok, a Perl-pékség és egy tekintélyes gyarmatáru-nagykereskedés megbízottait, akik a számlákat hozták, amelyeket ha nem tudott volna kifizetni, akkor az üzlet megbénul, mert beszüntetik további szállításaikat. Így nem tudja reggel ellátni vevőit tejjel, vajjal, péksüteménnyel, kenyérrel, kávéval, teával, kakaóval, ami egy fűszerüzlet forgalmának alapját képezte. A vevők, bármennyire is szerették apámat, mindezt kénytelenek lettek volna egy másik üzletben beszerezni, hiszen enni mindennap kell. Már másnap lehúzhatta volna a rolót...

Pénzt sehonnan nem tudott szerezni. Gondolom, az ismerősei is nehéz helyzetben voltak. Az ékszerekkel tehát elindult az említett intézmény felé, a szomszédos utcába. Ez tehát viszonylag rövid utat jelentett, ám annál veszélyesebbet. A naiv kívülálló nem is sejtette, hogy milyen bonyolult stratégia kellett, hogy megközelíthesse ezt a műintézményt, ami akkor a túlélést jelentette a számára. Ismerősöknek nem volt szabad látni, hogy hová igyekezik, mert akkor elterjed a híre, és a vevők elmaradnak, a többi hitelező pedig, akik eddig türelmesen vártak, megijednek, hogy elvesztik a pénzüket és mint a hiénák rontanak rá a számláikkal!

De nemcsak üzleti okai voltak az ilyen bonyolult manőver-

nek, ami a zálogházba bejutást megelőzte, hanem a státusszimbólum is szerepet játszott ebben. A kereskedői társadalomban szégyent jelentett, ha valaki fizetéképtelenné vált, amit idegen szóval inszolvenciának neveztek akkoriban. Ennek pedig első állomása a zálogház... Ezért apám tehát nagyon óvatosan kezelítette meg ezt az átmeneti megoldást kínáló intézményt. Elmondta, hogy amikor már a közelébe ért, alaposan szétnézett és senki ismerőst nem látott. El is indult az ajtó felé, amikor az oldalsó mellékutcaból hirtelen egy régi ismerős, a zöldségkereskedő toppant eléje.

– Képzeljétek, ki köszön rám? Hát nem a Klein, a Rózsa utcából!

– Mit csináltál? – kérdezte anyám izgatottan.

– Ne félt engem, nem vesztettem el a lélekjelenlétemet, azonnal továbbmentem és túlmentem a „zacin”.

– Nem is mentél be? – kérdezte anyám most már kétségbeesetten. – Csak nem az ékszerésznek adtad el az egészet?! (A „zaci” után volt egy meglehetősen rossz hírű ékszerüzlet, amelynek tulajdonosa alaposan kihasználta az emberek megszorultságát, és negyedáron vásárolta meg értékes családi ékszereiket.)

– Így ismered engem? – méltatlankodott apám.

Nyilván anyám is tudta ezt, hogy nem így van, de az anyagi problémák kikezdtek az idegrendszerét.

Kiderült, hogy valóban igen nagy körültekintést igényelt a „zaciba” bejutni, mert váratlanul, mintha csak összebeszéltek volna, ismerősök tűntek fel ebben az utcában.

– Nem lehet, hogy ezek közül is akadt, aki ugyanezzel a céllal ment arra, és csak egymás előtt játszottátok el ezt a komédiát? – kérdezte anyám szelíden.

– Látod; erre nem is gondoltam – mondta apám elgondolkodva –, de nem kockáztathattam meg, hogy elsőnek bemegyek.

Akkor apám kétszáz pengőt kapott a beadott ékszerekért. Ebből egyedül az aranyóráért, amit az apósa adott neki nászajándékkul, adtak ötvenöt pengőt. Evvel az összeggel kihúzta a hónap végéig, amikor a nála hitelbe vásárlók nagy része kifizette adósságát. A gépezet ismét megindult, és hamarosan sikerült a zálogba csapott ékszereket is kiváltani. (Az ékszerek 1944

nyarán, a Sztójay-kormány alatt, a magyar állam kezébe kerültek, legalábbis ezzel a jelszóval sajátították ki őket. Az azóta eltelt harvan év alatt minden magyar kormány haszonélvezője volt a családi ékszereinknek, egyedül mi nem láttunk belőle semmit. A dzsentrik és arisztokraták sokkal jelentősebb értékeiket, a földek és kastélyok nagy részét visszaadták, csak a polgárságtól elvett vagyontárgyakat tartotta vissza minden magyar kormány, a szélsőjobbtól a szélsőbalig. Ebben az egyben mindig nagy volt az egyetértés közöttük.)

Akkor tehát az említett összeggel még sikerült úgy-ahogy helyreállítania szüleimnek az üzlet egyensúlyát, de ez már nem volt a régi. Állandó nehézségek adódtak a számlák időben való kifizetésénél, mert a vevőkör gazdasági helyzete is romlott, az eladott árukért szintén késve folyt be az ellenérték, ha egyáltalán befolyt. A be nem hajtható kintlévőség növekedett a harmincas évek közepe felé.

Ilyen előzmények után került előtérbe a Hunyadi téri templomban a Talmud-Tóra válsága. Az évekkel korábban megbízott fiatalember, a neves pesti rabbi unokaöccse – az ambiciózus kezdet után – elhanyagolta feladata teljesítését. Gyakran érkezett későn a foglalkozásokra, amit a kitűzött idő előtti távozásával „egyenlített ki”. A tanító tevékenységének ilyen gúnyos summázását Eckstein ellenőr összegezte egy közgyűlésen, amin legalább kétszázan voltak jelen. Nagy volt a felzúdulás az ellenőr beszámolója után, amit a választmányi tagok csak tovább növeltek felszólalásaikkal, amelyekben kiegészítették a Talmud-Tóra vezetőjének mulasztásait. Ennek keretében fény derült arra, hogy a fiatalember, aki időközben férfikora teljébe lépett, főleg randevúi lebonyolítását tekintette a Talmud-Tóra foglalkozások fő célkitűzésének, amiben a Házkára Egylet telefonja döntő szerepet játszott. Ezáltal a tagság arra is magyarázatot kapott, hogy a telefonszámla miért növekedett meg az utóbbi időkben.

Mindézen információkat a közgyűlés szónokai a gyerekek szüleitől kapták, akik abban az időben, a két világháború között, még lelkes zsidók voltak, és azt szerették volna, ha leszarmazottaik elsajátítják a vallásuk legfontosabb törvényeit és némi jártasságot szereznek a hagyományos irodalomban is. Ettől

a tanítótól – mondták rezignáltan – inkább csak a szerelem forgandóságának, valamint változatosságának a tényeit ismerhetik meg. Amikor ezért szemrehányást tettek neki és számon kérték a rengeteg elmulasztott foglalkozást, akkor gőgösen kijelentette, hogy rabbi nagybátyja majd tesz róla, hogy megszűnjenek az ő felesleges „zaklatásai”.

Ez a fenyegetőzése a Házkára Egylet vezetőségénél csak olaj volt a tűzre, mert ők büszkéek voltak arra, hogy egyik nagy hitközségtől sem függnék, hanem külön belügyminisztériumi engedéllyel működtetik a templomot. Tehát nem esnek hasra egyetlen nagynevű hitközségi vezető előtt sem, legyen az bár főrabbi vagy akár elnök!

Az egykori fiatalemberrel szemben – akit most már X úrnak szólítottak az addig kedélyes Józsi vagy Jaszi megszólítás helyett, ami nem a tekintélye emelkedését jelezte, hanem ellenkezőleg, az iránta való megvetés jele volt – szabad kezét adott a vezetőség Eckstein ellenőrnek. Ami nagy szó volt, mert őt nem éppen finom modora és udvariassága miatt becsülték.

Eckstein nagyon röviden adta értésére a tanítónak, hogy a színekúrának vége, és nem feltétlenül ragaszkodnak további jelenlétéhez az Egylet falai között.

– Ezt nem maga fogja eldönteni, ellenőr úr, engem az elnökség alkalmazott, erről hivatalos írásom van. Ragaszkodom ahhoz, hogy tárgyalhassak az elnökséggel és megbeszéljük a jövőbeni...

Csak eddig juthatott az egykor „ambiciózusosnak” titulált tanító véleményének kifejtésében, mert Eckstein bíborvörös arccal, ami nála egyértelműen a düh kifejezése volt, csaknem ordítva, egy rövid mondattal szakította meg „érvelésének” fonalát.

– Mars ki!

E rövid mondatba sűrített felmondás nyilván annyira megzavarta a szegény férfit, hogy szólni sem tudott, amit az ellenőr úgy értelmezett, hogy talán nem értette meg a dolog lényegét, és ezért még hozzátette az ajtóra mutatva:

– Még a környékünkön sem akarom látni!

A rövid mondatokba foglalt vezényszavak hatásosabban megértették szegénnyel, hogy valóban vége az alkalmazásának.

Ekkor ajánlották fel másodszor apámnak a Talmud-Tóra oktatást. De most már maga az elnök, akivel nagyon bensőséges kapcsolata volt, kérlete, hogy a gyerekek érdekében vállalja el a tanítást.

– Szörnyű helyzetben van a Talmud-Tóránk. A gyerekek teljesen elszakadnak a zsidóságtól, ha ez ilyen formában folytatódik. Reb Elje, nagyon kérem, gondoljon arra, hogy maga hány fiatal életet tudna megnyerni a mi ügyünknek!

Ezek az őszinte szavak teljesen megrendítették apámat. Nagyon meg tudott hatódni, ha igaz érzelmekkel találkozott. Így az elnök kérése szinte szíven ütötte.

Másrészt az utóbbi években egyre nehezebben tudta az üzletben fenntartani az egyensúlyt az eladásért befolyt összegek és a további fennmaradást elősegítő bevásárlások között. A nagy cégek, amelyeknek áruai elismerten jók voltak, már nem nagyon adtak hosszú távú hitelt, így a bajok felhalmozódtak. Belátta, hogy a tanításért járó fizetés nagyon jól jöhet a számára az üzlete rendbe hozására.

Hamarosan döntenie kellett, mert a gyerekek, ha a közeli jövőben nem foglalkoznak velük intenzíven, szívvel-lélekkel, akkor teljesen elszakadnak a zsidóságtól, és azt se fogják tudni, hogy mit kell csinálni egy zsinagógában. Volt ugyan kötelező hitoktatás az iskolákban, de általában az is nagyon gyenge lábon állt. Az állami iskolákban – és akkor a zsidó gyerekek és az ifjúság túlnyomó többsége ilyen intézményekben tanult – a színvonal botrányosan alacsony volt. A legtöbben még olvasni sem tanultak meg héberül, nemhogy az ünnepekről vagy a zsidóság történetéről némi fogalmuk lett volna.

– Apám, aki minden iránt érdeklődött, ami csak a vallással kapcsolatos volt, nagyon jól ismerte a helyzetet. Ezért nem sokáig töprengett, hanem hamarosan elvállalta az igen nehéz és bonyolult feladatot és a tanítás mellett döntött. Érezte a felelősséget és nem hátrált meg, hanem rögtön ismerkedni kezdett a feladataival.

Mikor átvette a Talmud-Tóra vezetését, valóban a végét járta az intézmény: hat-nyolc gyerek jött el a délután három óra-kor kezdődő foglalkozásra, és ezek is szinte sértve érezték magukat, amikor apám el akarta kezdeni tanítani őket.

– Hát nem tetszik telefonálni? – kérdezték teljes őszinteséggel.

Elég sok időbe telt, míg megértette velük, hogy a szülők nem kizárólag azért küldték őket a foglalkozásra, hogy játszanak. De ha ő egyszer elkezdett valamit, akkor nem egykönnyen adta fel. Nehéz, kitartó, igen fáradtságos munkával érte el, hogy jó híre lett a Talmud-Tórájának a szülők körében, és szívesen küldték el gyerekeiket a hétköznapiakon délután és a vasárnap délelőtt tartott foglalkozásokra. Sőt a vasárnap délelőtt tartottakon számos szülő is megjelent, és láthatta, hallhatta, milyen szép előmenetelt ért el a gyereke.

Hamarosan már száz gyerek is összejött a Hunyadi téri imaházban egy-egy alkalommal, hogy megismerje a zsidó vallás legfontosabb törvényeit, tudjon olvasni és írni héberül, sőt a Tóra egyes részeinek a fordítását is elsajátították. A nagyobbak számára érdekesebbé tudta tenni ezeket az órákat a zsidó történelem érdekes fejezeteinek a tanításával. Nem egy diákjának keltette fel az érdeklődését a hagyományos zsidó irodalom és régmúlt iránt, akik aztán ezen a téren tovább haladtak, és a Rabbiképzőben vagy a Zsidó Tanítóképzőben fejlesztették ki képességeiket.

Ebben az időben, a múlt század harmincas éveinek a közepén úgy tűnt, hogy a főváros leglátogatottabb Talmud-Tórája működött apám vezetése és irányítása alatt a Hunyadi téren.

A tanításért mindössze nyolcvan pengőt kapott havonta, ami csékély összeg volt ahhoz képest, hogy heti ugyanennyi óráért egy iskolai hittanár fizetése legalább két és félszer ennyit tett ki. De ő nem panaszkodott és soha nem követelt többet. Sőt az első időkben rossz érzések fogták el, amikor a Katz bácsi, aki mint titkár az adminisztrációs feladatokat is ellátta, átadta neki a fizetését. Úgy érezte, hűtlen lett azon elvéhez, hogy nem vállal el hitközségi állást, sőt világi keresetéből még támogatja is hitközségét, ahogy azt eddig meg is tette. Ahányszor csak a Tórához felhívták, ami megtiszteltetést jelentett, mindig felajánlott egy bizonyos (gyakran jelentős) összeget a templom fenntartására. Most mégis kénytelen volt elfogadni a fizetést, mert csak így sikerült üzletét zökkenőmentesen tovább vezetni.

Az üzlet valóban kezdett ismét fellendülni, bár azt a szintet,

amilyen a húszas években volt, soha többé nem érte el. Ugyanakkor egyre több lett vele az elfoglaltsága. Ugyanis a verseny kiéleződött, mert egy új fűszerüzlet nyílt két házzal odébb és egy közeli tejcsarnokos suttyomban fűszerárúkkal is kezdett kereskedni. Most már valóban hajnaltól késő estig (kivéve a tanítással elfoglalt időt) lekötötte az üzleti elfoglaltság. A számlák kifizetésének a gondja állandóan gyötörte, mert növekedett ugyan a forgalom, de a haszon mértéke a nagy „konkurencia” miatt egyre kisebb lett.

Egy decemberi péntek este, amikor éppen időben értünk a templomba, és azt hittük, talán már el is kezdték a Mincha imát, nagy sürgés-forgásra lettünk figyelmesek a körfolyosón. Emberek léptek ki a templomajtón és a sámesz lakása felé siettek, majd onnan jöttek ki néhányan, meglehetősen feldúlt arccal. Bementünk a templomba, amely már tele volt, de az imát még nem kezdték el. Ott megtudtuk, hogy a Katz bácsi rosszul lett és be kellett vinni a sámesz lakásba, hogy lefektethessék. Az alelnök, dr. Lank bement vele és injekciót adott be neki. Még szerencse, hogy éppen nála volt az orvosi táskája, mert egy betegétől jött és már nem volt ideje hazamenni.

Igy beszélgettek a váratlan esetről és várták az újabb híreket, de besötétedett és az imát el kellett kezdeni. Az ima végén elsőnek igyekeztem ki, hogy megtudjam az újabb híreket Katz bácsi hogylétéről, akit nagyon szeretünk, mert jámbor, szelíd ember volt, mindig mosolygott, a jóindulat sugárzott róla.

A körfolyosón elsőnek találkoztam dr. Lankkal, aki akkor lépett ki a sámesz lakás ajtaján.

– Hogy van a Katz bácsi? – kérdeztem tőle elsőnek.

– Meghalt.

– Meghalt? – ismételtam meg a hírt hitetlenkedve, mint aki nem akar hinni a fülének.

– Igen – erősítette meg dr. Lank –, mindjárt azután, hogy lefektették és beadtam neki az injekciót.

Katz bácsi, vagy ahogy az Egyletben nevezték, reb Áron eltávozása teljesen váratlan volt. Soha nem betegeskedett, negyvenéves működése alatt senki nem emlékezett arra, hogy valaha, akár egyetlen alkalommal is hiányzott volna a templomból. Januárban lett volna hetvenöt éves.

A templomnak azonban működnie kellett. A Terézvárosnak ebben a részében a lakosság túlnyomó többsége zsidó volt, akik legalább az ünnepeken, de főleg a Mázkírokon feltétlen elmentek a templomba. Az utóbbi alkalmakkor, amikor mindenki az elhunyt közeli hozzátartozójára emlékezik, nemcsak a templom telt meg zsúfolásig, de a körfolyosón és mindkét lépcsőházban ugyancsak szorosan egymás mellett állva imádkoztak az emberek. Ez a tömeg egész az utcáig ért, úgyhogy a négyemeletes ház lakói ebben az órában nem is tudtak jönni vagy menni. Még szerencse, hogy ők is főleg zsidók voltak.

Reb Áron temetése után harminc nappal emlékülést tartottak, amelyen számos budapesti rabbi és hitközségi vezető is megjelent. Apámat kérték fel emlékbeszéd tartására. Vallásosságát és emberi erényeit méltatta, amely főleg mindenkivel kapcsolatos kedvességében és felebarátai iránti őszinte szeretetében nyilvánult meg. Apám után számos rabbi méltatta még reb Áron működését. Fia is beszélt, aki igen érdekes férfi volt. Nagy talmudi és világi tudással rendelkezett, de ateista meggyőződése miatt szóba sem jött, hogy esetleg apja nyomdokaiba lépve töltsen be a megüresedett állást. Ennek még csak a gondolatát is ő maga a leghatározottabban elutasította.

Reb Áron helyébe feltétlenül kellett valakit választani, aki el látja a rabbi és titkári teendőket. Az elnök és a vezetőség többsége rögtön apámra gondolt, aki tulajdonképpen már eddig is minden ellenszolgáltatás nélkül végezte a Hümes-Rási- és Talmud-oktatást a felnőttek körében, és az ünnepeken a beszédek felét ugyancsak ő tartotta. Úgy gondolták, ideális lenne, hogyha teljesen ő töltené be ezt a posztot, de most már természetesen díjazás ellenében.

Egy vasárnap délelőtt választmányi ülést tartottak a körzet kultúrtermében, amelyre apámat nem hívták meg, mert a rabbi-titkári állás betöltését akarták megbeszélni. Azt hitték, simán megszavazhatják az ő jelölését, hisz mindenki szerette és nagy tisztelettel beszélt róla. Hatalmas talmudi tudását, a vallási kérdésekben való jártasságát senki nem vonhatta kétségbe. Beszédeit ugyancsak nagy érdeklődéssel hallgatták, nem győzték dicsérni német, jiddis és magyar szókincsének gazdagságát, mondanivalójának mélységét.

Am a vátrnál sokkal viharosabban zajlott le ez a régi választmányi gyűlés, amiről később is sokat beszéltek. Kiderült, hogy dr. Lánk alelnök és két kereskedelmi ügynök és egy vidéki utazó az egyik szélsőségesen ortodox rebe rokonát akarták erre az állásra benyomni, aki viseletében is ezt a hagyományt követte: kaftánban járt télen-nyáron, hétköznapi széles karimájú bársonykalapot, szombat és ünnepnapokon *strámlit* hordott, a tizenhárom róka-farokkal körülvett kalpagot, ami meleg napokon igen kellemetlen viselet lehetett. Ezt a fajta hagyományt még a magyarországi ortodox rabbik sem igen követték, különösen nem a pestiek.

Mind a négy ellenlábas kedvelte apámat, nem győzték dicsérni tóramagyarázatait, talmudi fejtegetéseinek mélységeit, beszédeinek érdekes fordulóit. Ennek ellenére kategorikusan elleanezték a jelölését, azzal a megokolással, hogy „fűszeresből nem lehet rabbi”. Ezzel is azt a szélsőségesen ortodox hagyományt követték, hogy csak rabbi leszármazottja lehet rabbi.

Ami szinte különösen furcsa volt, hogy ők maguk, mind a négyen modern emberek voltak, divatosan öltöztek, feleségeik sem nyírátták le a hajukat, hogy *sájtlit* (paróka) vegyenek fel, a kacérságot kiküszöbölendő és hogy ne hívják fel magukra a férfiak figyelmét. Ezzel ellentétben divatos frizurákat csináltattak maguknak az asszonyaik, férjük teljes egyetértésével, sőt az egyikük feleségének kikapós híre volt, sokat veszekedtek is emiatt, a férje mégsem vált el tőle.

Mindjárt a gyűlés elején ez a négy férfi javaslatot tett a rebe rokonának a megválasztására; s ők hárman egyenként kértek szót és nagy körülményesen kezdtek magyarázni, hogy milyen jó hatással lenne a strámlis ténykedése a közösségre. A negyedik, az utazó nem volt beszédes típus, ezért ő csak fejbőlíntóként mutatott lelkesedést a társai ajánlatára. Az ellenzék taktikája nyilván az időhúzás volt, remélve, hogy sokan megunják a hosszsan elhúzó ülést való részvételt és hazamennek, a befolyásolhatókat pedig a maguk oldalára állítják.

Tervük azonban az apám híveinek a ragaszkodásán megbukott. Azzal számították el magukat, hogy nem hittek az emberi barátság és szimpátia erejében...

Ezen a négy férfin kívül a többiek mind nemcsak hogy egysé-

gesen álltak apám mögött, hanem élesen szembefordultak az ellenzékkel. Szidni és pfujolni kezdték őket, majd közbekiáltással zavarták meg hosszú beszédeiket.

– Otthon, a feleségeiknek dumáljanak!

– Ott biztos még a szájukat sem merik kinyitni. Az asszony elhallgattatja őket!

– Menjenek a fenébe! Mit fertőzik itt a levegőt!

– Ezek nem értenek a szép szóból, csak a pofonból!

Úgy tűnt, hogy tényleg nem zavarja őket a közbeszólás, ezért apám különlegesen lelkes híve, a Weisz Zsigmond felkapott egy nehéz széket, és ezzel a súlyos tárggyal odaugrott az éppen nagyban érvelő dr. Lankhoz, hogy leüsse vele. Nemcsak ijesztésnek szánta ezt az erőmutatványt, ami abból is kiderült, hogy előtte egy szót sem szólt. Nem kiáltozott közbe és nem fenyegetőzött.

A némasággal párosult cselekvés az igazán veszélyes. Hajszál híján be is következhetett volna a tragédia, ha két fiatal férfi, akiknek reflexük még gyors volt, kétoldalt el nem kapják a karját. Weisz Zsigmond csak ekkor nyitotta szóra a száját, amikor már cselekedni képtelen volt.

– Ha még egyszer itt találom, agyonütöm, maga, maga... kuruzsló!

Dr. Lank arca falfelhérré vált. Mint orvos nyilván felfogta, hogy milyen súlyos következménye lett volna egészségi állapotára, ha közelebbi ismeretségbe kerül a nehéz ülőalkalmatossággal... De meg akarta óvni presztízsét, ezért a következő mondattal zárta le kortesbeszédét:

– Nem a sokaságnak kell vezetni a közösséget, hanem a kiváló elitnek!

Erre lett aztán igazán nagy ribillió.

A választmányi testület tagjainak a többsége kereskedőkből, iparosokból, ügynökökből állt, akik ugyan kevés formális oktatásban részesültek, annál több természetes intelligenciával rendelkeztek. A gazdasági élet nehéz küzdelmeiben edződött gondolkodásuk, és amikor idejük engedte, olvastak is. Vérgig sértette őket az orvos gögből és irántuk való megverésből eredő mondata. Szinte egy emberként tört fel belőlük a felháborodás.

Az óriási hangzavarból is ki lehetett venni azt az egységes ál-

laspontot, hogy mi a véleményük dr. Lank észbeli képességeiről, jelleméről, becsületességéről, sőt volt, aki szakmai tudását is kétségbe vonta, anélkül persze, hogy erre valamilyen tudományos testület feljogosította volna. De hát érvényes az a közmondás, hogy aki szelet vet, vihart arat.

Az ellenzék tagjai megértették, hogy itt már csak kudarc várhat rájuk. A kezdő lépést az orvos tette meg: felállt és gyorsan elindult kifelé, a másik három szó nélkül követte.

A választmányi testület ezután egyhangúlag megszavazta apám jelölését reb Áron megüresedett állásának a betöltésére. De a vezetőség tudta, hogy még nyitott kérdés, vajon reb Elje vállalja-e az üzlete feladását és az állás betöltését. Ugyanis az ezzel járó feladatokat már nem lehetett úgy végezni, mint a délutáni tanítást, ami mellett még az üzlet bőven megmaradhatott.

Amikor apámmal közölték a választmányi ülés eredményét és felkérték a rabbi és titkári teendők ellátására, komoly dilemma elé került. Fiatalkori nézeteivel és álmaival kellett szembenéznie. Mélyen megrögződött benne az a talmudi mondás, amivel még gyerekként találkozott és szinte életelvévé vált: „...Semája mondja, szeresd a munkát és gyűlöld az úrhatnámságot...” Az úrhatnámságra a „*rábbánut*” héber szót használja a szöveg, ami a rabbiságot is jelenti. Apám főleg az utóbbi formában értelmezte, és csak megerősödött benne ez az érzés a pesti ortodox főrabbi családjával való kapcsolata folytán... Ugyanakkor nagyon megszerette a Hunyadi téri körzet tagjait és gyermekeit, akiket tanított. Voltak elképzelései arról, hogy milyen nagy lelki segítségre szorulnak és ő mennyire tudna ezen a téren segíteni vallásos érzésük megszilárdításában és lelki egyensúlyuk megtalálásában. De képtelen volt dönteni.

Ilyen nagy lelki válság esetén anyámhoz fordult, aki rendkívül vallásos asszony volt. Ha háztartásában a legkisebb kétely merült fel a hús kőserságával kapcsolatban, rögtön szaladt valamelyik ortodox rebéhez a *sájleval*⁵¹. Állandóan pénzt osztott szét a szegények között, jóval többet, mint amit apám keresetét mellett megengedhettünk volna. Emellett rengeteget imádkozott.

Apám úgy érezte, hogy ebben az esetben anyám biztos olyan

⁵¹ Sájle (jiddis) kérdést jelent valamilyen vallási törvény értelmezésével kapcsolatban.

tanácsot ad neki, amit a hit szellemében követni kell. Anyám ugyanis megingathatatlanul hitt a zsidó vallás minden tételében. Ebből a későbbi tragikus események sem tudták soha, akárcsak rövid időre is, kizökkenteni.

Anyám, úgy látszik, várta ezt a kérdést az állással és az üzlet feladásával kapcsolatban, mert nem sokat kellett gondolkoznia a válaszon.

– Nézd, Ernő, én azt látom, hogy te az utóbbi időben annyira el vagy foglalva az üzlettel, hogy szinte hetek múlnak el és nincs időd foglalkozni a Talmuddal, sőt még a tórai hetiszakaszt sem tudod átnézni. Még ha szépen keresnél vele, akkor sem érné meg, hogy ennyire eltávolodj attól, ami neked a lételemed. Nem beszélve arról, hogy tele vagy adóssággal, viszont a mi kintlévőségeinket képtelen vagy behajtani. Fűnek-fának hiotelezel, mert nem tudsz nemet mondani senkinek, aki azzal jön, hogy most nincs pénze, a családjá éheznek, de biztos hamarosan lesz munkája és akkor mindent rendezni fog. Persze soha nem fizet, hamarosan el is költözik a környékről, mert még a lakbérrel is tartozik. Kilakoltatják, erre elmegy egy másik környékre, ahol még nem ismerik. Ne érts félre, én nem hibáztatlak ezért, mert én sem tudok nemet mondani az ilyen szerencsétlennek. De ha sokáig így megy, jön az inszolvenca, a fizetéseképtelenség!

– Tehát mondd már, hogy mit javasolsz! – vetette közbe apám, aki nem mindig szeretett szembenézni a valós helyzettel.

– Tehát fogadd el a felkínált állást és az üzletet pedig add el valakinek, aki izzig-vérig üzletember és érvényesíteni tudja a saját érdekeit. Még most meg tudjuk tenni, mert eddig sikerült megtartani a vevőkört.

Apám még egynéhány napig morfondírozott, töprengett, de be kellett látnia, hogy anyámnak igaza van. Kapóra jött, hogy egy ortodox *mázsgíáchnak*⁵² a testvére, aki Máramarosszigetről települt át akkor Budapestre, üzletet akart nyitni, tehát örömmel tett ajánlatot az üzletünk megvásárlására.

Ezzel apám üzletember korszaka lezárult és elkezdődött rabbisági tevékenysége.

⁵² Mázsgíách (héber) a kóserságra felügyel mészárszékekben, étkezdékben.

De még mielőtt elfoglalta volna az állást, ragaszkodott hozzá, hogy kérjenek véleményt a személyével kapcsolatban Sussman Viktortól, a Pesti Ortodox Hitközség *Ros Bész Dinjétől*.⁵³ Ő Koppel Reichnak volt a veje, és apósa halála után került annak a rabbiszékébe. Apám nagy műveltségű embernek és kiváló jellemnek tartotta. Ez, amint látni fogjuk, kölcsönös volt, mert a nála érdeklődő Hunyadi téri vezetőknek a lehető legjobb információt adta apámról. Büszkék lehetnek, hogy egy ilyen kiváló talmudtudóst sikerült megnyerniök rabbijuknak, aki emellett nagyszerű férfi is, megingathatatlan jellem. Ez utóbbi megállapítást személyes tapasztalata mondatta vele. Mint a Koppel Reich család belfője, tanúja volt annak, amikor apám elhatározta, hogy nem veszi el az ő apósa unokáját, és ezután nem menttette fel magát a katonai szolgálat alól, ahogy ezt korábban megbeszélték, hanem kiment a frontra, mert úgy érezte, erkölcstelen volna ezt a kapcsolatot kihasználni, miután visszalépett a házasságtól.

Sussman rabbi kedvező véleménye után most már semmi nem állt az útjába, hogy elfoglalja az állást, aminek feladatait tulajdonképpen Katz Áron bácsi halála óta gyakorolta. Most már ő olvasta a Tórát, ő lett az előimádkozója azoknak az imáknak, amelyek nem a kántor feladatai közé tartoztak. Az összes templomi beszéd elmondása is ezentúl rá hárult. Több adminisztratív feladatot jelentett a titkári funkciók ellátása és az összes templomjáró közeli rokonai halálozási dátumainak feljegyzése. Ugyanis a Katz bácsi nagyrészt fejből emlékezett a dátumokra, és értesítette ezeket az embereket a *Jahrzeit*jükről. Most viszont apámnak egy listát kellett összeállítania az időpontokról. Alapos utánajárás után ezt is sikerült megoldania.

Jellemző volt az akkori helyzetre, hogy bizonyos ortodox körök még ezek után sem akartak belenyugodni, hogy nem ortodox rabbicsaládból származó férfi legyen a templom lelki vezetője. Még akkor is, ha ez a templom nem tartozott az Ortodox Hitközség közvetlen kötelékébe, bár a jellege közelebb állt hozzájuk, mint a neológokhoz. Így még a közgyűlésen is, ahol apámat egyhangúlag megválasztották, megjelent egy alacsony,

⁵³ Ros Bész Din (héber) a vallási bíróság – amely legalább három rabbiból áll – feje.

köpcös, harminc év körüli szakállas-pájeszos, bársonykalapos, kaftános férfi. Odament apámhoz, bár addig sohasem találkoztak, felszólította, hogy lépjen vissza az ő javára. Ha ezt megteszi, akkor az ő nagybátyja, és itt egy „csodarabbi” nevét említette, hajlandó lesz neki kárpótlást fizetni. Ha nem teszi meg, akkor felkészülhet a legnagyobb csapásokra, amit ő igazán nem kíván.

A kis köpcösnek ez az ígéretéssel-fenyegetődzéssel összekapcsolt ajánlata néhány perccel azelőtt hangzott el, hogy a választásra sor került, és apámat kérték, hogy menjen át egy egész kis időre a kultúrhelyiségbe, amíg a választási procedúra lezajlik. Majd hamarosan kéretni fogják, hogy jöjjön vissza, amikor kihirdetik a választás eredményét. Ebben a helyiségben egyedül várakozott, amikor a hászid öltözetű férfi meglepte ajánlatával.

Az „öreg”, akkor még csak ötvenéves volt, nagyszerű humorérzéssel rendelkezett. Egyáltalán nem volt felháborodva, hogy még el sem foglalta az állást, sőt még meg sem választották, és már valaki el akarja távolítani erről a helyről. Rendkívül szívélyesen és teljes komolysággal így szólt:

– Nézze, amit kér, nem tőlem függ. Még nem választottak meg. Ha igyekszik, még van ideje lebeszélni az embereket a megválasztásomról. Beszéljen a vezetőséggel, ott ülnek a hosszú asztalnál, közel a nagyméretű ablakhoz. De siessen!

Emberünk egész természetesnek vette apám reakcióját. Nyilván eddigi tapasztalatai alapján úgy észlelte, hogy a csodarabbi nevének hallatára az emberek hasra esnek és ész nélkül teljesítik követeléseit. Így teljes sebességgel elindult a megadott irányba, és a hosszú asztal szélénél ülő férfit – aki éppen, a többi vezetőségi taghoz hasonlóan, a választási cédulákat, amin egyedül a Domán Ernő név volt olvasható, helyezte borítékba – felszólította, hogy hagyja abba a tevékenységét, mert döntő jelentőségű bejelentése van!

A kis köpcös hangjára, ami meglehetősen harsány volt, felfigyelt az egész vezetőség és kérdő tekintettel néztek rá.

– Domán – mondta csak így bennfentesen – lemondott az én javamra a rabbiállásról.

A vezetőség tagjai összenéztek, majd Eckstein ellenőr tért először magához a csodálkozásból és megkérdezte egész szelíden:

– És miért tette ezt?

– Mert megmondtam neki, hogy nagybátyámnak, a híres N.-i csodarabbinak ez a kívánsága, jobban mondva parancsa! Kérem tehát, hogy ezt tudassák az emberekkel.

Bármily hihetetlennek tűnik is, mindez 1937. február 14-én, egy vasárnap kora délután történt. Tizennégy éves múltam már akkor, és pontosan emlékszem mindenre, talán jobban is, mint a közelmúlt eseményeire. Ahogy ezt a Talmud mondja és a gyakorlat bizonyítja, hogy „*Gersze dejánkusze odif*”, vagyis a gyermekkorban tanult (vagy tapasztalt) dolgok erősebben rögződnek.

A történet főszereplője tehát valószínűleg annyira hitt nagybátyja mindent és mindenkit lehengerlő befolyásában és erejében, hogy fel sem merült benne a helyzet groteszksége és követelésének nevetségessége. Vígjátékokban nagyszerűen ki szokták használni az ilyen helyzetkomikumot. Hozzá tartozik még a történethez, hogy abban az időben a magyar zsidóság nagy része, még az ortodoxok is, főleg Budapesten, *mitnágdimok*⁵⁴ voltak, tehát nem tartották valamelyik csodarabbi kívánságát, vagy pláne parancsát kötelező erejűnek. Eckstein ellenőr pedig híres volt szókimondásáról, és tudta, hogy most mindannyian élvezni fogják a trágárság határát súroló kirohánását, mert annyira felhábörített mindenkit a köpcös megdöbentő szemtelensége.

– Hát figyeljen ide! Menjen vissza oda, ahonnan szalajtották, és mondja meg a nagybátyjának, hogy máskor ha akar valamit, ne egy ilyen maskarát küldjön maga helyett, aki még rendesen beszélni se tud. Egyébként ő sem járna jobban, mint maga, ha ebben az ügyben idejönne. Most pedig sipirc kifelé, mert úgy fenéken rúgom, hogy az orrán-száján fog bugyborékolni a... mindjárt megmondom, micsoda!!

Ezzel felállt az asztal mellől és fenyegetően megindult a köpcös felé, aki erre meglehetősen sebes léptekkel igyekezett a kijárat irányába, a közgyűlés részvevőinek harsogó nevetésétől kísérvé.

Ezután került sor a szavazásra, amelynek eredménye kétség-

⁵⁴ Mitnágéd (héber), hászidellenes beállítottságú.

telennek látszott. De azért mindenkinek kiosztották a szavazó-cédulákat. Az egész eljárás kb. egy órát tartott, amikor a szavazatok összeszámlálása után az elnök kihirdette, hogy Domán Ernő urat, a néhai Katz Áron – emléke legyen áldott – halála által megüresedett állásba egyhangúlag megválasztották a Házkára Egylet rabbi-titkárának.

Hamarosan új lakás után kellett néznünk, mert az üzlettel együtt adták el szüleim a hozzácsatlakozó kétszobás lakást is. A Király utca Izabella és Vörösmarty utcák közötti szakaszának egy négyemeletes házába költöztünk. Az első emeleten lévő lakásunk ugyancsak két szobából állt, de közelebb volt a Hunyadi téri templomhoz. A Király utcában végig nagy részben zsidók laktak akkor még. Abban a négyemeletes, harminclakásos házban beköltözésünkkor talán mindössze négy nem zsidó család élt. A zsidó lakók közül legalább négyen az ortodox hitközségnek fizették az adót.

Apám nagy lendülettel vetette bele magát feladatai ellátásába. Most már minden reggel és este tanította a felnőtteket is. Az istentisztelet előtt este Hűmes-Rásit, s utána Talmudot, magyarázatokkal. Reggel az istentisztelet után ugyancsak Hűmes-Rásit. Ez a rendszer szombat kivételével minden más napokon érvényes volt, a vasárnapot is beleértve. A tavasztól őszig terjedő szombatokon az *Atyák bölcs mondásai* című misnai fejezeteket magyarázta a délutáni ima előtt, míg a rövid téli szombat délutánokon a Szentírás kiemelkedő prófétai szakaszait ismertette. Ebben az időben írta meg az akkor negyven éve fennálló temploma történetét. A szövegbe a hagyományos irodalom számos tanítását építette bele.

Szabadságra soha nem ment! Betegség miatt is csak egyszer volt kénytelen néhány napra otthon maradni az 1937 és 1944 közötti időszakban, de péntek este már akkor is elment a templomba, bár a láza még nem múlt el.

Nagy örömmel töltötte el, hogy mint egyetlen fia, a négy polgári befejezése után, amit az ortodoxok által fenntartott iskolában végeztem el, jesivában akartam tovább tanulni és fejleszteni talmudi ismereteimet. De azt is jólesően fogadta, hogy a világi tanulmányaimat sem zártam le véglegesen és majd folytatni akarom később. Általában semmilyen irányban nem akart

nyomást gyakorolni, teljesen rám bízta, hogyan alakítom a jövőmet.

Ez a nagyfokú liberalizmus jellemezte viszonyát embertársaihoz. Nem akart senkit hatalmi szóval befolyásolni vagy hatalmas talmudi és szentírási tudásával lehengerelni. Minden emberben értéket látott, gyakran idézte a híres mondást, hogy mindenkinek eljöhét egyszer az ideje, vagyis soha senkit nem szabad lenézni, teljesen értéktelennek nyilvánítani.

Haragot sokáig senkivel nem tudott tartani. Nagylelkűségében igyekezett magának megmagyarázni a másik ember álláspontját, még ha az valami igen rosszat tett is ellene. Kisgyerekkoromban történt, hogy a háziura minden indok nélkül emelni kezdte az üzlete bérét a legnagyobb gazdasági válság idején. Már az addigi magas bért is nehezen lehetett kifizetni, hát még a jócskán megemeltet. Amikor apám méltányossági alapon kérte az emelés elhalasztását, a háziúr egyszerűen felmondott neki és kiadta az üzletet egy gyerektelen házaspárnak, ahol a férj nyomdász volt és igen jól keresett, a feleség pedig nem tudott a szabadidejével mit kezdeni, így elhatározta, hogy fűszerüzletet nyit. Érdeklődtek kiadó üzlethelyiség iránt a környék háziurainál, és így jutottak el az Izabellá utca 69-es számú házhoz, ahol a háziúr azonnal belement apám fűszerüzletének a kiadásába, miután a jómódú házaspár elfogadta a felemelt bért. A háziúr ezt apámmal való minden előzetes tárgyalás nélkül tette meg, még felmondási időt sem akart hagyni neki. Sőt felbérelt egy alakot, hogy a szomszédos 67-es számú házban éppen akkor megürült üzlethelyiséget vegye ki három hónapra, nehogy apám oda költözhessen, és így az új üzlettulajdonos ne tudja esetleg megvetni a lábát, tekintve, hogy a vevők továbbra is apám üzletébe fognak járni. Ezzel bennünket teljesen tönkretelhetett, hisz ha rögtön nem nyílik meg a közelben az üzlet, akkor a vevőkör az új tulajdonoshoz szokik. Ez az eset még akkor történt, amikor csak a kereskedés volt létünk egyetlen alapja. Kétségbeejtő jövő várt ránk, a legsötétebb bizonytalanság.

Soha nem felejttem el azt a napot, amikor apám felment a háziúr első emeleten lévő textil-nagykereskedésébe (multimilliómos volt) és engem is magával vitt. Kilencéves voltam ekkor, és talán azért vett maga mellé, hogy a kegyetlen ember lelkiismer-

retére hasson. Megdöbbenem láttam teljesen magából kikelt arcát, szörnyű felindultságát, amikor a lelketlen embert felelősségre vonta aljas tettei miatt. Megijedtem, mert még soha nem tapasztaltam, hogy haragos, veszekedő lett volna, mindig megfontoltnak, nyugodtnak, kiegyensúlyozottnak tűnt. Ma már megértem és teljesen átérzem hirtelen kirohanását, dühének jogosságát. Nem állt mögötte nagy vagyon, biztos megélhetés. Ha tönkremegy, azt biztos nem élte volna túl, mert számára elfogadhatatlan volt a másokra való támaszkodás, a jóindulatukra való apellálás. Anyámért és értem való felelőssége ösztönözte igazának ilyen szélsőséges kifejezésére.

A háziúr elsápadt a nem várt támadásra, amivel apám nyíltan kimondta, amit addig nyilván nem mertek a szemébe mondani, hogy aljas és hazug, embertelen és kapzsi. Cselekedetei lábbal taposása mindenféle jognak és igazságnak. Kicsi ember volt, még apámnál is alacsonyabb, idős és beteges. Ezért mindig vele voltak testőrei, mert tudta, hogy cselekedetei joggal válhatnak ki ellenérzést, sőt gyűlöletet személye iránt.

A dühös érvek és jogtalanságának kétségbevonhatatlan bizonyítékai sem változtatták meg a rideg lelkű ember elhatározását, hogy aljas tervét keresztülviszi és tönkreteszi apámat és családját.

Még ma is felrémlenek emlékeimben azok a szörnyű napok és hetek, amikor Damoklesz kardjaként függött fejünk felett a teljes létbizonytalanságba való kilakoltatás réme. A vevőink tudtak a minket fenyegető, közelgő vészről és együtt éreztek velünk. Egyikük ismerté a szomszédos 67-es számú ház tulajdonosát, aki nem lakott a házában és csak egy megbízott útján, a távolból intézte az ügyeit. Megjegyezte, hogy csodálja a Léderert – így hívták a tulajdonost –, hogy kiadja az üzlethelyiséget a mi háziurunk egy megbízottjának, hisz halálos ellenségei egymásnak. A mi háziurunk már sok kellemetlenséget okozott neki is. Valószínűleg nem tudja, hogy ez az ember, aki három hónapra kivette a megürült bérleményt, ez egy *Strohm*. (Abban az időben még számos német szó volt a közhasználatban. Így ez a szó is, ami formálisan madárijesztőt, szalmaembert jelentett, de átvitt értelemben olyan alakot, akit felhasználnak egy ügy vagy dolog elvégzésére, ahol a megbízó

a háttérben, titokban akar maradni.) Próbáljon meg beszélni vele apám, hátha megváltoztatja elhatározását.

Nem volt mit veszíteni, rövid volt az idő, azonnal cselekedni kellett. Apám felhívta Léderert telefonon, és kérte, hogy sürgősen beszélni kíván vele. Még aznap fogadta svábhegyi lakásában. Szörnyen felháborodott, amikor megtudta, hogy be akarták csapni. Méghozzá legnagyobb ellensége.

– Majd leleplezem én ezt a gazembert, és ha igaz, amit elmondott, öné a helyiség. Még a három hónapi előleghez sem rágaszkodom.

Valóban így történt. A Strohmannt magához kérette a háziúr, és azt mondta neki, hogy kevés a három hónapi előleg, ő rágaszkodik a hat hónaphoz. A pasas zavarba jött és dadogni kezdett, hogy nem tudja, idő kell hozzá, meg kell beszélnie. Ekkor csapott le rá Léderer, hogy kivel kell megbeszélnie, hisz ő maga vette ki, akkor senkivel nem kellett megbeszélnie. Erre az alak vérvörös lett és szó nélkül elrohant, még a három hónapi előleget sem kérte vissza.

Így megmenekültünk a közvetlen veszélytől. Kibérelhettük a 67-es számú házban lévő üzlethelyiséget, ami közvetlen a korábbi mellett volt. A vevőkörünk megmaradt. Különben is elterjedt a híre annak, hogy milyen aljasul akartak tönkretenni bennünket, és ezért még olyanok is jöttek vásárolni hozzánk, akik eddig máshoz jártak, hogy így fejezzék ki irántunk való együttérzésüket. Az új boltba pedig jóformán senki nem tette be a lábát.

Apámnak elég oka lett volna arra, hogy azt az embert, aki bennünket ilyen aljas eszközökkel akart lehetetlenné tenni, élete végéig megvesse és szóba se álljon vele. Ám évekkel később, amikor már rabbi lett, ez a háziúr megjelent a templomában a nagyünnepeken. Hátul, az utolsó sorok valamelyikében vett ki ülést, mert fukar ember volt. De előrejött apámhoz, mintha mi sem történt volna, és beszélgetni kezdett vele. Apám nem utasította vissza közeledését. Mikor többen, akik tudtak a történetről, csodálkozásuknak adtak hangot, hogy ennyire elfelejtette a múltat, már csak önértetből is, alaposan meg kellene mondania véleményét ennek az aljas embernek, így válaszolt:

– Nagyon megbánhatta, amit okozott. Nem akarom feléget-

ni azt a hidat, ami visszavezetheti a helyes útra. Egyetlen lelket sem szabad veszni hagyni.

Nagylelkűsége, őszinte humánuma, hatalmas tudása igen nagy pozitívumot jelentett azokban az időkben, amelyek rabbi-vá választása után hamarosan bekövetkeztek. 1938-tól kezdve egymás után jöttek az ún. „zsidótörvények”, amelyek kezdetben „csak” a megélhetési lehetőségeket vették el az emberek elől. Sorban veszítették el állásaikat a tisztviselők, tették tönkre a kereskedőket, zárták ki az ügyvédek a kamarából, szűkítették le az orvosok működési területét. A kétségbeesett emberek vigaszra áhítoztak, együttérzésre, segítőkészségre.

Ebben az időben mutatkozott meg igazi nagysága, rendkívülisége. Az üldözéstől megrettent emberek a vallásban kerestek vigaszt és reményt. Soha nem használta ki az alkalmat, hogy visszaéljen a helyzettel és azt mennydörögje feljűk a szószék-ről, hogy mindez azért éri őket, mert nem tartották be a tórai törvényeket és rendelkezéseket, így megalázkodásra és felszínes megbánásra készítse őket. Hatalmas szentírási és talmudi ismeretei révén tudta, hogy a dolgokat nem lehet és nem szabad ilyenformán leegyszerűsíteni. Empátia, őszinte együttérzés jellemezte minden cselekedetét. Sorstársaiba erőt igyekezett önteni. Vigasztaló, együtt érző szavaival felélesztette a reményt a csüggedt és kétségbeesett hittestvéreiben.

A temploma még az egyszerű szombatokon is megtelt hívekkel. Szomjasan itták szavait, mert a hagyományos zsidó irodalomra való utalással nagyobb súlyt tudott adni a vigasztalásnak, és annak, hogy egyszer véget érnek a megpróbáltatás napjai is. A Hunyadi téri templomban az évek folyamán egy olyan közösség alakult ki, akik segítették, támogatták és becsülték egymást, így hatalmas lelki energiákat tudtak felszabadítani, amely adott némi esélyt az egyre intenzívebben támadó külső elleni védelemre. Abban mindenki egyetértett, hogy Domán Ernőnek, a templom szellemi vezetőjének oroszlanrésze volt ennek kialakításában. Olyan magasan kvalifikált értelmiségi embereket tudott a körzetébe vonzani és megtartani a legnehezebb időkben is, mint dr. Gyarmati Dezsőt, a parlament gyorsíró-irodájának az igazgatóját (Radnóti Miklós apósát) vagy a messze földön is elismert dr. Kreiszl László sebész

főorvost (később az „Aranycsapat” sportorvosát) és számos kiváló embert. De ugyanúgy meg tudta értetni és közel tudta hozni a Tóra szellemét és lelki, erkölcsi tanítását az egyszerű emberek számára is. Másoktól tudom, hogy még a legnehezebb években, amikor neki és családjának is számtalan gondja és baja volt, szakított időt arra, hogy a szegény, elesett, idős embereknek figyelmesen meghallgassa bő lére eresztve elmondott gondját-baját. És nem sajnálta az időt, hogy vigasztalni igyekezzon őket.

Sajnos a viszonyok egyre rosszabbra fordultak. Már nemcsak gazdasági téren igyekeztek tönkretenni a zsidóságot, hanem hozzáfogtak a fizikai megsemmisítésük előkészületeihez is. Az első ilyen eset az 1942-es újvidéki mészárlás volt, ahol több ezer szerbet és zsidót gyilkoltak le könyörtelen kegyetlenséggel. Majd még ugyanezen év nyarán és őszén munkaszolgálatosok tízezreit vitték ki Ukrajnába, a Don-kanyarba, ahol a rettenetes hideg és az éhség végzett nagy részükkel, mert otthonról küldött téliruha-csomagjaikat és élelmiszerüket a korrump keret ellopta. Rengetegen pusztultak el a kegyetlen bánásmód miatt, minden szükséges felszerelés nélkül aknaszedésre használták őket...

Majd jött az 1944-es esztendő és a német megszállás. A „vég-ső megoldás” náci módszere Magyarországon is elkezdődött. A vidéki zsidóságot elhurcolták, Budapesten pedig sárga csillaggal jelölt házakba zsúfolták a még itthon maradt nőket, gyermekeket, öregeket. Apám még ebben a reménytelennek látszó helyzetben is tudott reményt nyújtani. Soha nem vesztette el hitét és az ebből fakadó optimizmusát. Amikor a Hunyadi téri templomot bezárták, mert a 3-as számú épület, amiben a templom működött „árja ház” lett, akkor a Király utca 89-es „csillagos házban”, a lakásunkban tartott istentiszteletet. Ilyenkor a kétszobás lakás zsúfolásig megtelt hívekkel, akik szomszár-ságban hallgatták vigasztaló, reményt nyújtó beszédeit, Szentírás-magyarázatait.

De nemcsak a szavak embere volt. 1944 nyarán olyan dolog-ra vállalkozott, amit csak igen kevesen mertek megkockáztatni. Egyik híve annak az évnek júniusában elhunyt, és a család őt kérte fel a temetésre, mert régi barátság fűzte őket össze. Köz-

vetlen előtte történt, hogy egy temetési szertartás résztvevőit elhurcolták. A Kozma utcai temető ugyanis a főváros határában volt, és az azon túli helységekből a csendőrség gettóba tömörítette a zsidóságot és már deportálásukra készülődött. Bár nem volt parancsuk rá, de tisztán gonoszságból a temetési menet minden résztvevőjét elfogták és gettóba zárták. Nem is kerültek elő többet. Persze ezután senki nem mert a temető közelébe sem menni. Apámat is figyelmeztették a veszélyre. De ő nem bírta volna elviselni, hogy barátját minden ima és búcsúbeszéd nélkül földeljük el. Általában óvatos ember volt, így később maga sem tudta megmagyarázni, hogyan volt mersze erre a halálmegvető vállalkozásra... Talán megérezte a Gondviselés segítségét. Tény, hogy ettől kezdve nem ismétlődött meg a csendőrség támadása.

1944. október 15-én elhangzott a rádióban ama nevezetes Horthy-szózat, amelyben a kormányzó bejelentette, hogy felveszi a kapcsolatot a szovjet hadsereggel és kiugrik a háborúból. Óriási lelkesedés tört ki a zsidók körében, mert kétségbeesett helyzetükben elhitték, hogy a kormányzó valóban be akarja szüntetni a harcot a már Magyarország területén előrenyomuló orosz hadsereggel, és előkészítette a kiugrást a náci Németország mellől, ahogy azt a románok megtették majd két hónappal korábban. De semmit sem készített elő, a hadseregek parancsnokai semmiféle utasítást nem kaptak a kormányzótól és „legfelsőbb hadúrától”, hogy mihez tartsák magukat, ha elhangzik a szózat. Nem is tettek semmit, így a németek simán át tudták adni a hatalmat a nyilasoknak, akik azonnal a zsidóság gyilkolásával és kirablásával meg is kezdték uralmukat.

Azon az emlékezetes vasárnapon néhány órán át még tartott a lelkesedés és a remény, hogy mostantól minden jóra fordul. A Király utca 89., ahol laktunk, ún. „vegyes ház” volt, ami azt jelentette, hogy a kapun ott volt a hatalmas sárga csillag a falkeretben, ahogy ezt a hatóság előírta, mert többségében zsidók laktak benne. De az idők folyamán több „árja” család is beköltözött, akiket nem akartak a költözéssel molesztálni, így vegyeseknek számítottunk „származás alapján”. A szózat elhangzása után, a lakók teljes egyetértésével, néhányan levették a

háziról a sárga csillagot, csak a házmester morgott valamit, de az nem számított. Az egyik zsidó lakásban összejöttek a felnőttek, felekezetre való tekintet nélkül, és bizottságot alakítottak az esetleges támadás ellen, amit a „csőcselék” részéről vártak. Ugyanis addig, amíg a magyar hadsereg átadja a terepet a Vörös Hadseregnek, több óra is, de egy-két nap is eltelhet, hisz jelentős számú német csapat tartózkodott az országban. Több idő semmi esetre sem szükséges, hiszen az oroszok Szolnoknál állnak. De a töredék idő is elég lehet arra, hogy a nyilasok megpróbálják kihasználni az átmeneti idő bizonytalanságait gyilkolásra és rablásra.

A lakóbizottság élére egy hatvanöt éves „árja” férfit választottak, aki a leghangosabban beszélt az összefogás szükségességéről „szeretett hazánk érdekében, aminek minden polgára egyaránt kedves kell hogy legyen, mindegy, hogy mi a vallása”. Ez a férfi mindjárt tervet is készített, hogy hányan álljanak a kapuban őrséget és milyen időközökben váltsák egymást. Legegyen mindenki készenlétben, s ha elhangzik a veszélyt jelző kólpomp, amivel addig a légiriadókat jelezték, „akkor egy emberként mindnyájan megindulunk a támadók ellen”.

Olyan jó volt hallani egy, a „többséghez” tartozó ember szájából az ilyen biztató, demokratikus hangokat. Magam is ott voltam ezen az összejövetelen, mert a Horthy-szózat hatására megszöktem a munkásszázadomtól Érdről. Egész elérzékenyültem, hogy lám, az egyszerű nép körében is bőven akadnak derék emberek, akiket nem tudott megfertőzni a huszonöt éve tartó antiszemita propaganda.

Ahogy alkonyodott, egyre világosabb lett, hogy a háborút illetően semmi nem változott. A rádióban felhívások hangzottak el, amelyek a harcok továbbfolytatására buzdítottak. Beregfy-Berger tábornokot, a hírhedt szélsőjobboldali tábornokot a vezérkarhoz kérték. Estére már nyilvánvalóvá vált, hogy Szálasi átvette a hatalmat.

Nem mentem vissza a századomhoz. Gondoltam, mindegy hol ölnek meg bennünket, legalább addig is együtt maradok a szüleimmel. Nem kételkedtem abban, hogy a nyilasok milyen sorsot szánnak nekünk. A baljós előérzetemet csak növelte, hogy anyám másnap, tehát október 16-án délelőtt kiment az

utára sárga csillaggal, abban az időben, amikor az addig érvényben lévő rendelkezések szerint, zsidóknak szabad volt ki-lépni a házból bevásárlás céljából. Hiába vártuk vissza, még es-tére sem jött meg.

Szörnyű hírek jöttek, hogy a Népszínház utcában számos zsi-dó embert agyonlőttek, sokakat az utcán fogtak el és iszonyúan bántalmaztak, majd elhurcoltak. Mindezeket a híreket egy a házban lakó keresztény család tagja hozta késő este. Ő is csak egynéhány másodpercre állt meg apám mellett a függőfolyo-són, hogy a veszélyre figyelmeztesse. Nyíltan még ő is került a megbélyegzettekkel való érintkezést.

A figyelmeztetés későn érkezett. Egynéhányan kimentek a házból és nem tértek vissza. A mellettünk lakó hetvenöt éves Vas bácsi viszont korát meghazudtoló szélső rohanással ér-kezett vissza első emeleti lakásába. Hamarosan kiderült, hogy ezt az ő korabeliek között világrekordnak is beillő teljesítményt mi idézte elő. Ugyanis hatalmas lármával rontott be néhány nyilas a házba két hatalmas termetű német SS-katona társasá-gában. Valamit ráordítottak a házmesterre, aki felfelé, az első emelet irányába mutatott.

Mi az előzményekről semmit nem tudtunk, csak azt láttuk az ablakon át, hogy a teljes néptelenségbe és hallgatagságba bo-rult ház csendjét (hisz mindenki elbújt a lakásában) egy nyilas pártszolgálatos és egy német katona csizmájának dübörgő, fé-lelmetes hangja töri meg, akik a folyosón közelednek a laká-sunk felé...

Szökött munkaszolgálatos voltam. Ha bejönnek a lakásunk-ba igazoltatni, semmi reményem nem lehetett a túlélésre. Azt mondtam apámnak, hogy nem tudok hinni többé, mert nem ér-tem, hogy miért kell ilyen fiatalon meghalnom. Elég sok szent-írási és talmudi szöveget tanultam, amit hasznosan tudnék to-vábbadni hittestvéreim számára. Úgy látszik, semminek sincs jelentősége...

Apám ebben a kétségbeejtő helyzetben is rendkívülien visel-kedett. Csendes derűvel csak annyit mondott:

– Higgyél, fiam, van Mindenható fölöttünk.

Azzal, hogy nem kezdett el szörnyülködni vagy sopánkodni, sem kétségbeesetten imádkozni, sokkal egyértelműbb bizo-

nyosságát adta megingathatatlan hitének. És ez a derűs, az emberi méltóságot megőrző magatartás olyan erőt adott nekem, amely átsegített a legforróbb, legnehezebb helyzeteken is.

A csizmák dübörgése a velünk szomszédos lakásnál állt meg. Ott fegyvereikkel döngették meg az ajtót. Abban a lakásban számosan laktak. Fenyegető, ijesztő hangok hallatszottak ki az előszobából. Azt hittük, hogy ezek a fegyveresek lakásról lakásra fognak járni igazoltatni, tehát mindjárt bejönnek hozzánk is. Apám ismét megszólalt:

– Soha nem szabad feladni a reményt. Kell, hogy értelme legyen az életünknek.

Éreztem, hogy nemcsak azért mondja, hogy elterelje a figyelmemet a közeli igazoltatásról.

Egyszer csak azt halljuk, hogy a nyilas és a német katona megindulnak visszafelé a folyosón. Csizmájuk léptei most már nem dörögtek olyan ijesztően...

Kiderült, hogy a Vas bácsi csillag nélkül ment ki a házból, és ez a nyilas-német banda valamilyen más ügyben mehettek valahova és éppen a házunk közelében tartózkodtak. Az öreg csaknem beléjük ütközött, és ijedten kezdett befelé szaladni. Ez keltette fel a gyanújukat, hogy biztos zsidó, és utána eredtek. El akarták hurcolni, de családjának tagjai feltűnően bátran viselkedtek. Kiálltak mellette és bizonygatták, hogy az öreg teljesen beszámíthatatlan, azt sem tudja, hol él, mi történik körülötte. De a jövőben vigyázni fognak rá, nem engedik kilépni még a lakásból sem, nemhogy a házból. Nagy nehezen elengedték és elmentek, úgy látszott, máshová igyekeztek éppen. Talán valamilyen üzlet vagy lakás kifosztásához siettek és nem akarták, hogy mások megelőzzék őket. Azokban a napokban óriási lehetőségek nyíltak a fosztogatók előtt.

A házból nem mertem többé kimenni, de a körfolyosóra este kiléptem, hogy egy kis friss levegőt szívjak a sok benntartózkodás után, amikor a néhány nappal korábban a lakóbizottság élére választott hatvanöt éves „árja” férfi jött éppen arra. Megörültem neki, hogy láthatom, hisz olyan meghatóan beszélt arról, hogy „szeretett hazánknak minden polgára egyaránt kedves kell hogy legyen...”

– Miért nem vagy a századodnál, te zsidó kölyök?! – förmedt

rám haragosan. – Itt akarsz lébecolni, míg a mi hős katonáink a vérüket ontják a hazáért? – emelte fel fenyegetően a hangját.

Még a félelemnél is, hogy feljelent, szörnyűbb volt tapasztalnom hirtelen pálfordulását!

A századomtól hamarosan jöttek értem, vissza kellett térnem a körzetbe. Nagyon nehéz szívvel távoztam, mert nem tudtam, mire fordul anyám sorsa. Csak jóval később értesültem arról, hogy az utcán nyilas suhancok összevissza verték, majd a Rumbach utcai templomba vitték, ahol sok ezer sorstársát gyűjtötték már össze embertelen, iszonyatos körülmények között. Csaknem négynap szenvedés után engedték csak haza őket, október 19-én késő éjjel.

Október 20-án hajnalban nyilasok és rendőrök jelentek meg a csillaggal megjelölt házakban és összegyűjtötték a zsidó férfiakat tizenhattól hatvanéves korig, hogy sáncásásra vigyék őket. Apám, aki ötvennyolc éves múlt ekkor, beleesett ebbe a kategóriába. A ház udvarán kellett gyülekezniök. Mindenki két pokróccal jött le a lakásból. Apám pokróc nélkül állt ott az udvaron. Ugyanis nem volt már a lakásban pokróc, mert kettőre nekem volt szükségem, amikor bevonultam, egyet pedig még a nyáron odaadtak a szüleim egy távoli szegény rokonunk tizen-nyolc éves fiának, amikor behívták munkaszolgálatra.

– Szegény rabbi bácsinak nincs pokróca! – kiabáltak néhányan a folyosón álló lakók felé. Apámat még az antiszemiták is kedvelték, hisz rendkívül udvarias volt mindenkihez, felekezetre való tekintet nélkül. Nem tudták megelőzni a köszönésben. És nemcsak a zsidótörvények óta, hanem akkor is, amikor ezek a nyilas érzelmű emberek mögött nem állt hatalom. Még ezek a gyűlölettől fertőzött emberek is érezhették, hogy ez a szívéllyesség a lényéből fakad és nem a rendkívüli idők kényszeríteték ki nála.

A felhívásnak hamarosan meglelt az eredménye és ledobtak a részére két pokrócot. Soha nem tudta meg, hogy kik tették. Könnyen lehet, hogy nem is az üldözöttek...

A főleg idős és a csaknem gyerekekből álló tömeget, akiket ezen az október 20-i hajnalon összeszedtek, korbácsokat és ölmos botokat lengető nyilasok kísérték gyalog Aszódra tankcsapdákat ásni. A népi nyelv ezeket „kétrapos egyperces ár-

koknak” nevezte, mert az oroszok két napig röhögnek majd, hogy ilyen primitív eszközökkel akarják őket megállítani, aztán egy perc alatt átkelnek rajta. A munka viszont kemény volt, hajnaltól estig tartott, az ellátás igen csekély. Két hétig tartott ez a rabszolgamunka. Ekkor a rohamosan közeledő szovjet csapatok miatt abbahagyták velük a nyilas felügyelők, és elkezdődött a visszavonulás. A német határig gyalog hajtották apámékat, a kísérők szakaszonként váltották egymást. Már a bécsi országúton jó néhányan kidőltek, akiket ott helyben megöltek; agyonlőttek vagy agyonverték szegényeket. Apám, bár alacsony volt, erős szervezettel rendelkezett. Emellett a Gondviselésbe vetett szilárd hite is erőt adhatott neki a túléléshez.

A németek ahogy átvették őket, vonatra rakták valamennyiüket és meg sem álltak velük a hírhedt buchenwaldi koncentrációs táborig. Ott kezdődött a szelektálás. Jöttek a közeli gyárakból munkavezetők és kiválasztották a munkára alkalmasnak látszókat. Apám mindegyiknél jelentkezett, mert régi *häftling*-gek⁵⁵ figyelmeztették, hogy ha rövid időn belül nem kerül el valamelyik gyárba dolgozni, akkor ott a központban hamarosan elpusztítják. De a munkavezetők mindig félretolták, nyilván nem találták alkalmasnak: öreg és alacsony volt, harmincöt kilóra lefogyva gyengének látszott.

Nem adta fel. Odament a munkavezetőkhez és elkezdte mondani, hogy német szakos *gymnasial oberlehrer*, vagyis gimnáziumi tanár, hátha tudják valamire használni némettudását. Arra ugyancsak figyelmeztették a régi foglyok, nehogy megtudják, hogy rabbi, mert akkor azonnal a gázba küldik. Ám a legnagyobb veszély közepette sem tántorodott meg hitében és igyekezett a vallási előírásoknak eleget tenni. Reggel és este imádkozott, péntek estéken igyekezett legalább tíz embert rávenni arra, hogy közösen fogadják a szombatot. Főleg a Pozsonyból származó zsidók álltak mellette e törekvésében. Gyárban dolgoztak és hanuka alkalmával valahonnan gertyát is szereztek. Titokban meggyújtották és elénekelték haláluk a „*Moajz cur*”-t, amely a zsidó múltat és az Örökkévaló segítségét és a mákkábeusi harcok dicsőségét idézi fel. Apám

⁵⁵ Koncentrációs tábor foglyai (német).

talmudi és midrási idézetekkel alátámasztott beszédében az ünnep jelentőségét hangsúlyozta és igyekezett a reményt ébren tartani mindannyiukban. Hirtelen életveszélybe kerültek megdöglő merészségükért, mert a legkegyetlenebbnek tartott kápó, az óriás francia Pierre lépett be a barakkba. Nyilvánvaló volt, hogy vallási szertartást tartottak, amiért agyonverheték vagy azonnal a gázba küldhették valamennyiüket. A kápó fenyegetően megindult feléjük, az arcán legalábbis erős indulat tükröződött, szeme fenyegetően villant. Amikor a közelükbe ért, hirtelen megtorpant és a gyertyát nézve megszólalt: „Je suis aussi juif.” (Én is zsidó vagyok.) Kommunistaként került a koncentrációs táborba, ateista volt, de a hanukagyertya felidézte gyerekkorát, a vallásos szülői házat, amikor otthon ők is megtartották az ünnepeket. Elérzékenyült, s így megmenekültek...

Már úgy látszott, hogy apám helyzete teljesen kilátástalan, mert a munkavezetők csak az előnyös testi adottságokat veszik figyelembe, és ezek alapján halálra van ítélve. Ekkor az egyik munkavezetőnek megesett rajta a szíve és bevette a niederorschei repülőgépgyár részére kiválasztott munkások csoportjába.

A gyárban egy kis helyiségben helyezte el apámat, ahol a tervrajzokat kellett bizonyos szisztéma szerint rendbe rakni, illetve szétválogatni. A munkavezetőről kiderült, hogy kedveli az irodalmat, tanulni szeretett volna, de szülei szegény emberek voltak, korán dolgoznia kellett. Menyasszonya tanítónőként dolgozott messze, valahol az északi tartományokban. Rendszeresen leveleztek és a nő szépen fogalmazott, költőket is idézett leveleiben. Imponálni akart a nőnek, és ezért kérte apámat, hogy fogalmazzon meg neki egy szerelmes levelet, amiben megfelelő versidézetek szerepelnek. Apám most óriási hasznát láthatta a frankfurti ortodox Rabbiképzőben szerzett némettudásának, ahol a világi műveltségre már akkor súlyt helyeztek. Rendkívül sok verset tanult meg könnyedén könyv nélkül és tárolt csodálatos memóriájában. Tekintve, hogy a formális, magasabb iskoláit Németországban végezte, így németül még szebben és választékosabban tudott fogalmazni, mint magyarul.

Megírta a levelet. Tudta, hogy további sorsa nem kis mértékben attól függ, hogy a munkavezető menyasszonya hogyan rea-

gál rá. Tekintve, hogy főleg a német klasszikusokat ismerte, Goethe-, Schiller-versidézeteket szőtt a szövegbe.

Az eredmény minden várakozást felülmúlt. A nő nem győzte dicsérni az ő Karljának a törekvését, hogy igazán rengeteg munkája mellett még szakított időt stílusának képzésére és versek olvasására, amelyekből „rendkívül jó érzékkel választotta ki az idézett részeket”.

A munkavezető ezután gyakran kérte apámat levél írására. Neki nagy nehézségébe került egy-egy írás megfogalmazása, ezért ritkán vette a kezébe a tollat. De most már apám jóvoltából sűrűn kezdett levelezni szíve választottjával. Időről időre még írógépet is szerzett, hogy ne kelljen apám kézírásával bajlódnia, amikor lemásolja a fogalmazványt. Így mindjárt elküldhette a gépen írt szöveget.

A levelek sikerének híre ment a gyárban, és más munkások is hasonló kéréssel fordultak apámhoz. Ő a helyzet groteszk-ségét bölcs humorral kezelte, és néha kevésbé ismert Heine-verseket is beleszőtt a szövegbe. Senki nem ismerte fel őket, nyilván a fiatalabb generáció számára már ezek a költemények tilosak voltak. A „megbízói” élelemmel fizettek a szolgáltatáiért. Egy-egy *wurst*, lekvár vagy kenyér életet mentett abban a szörnyű helyzetben, és ha nincs ez a „mellékjövedelme”, akkor biztos nem bírta volna ki áprilisig. Ugyanis áprilisra az amerikai csapatok már annyira megközelítették a gyárat, hogy a foglyokat az SS-őrség összeterte és elindult velük vissza Buchenwaldba.

Niederorschelből gyalog tették meg az utat a Weimar közelében fekvő buchenwaldi koncentrációs táborba. Tíz napig meneteltek, enni alig kaptak. Ismét csonttá és bőrré fogytak. Még szerencse volt, hogy igen lassan haladtak, egy-egy napon csekély távolságot tettek meg. Úgy tűnt, hogy az SS-kísérők sem siettek velük, hogy átadják őket a koncentrációs tábor őreinek. Nyilván tartottak attól, hogy utána bevetik őket a harcoló alakulatba, és erre a feladatra akkor Németországban már senki sem áhítozott...

Április 10-én éjjel érkeztek meg Buchenwaldba, ahol barakkokba zsúfolták őket. Másnap hajnalban riadóztatták a háftlingeket, hogy kiűrik a tábort és elindulnak tovább Né-

metország belseje felé. Ez egyértelműen a foglyok egy részének, főleg a zsidóknak a megsemmisítését jelentette, hisz kelet felé sem volt már a hitleri birodalomnak jelentős területe, ugyanis ott meg az oroszok közeledtek. A munkájukra sem volt szükség többé. Az első csoporttal elindultak az örök és a közeli erdőben minddel végeztek.

Ezután akarták elindítani a még megmaradt zsidókat. Felsőrakoztatták őket a barakkok előtt. Ekkor rengeteg amerikai harci repülőgép zúgására lettek figyelmesek. „Úgy tűnt, mintha beborult volna az ég, annyi jelent meg egyszerre” – mesélte apám később.

– *Herein in die Baracken!* (Be a barakkokba!) – hangzott fel a hangszóróból.

Mindannyian igyekeztek gyorsan teljesíteni a parancsot, mert az *Appelplatzon*, a barakkok előtt soha semmi jó nem érhette őket.

Később kiderült, hogy ezt az utóbbi parancsot már a foglyokból alakult bizottság adatta ki, akik átvették a tábor irányítását. Az amerikai csapatok közeledtére az SS-őrség nagy része kerekelt oldott, a visszamaradtak pedig annyira megijedtek, hogy nem mertek fellépni a fellázadt politikai foglyok ellen, akik feltörték a fegyverraktárt és a megszerzett fegyverek birtokában lefegyverezték az őrséget.

Hamarosan megérkeztek az amerikai katonák is, köztük Schechter rabbi, aki őrnagyi rangban tábori lelkészként szolgált a hadseregben. A rabbi máceszt⁵⁶ osztott szét a zsidó foglyok között, bár Pészah már akkor rég elmúlt, de a katonák annyi dobozzal kaptak belőle, hogy sok megmaradt. Egy Lembergől származó rabbi is volt a felszabadult háftlingek között, aki nyomban odament a mikrofonhoz, ahonnan a fontos dolgokat tudatták a tábor lakóival, és hangosan elmondta az áldást a máceszra, majd ugyancsak elmondta a *Sehehjánu* áldást is. Ez az utóbbi rövid ima, amelyben hálát adnak Istennek, hogy megérhették ezt a napot.

A vallásos emberek, köztük Schechter őrnagy is, nagyon

⁵⁶Kovásztalán kenyér, pászka. Pészahkor, az egyiptomi kivonulás ünnepén csak kovásztalán ételt szabad fogyasztani.

meghatódtak, hogy bár utólag csak, de eleget tettek a vallási előírásoknak.

Apám nem akarta elrontani az ünnepi hangulatot, de később odament Schechter rabbihoz, és elmagyarázta neki, hogy a Sehejjanu áldás elmondása nem volt ide való, ugyanis olyan dologra, ami fájdalom és szenvedés árán valósul meg, arra ezt az áldást nem szabad elmondani. Ezért nem mondanak áldást a szülésre sem, mert az nagy fájdalommal jár. Ugyanúgy a koncentrációs tábor felszabadulását is rengeteg szenvedés és fájdalom előzte meg, tehát nem ildomos erre sem áldást mondani.

Ezt a vallási szabályt az amerikai tábori lelkész sem ismerte, pedig jól képzett talmudista volt. Elkezdett beszélgetni apámmal vallástudományi dolgokról, és elámult a hatalmas tudásától. Ettől kezdve Hershl Schechter rabbi minden szabad idejét apámmal töltötte, mert rájött arra – ahogy ő maga ezt később elbeszélte –, hogy „rengeteget tanulhat ettől a magyarországi rebétől”. Büszke volt rá, hogy az ő csapatteste szabadította fel a buchenwaldi koncentrációs táborát és benne apámat. Szerette volna, ha apám nem tér vissza Magyarországra, hanem vele tart Amerikába.

– Mi a héber neve, Domán rabbi úr? – kérdezte bizalmasan egy alkalommal, hogy közelebb kerüljön apámhoz.

– Ezentúl, ha megengedi, Reb Eljének szólítom – szögezte le, miután megtudta a nevét. – Engem pedig csak hívjon Hershlnak.

De apám mindenképpen haza akart jönni, hogy megtudja, mi van velem és anyámmal, bármilyen sötét képet festett is az amerikai rabbi és más onnan való zsidó katona a kelet-európai állapotokról.

– Mindenképpen találkozni szeretnék a családommal. Meg kell tudnom, mi történt velük. Remélem, hogy az Örökkévaló segítségével túléltek a rettenetes időket. Utána lehet, hogy visszajövök családotul.

– Ahogy átlépi az amerikai zóna határát, már a teljes bizonytalanságba kerül, Reb Elje. Értesüléseink vannak, hogy az oroszok hamarosan le fogják zárni a saját zónájuk határát és senkit nem engednek majd át. Ezenkívül nekem rövidesen vissza kell mennem New Yorkba, ahol rabbi állás vár rám. Azután

már teljesen bizonytalan, hogy mit tudok tenni az érdekében. Gondolja meg, Reb Elje!

Apámat azonban semmilyen fényes jövővel vagy az otthoni állapotokkal való ijesztgetéssel sem lehetett rávenni arra, hogy maradjon. Mint később elárulta nekünk, hogy ha ott lettünk volna akkor mellette, akkor sem választja Amerikát. Ő felelősnek érezte magát a hitközségéért, annak minden egyes tagjáért. Érezte, hogy a *soá* után még nagyobb szükségük van a lelki vigaszra, mint korábban. Hisz mindenki borzalmas szenvedésen ment át, és csaknem mindannyian veszítettek el közeli családtagot, rokonokat, barátokat, szomszédokat.

De nem csak ezért...

Apám első dolga volt a felszabadulás után, ahogy egy kissé erőre kapott, hogy bemenjen az SS-őrség irodájába, és a szigorúan titkos dossziék bejegyzéseit lemásolja és listát készítsen az elhunytakról. A náciik ugyanis igen pontos adatokat vettek fel a táborokban sínylődőkről, és azonnal feljegyezték halálukat. A zsidó vallás törvényei szerint nagyon fontos ennek ismerete a házastárs részére, mert ez megóvjá az *águnaságtól*, vagyis attól, hogy ne kelljen élete végéig egyedül maradnia. Mert hiába nem tért vissza a férj a megsemmisítő táborból, ha nincs rá tanú, aki látta a halálát, vagy írásos dokumentum az elpusztításáról, a túlélő nem köthet házasságot.

Ő tehát nem ruhákat, cipőket, értékes szőnyegeket, szőrméket próbált összegyűjteni az elmenekült németek üres lakásai-ból, hanem hatalmas listát állított össze az elpusztítottakról, és az összegyűjtött adatokat két igen vastag dossziében cipelte haza. Ezeket a dokumentumokat itthon meghirdette és minden érdeklődő rendelkezésére bocsátotta. Ezzel lehetőséget adott számos özvegynek, hogy ismét férjhez menjenek, és sokan voltak köztük olyanok, akik gyereket szültek az új házasság keretében. (Csak nemrég kaptam levelet Izraelből, amelyben egy ötvennégy éves férfi, akinek már unokái vannak, írja, hogy az ő vallásos anyja mindig imájába foglalta apám nevét, mert lehetővé tette az ő második házasságát és vele két gyerekének és unokáinak megszületését. És ez nem egyedülálló eset volt...)

„Aki egy lelket megment, az egy egész világot ment meg” – a Talmud szerint. – Apám számos zsidó lelket mentett meg ilyen

módon, akik különben meg sem születhettek volna. A dossziékat 1950-ben a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága (NÜB) nevű állami szervezet elvette tőlünk, és azóta nyoma veszett, pedig többször is próbáltam a nyomukra bukkanni...

Apám tehát visszajött Büchenwaldból Budapestre. Nagy lendülettel vetette belé magát a Hunyadi téri templom helyreállításába és működésének megindításába. A templomot a nyilas időkben raktárnak használták és ócska bútorokat halmóztak fel benne. Ezek eltakarítása sem volt könnyű feladat, de a templom látogatói közül jó néhányan segítettek nekünk (anyám és én is részt vettünk ebben a munkában apám oldalán). Amíg apám haza nem jött a deportálásból, a Király utcai lakásunkban jöttek össze péntek estéken és szombat délelőttökön a környék valláshoz ragaszkodó túlélői. A város eme részében akkor, a felszabadulás után közvetlenül, sehol máshol nem volt olyan hely, ahol zsidó istentiszteletet tartottak volna. Jellemezte a helyzetet, hogy dr. Lank is odajárt akkor a lakásunkba imádkozni. Rögtön rá is támadt nálunk közvetlenül az ima után egy másik orvosra, hogy az neki Bécsben 1919 őszén, amikor az ébredők a budapesti orvosi egyetemről kiverték mint zsidót, nem akart segíteni eligazodni, hogy miképpen folytathatná tanulmányait az osztrák egyetemen. Kiábrándító volt hallani, hogy a szörnyű kataklizma után, amikor mindannyian elvesztett hozzátartozóinkat sirattuk, és romba döntött életünket próbáltuk úgy-ahogy helyreállítani, s ekkor valaki egy huszonhat évvel azelőtti sérelmet vet egy másik túlélő szemére, ami a közelmúlt tragédiáihoz képest szinte nevetségesnek tűnt...

Ahogy apám hazajött és használhatóvá tették a Hunyadi téri templomot, dr. Lank nem jött többet... Viszont a környék régi hívei, nagyon megfogyva és megtörve, lassan kezdtek el-eljárni az imákhoz. Heroikus munkába telt, míg a templom padsorai ismét megteltek a vészkorszak túlélőivel. Nemcsak Horthy pribékjei és a nyilas gyilkosok tizedelték meg a környék zsidóságát, hanem a nyomukban fellépő kétségbeesés és az események hatására a hitben való megingás!

- A gyerekeimnek miért kellett meghalniuk? Kinek vétettek?!

– A szüleim egész életükben vallásosak voltak, tartották a szombatot, csak kósert ettek, engem a legvallásosabb nevelésben részesítettek. Miért kellett meggyilkolni őket?!

– Hogyan hagyhatta ezt Isten?! Ha egyáltalán létezik?

Ilyen és ehhez hasonló kérdések hangzottak el a túlélők részéről, amire senki nem tudta megadni a választ. A zsidóság közül rendkívül sokan inogtak meg hitükben és szakadtak el a közösségtől. S voltak olyanok, akik a kivándorlást választották: főleg a tengeren, jobban mondván az óceánon túli országokat részesítették előnyben. Minél messzebbre kerülni a soá színhelyétől. A kivándorlók közül olyanok is akadtak jócskán, akik fogadkoztak, hogy ahogy megvetik a lábukat az új hazában, Amerikában, Kanadában, Brazíliában, Argentínában... mindent megtesznek, hogy apámat is kihozassák oda. De ő csak mosolygott ezeken az ígéreteken, mert eszé ágában nem volt kimenni. Egy hely vonzotta volna, de ahhoz viszont már öreg volt: Izrael. Nyolc évvel fiatalabb öcsse ki is ment öt gyerekével. A gyerekei be is illeszkedtek és boldogultak. (Egyik, sajnos, a szírek elleni harcokban meg is boldogult.) Ő maga viszont sehogy sem tudott tehetségének megfelelő helyet találni, pedig kitűnően beszélt ivritül, jegyzedő lett egy moziban. Miskolcon jómódú kereskedő volt...

Apám igazolva látta hazatérését, annyi szenvedés után is, mert valóban sok embernek tudott vigaszt nyújtani szentírási és talmudi idézetekkel alátámasztott templomi beszédeivel. Számosan nyerték vissza hitüket ő általa és váltak ismét templomjáróvá. De a Rabbiképző Intézet diákjai is felkeresték, hogy hatalmas tudásával segítse a talmudi vizsgára való felkészülésüket. A háború utáni éhínséges időben ezek a diákok nemcsak szellemi táplálékot nyertek a mi lakásunkban, hanem anyám számos alkalommal ebéddel, vacsorával is megvendégelte őket.

A „Rákosi-korszakban”, amikor sokan a pozíciójuk miatt, amit a Pártban vagy állami vonalon betöltöttek, nem merték nyíltan vállalni zsidóságukat, apám kiment a lakásokba, hogy esküvőt tartson vagy körülmetélési szertartásokon töltsen be a rabbi funkciót. Gyakran nem voltak ezek a feladatok egészen veszélytelenek, de ő soha nem hátrált meg.

Klasszikus héber nyelven megírta deportálásának pontos tör-

ténetét, amelyet Scheiber Sándor professzor, az Országos Rabbiképző igazgatója nagyon jónak talált és beajánlotta az izraeli nagykövetség kultúrattaséjának. Ez az ő révükön a Jad Vasesem Intézetbe került, ahol a soá korszak fontos történelmi dokumentumaként őrzik.

1950-ben a hitközség vezetősége megszüntette a Hunyadi téri templom önállóságát, mert mindent központosítottak és uniformizáltak. Apám Frankfurtban szerzett diplomáját, valamint a három ortodox rabbi által kiállított rabbiképesítését (*hátorész hájroé*) tekintetbe sem vették, hanem őt, a több évtizede működő lelki vezetőt, aki hosszú ideig gyakorlatban is bizonyította rátermettségét, „félfogadói” minőségben alkalmazták, igen csekély fizetésért.

Ez az embértelen eljárás joggal sérthette. De nem akadályozta abban, hogy most már komoly anyagi nehézségek ellenére is, tovább végezze rabbinikus tevékenységét. A templom látogatói ugyanolyan tisztelettel vették körül, mint korábban, továbbra is teljes jogú rabbijuknak tekintették. Óhózá fordultak minden vallási kérdésben, az ő döntését fogadták el. Ő vezette az istentiszteleteket is, hosszú ideig a templomnak nem volt más rabbija.

1952-ben a Gorkij fasorban (azelőtt Vilma királynő út) működő Zsidó Árvaházat államosították, az intézményben lévő templomot megszüntették, amelynek dr. Dér István volt a rabbija. Ő ekkor a székhelyét, apámmal való előzetes megbeszélés nélkül, a Hunyadi téri templomba helyezte át. A Síp utcai központban nagy befolyása volt, így könnyedén elintézte az áthelyezést. Apámat felháborította a jogtalan és erőszakos eljárás. Az ő képzeletében még léteztek a becsület és a tisztesség íratlan törvényei. Nem beszélve arról, hogy ez a minősíthetetlen tett a *hászogász gevu!*⁵⁷ törái tilalmába ütközött!

A templom látogatói is felháborodtak a hitközségi rendelkezésén, és apám mellé álltak. Őrájuk támaszkodva nem adta át a helyét a jövevénynek. Végezte továbbra is rabbinikus funkcióit. Dér István becsületére legyen mondva, nem próbálta erőszakosan, adminisztratív módon érvényesíteni a Központtól kapott

⁵⁷ Birtokháborítás, más érdekeibe való gázolás (héber).

felhatalmazását. Így „kettős hatalom” jött létre, aminek keretében elviselhették egymás jelenlétét.

Ez a nem éppen ideálisnak nevezhető állapot egész 1957 elejéig állt fenn. Akkor vallásivezető-hiány lépett fel, mert az 1956-os forradalom leverése után több rabbi kivándorolt. Így lett a Páva utcai templom rabbija is. A Központ nem Dér főrabbit helyezte oda a megüresedett rabbiszékbe, hanem a húsz évvel idősebb apámat. Holott vallásilag neki *házákája*⁵⁸ lett volna a Hunyadi téri templomra. De ő egész életében utálta a veszekedést, a civakodást, ezért ellentmondás nélkül elfogadta az áthelyezést. Ami kezdetben nagy fáradtsággal járt, mert szombatokon, amikor tilos közlekedési eszközt igénybe venni, gyalog tette meg az utat a VI. kerületi Király utcai lakásból a IX. kerületben lévő Páva utcai templomig. De hétköznapiakon is elég megerőltető volt reggel és este villamoson bumlizni (ugyanis hétköznapiakon is kétszer volt istentisztelet) az Üllői útig és vissza, míg a Hunyadi téri templomba gyalog néhány perc alatt odaért. De két évig zokszó nélkül végezte feladatát. 1958 őszén sikerült szüleimnek lakáscserével közel kerülniök az új szolgálati helyhez. A Vajdahunyd utcában kaptak lakást, ami ugyan jóval közelebb volt a Páva utcához, de az igen forgalmas és széles Üllői úton kellett átmenniök, ami a száguldó autók és a rohanó villamosok miatt nem volt veszélytelen vállalkozás, különösen idős korukban.

Apám az új helyen is hamar népszerűvé vált. Az 1956-os forradalom lehetőségét kihasználva sokan elhagyták az országot és külföldön próbáltak szerencsét. Az itthon maradottak is sokat szenvedtek attól a gyűlölethullámtól, amely előntötte az országot. De neki sikerült kitartó, szorgalmas munkával vonzóvá tennie az istentiszteleteket. Kulturális összejöveleteket is szervezett és magához vonzotta a gyerekeket, akiket végtelen szorgalommal tanított a héber szövegek olvasására és a főbb vallási szabályok betartására. Sikereinek „titka” azon az őszinte szereteten alapult, amellyel közeledett az emberekhez. Érezhették, hogy valóban érdekli a sorsuk, törődik a hogylétükkel és a hit lelket felemelő hatásával jobb közérzetüket óhajtja előmozdíta-

⁵⁸ Vallásilag szerzett jog (héber).

ni. Humánuma, ami lényéből fakadt, mindenhol népszerűvé tette a nem zsidók körében is. Őszinte papot láttak benne, aki nem álszent, hanem valóban a vallás lelket nemesítő, mindenkit tisztelő elveit igyekszik a mindennapi életben is alkalmazni.

Vallásos zsidó körökben általános volt a vélemény, hogy a második világháború óta apám a legnagyobb talmudista az országban. A legnehezebb részeket is igen gyorsan megoldotta és világos, érthető stílusban tudta elmagyarázni magyar, német vagy jiddis nyelven. Ehhez társult kiváló előadásmódja, amivel még a száraz témák iránt is fel tudta kelteni az érdeklődést. Híre Scheiber Sándor professzorhoz, az Országos Rabbiképző igazgatójához is eljutott, aki meghívta a Talmud stúdiumok előadójának nemzetközileg elismert intézetébe.

Apám az akkor meglehetősen elhanyagolt tárgyat elsőrendű fontosságúvá avatta. Előadásai kívülállókat is vonzottak, ezeknek híre, tárgyuk elvont témája ellenére is szokatlanul széles körökben váltak népszerűvé. Hamarosan ő lett a Talmud tanszék professzora. A ma Magyarországon működő rabbik csaknem mindegyike az ő tanítványa volt. Hálával gondolnak vissza rá, mert még azokhoz is közel tudta hozni a Talmud gyakran bonyolult, szörszálhasogató logikáját, akik semmilyen talmudi előképzettséggel sem rendelkeztek. Az eredményeit sohasem szigorral, az anyag könyörtelen számonkérésével érte el, ami lélektelen magolást eredményezett volna, a téma logikájának, a különböző vélemények éles eltérésének megértése nélkül. Ő nem nyugodott addig, amíg meg nem győződött arról, hogy tanítványai mindegyike alapvetően érti is, amit mond.

Scheiber professzor igen nagyra értékelte szentírási és talmudi tudását, mindig őszinte tisztelettel beszélt róla. Apám pedig mély hálát érzett iránta, hogy lehetőséget adott neki intézetében a jövődi rabbik felkészítésére. Szellemesen fejezte ezt ki, amikor nyolcvanötödik születésnapját ünnepelték 1971-ben az akkor közel évszázados múltú visszatekintő Rabbiképzőben. Az igazgató egy ezüstserleget nyújtott át neki ebből az alkalomból, és ő az ajándékkal a kezében Mózes első könyvében (44:16) található héber idézettel válaszolt, amelyet Juda mond Józsefnek: „...akinél a serleg van...” annak szolgálatára mindig számíthat.

A szavát élete végéig meg is tartotta. Scheiber professzornak nem voltak kétségei ígéretének őszinteségével kapcsolatban, és több munkájánál számított közreműködésére. Különösen, amikor a *Héber kódexmaradványok magyarországi kőtéstáblákban* című munkáján dolgozott a '60-as évek második felében. Gyakran hozták diákjai a lakására a töredékes talmudi és talmudi magyarázatokat tartalmazó szövegmaradványokat, amelyeknek elejéről és gyakran a végéről, sőt nemegyszer a közepéből is tekintélyes részek hiányoztak. Apám hámozta ki különleges memóriájára támaszkodva, gyakran késő estébe nyúlóan, hogy melyik traktátus melyik fejezetéből, hányadik lapból származhatnak.

A professzor gyakran mondta is neki ezeknek a feladatoknak a teljesítésével kapcsolatban:

– Főtisztelendő úr!⁵⁹ Ezt ma Magyarországon Önön kívül senki nem tudta volna elvégezni.

Apám büszkén és hálásan idézte nekem a professzor szavait.

Nem volt ennyire ideális a kapcsolata a hitközség némely vezetőjével. Pedig nagyon békés természetű ember volt, aki igyekezett minden konfliktushelyzetet elkerülni. Ha erre csak a legcsekélyebb lehetőség adódott, akkor biztos ezt a lehetőséget választotta. De sajnos adódott olyan alkalom, amikor lehetetlen volt kikerülni a konfrontációt. Akkor viszont igazának a tudatában nem hátrált meg...

A hatvanas évek közepén történt, hogy apám templomában tartották a pesti *Chevra Kadisa*⁶⁰ alapításáról való megemlékezés ünnepségét, Ádár hó 7-én, ami Mózes születési és halálozási időpontja. Az ilyen összejövetelen, amelyet minden évben egy másik templomban tartanak, a hitközség és a templomkörzetek teljes vezetősége, valamint a rabbikar minden tagja és számos vendég jelenik meg. Rengeteg beszéd hangzott el. Végül apám mint a vendéglátó templom rabbija zárta a beszédek sorát. Bevezetőben megdicsérte az előtte felszólalókat, hogy milyen bő szókinccsel és folyékonyan mondták el felszólalásaikat. Tekintve, hogy Mózesre emlékeznek a mai napon – folytatta beszédét

⁵⁹ Scheiber professzor tisztelete jeléül, mindig így szólította meg apámat.

⁶⁰ Szentegylet, a temetési ügyeket intézi (héber).

–, ezért ő szólal fel utoljára, mert valakinek dadognia is illik, hisz a Tóra megjegyzi, hogy Mózes dadogott.

Ezen a szellemes bevezetésen, amit apám öngúnynak szánt, sokan nevettek. Ezután elmondta tóramagyarázatát, amelyben mély gondolatok voltak és számos idézet a Szentírásból és a Talmudból.

Jó hangulatban ért volna véget az összejövetel, ha a hitközség egyik vezetője oda nem megy apámhoz és felelősségrevonóan nem mondja neki:

– Hallatlan, hogy maga mindenből viccet csinál!

Apámat hideg zuhanyként érte ez a hang. Senkit nem akart megsérteni. A Mózesre való emlékezés pedig inkább vidám alkalom, mint gyásznapi, ugyanis örök életű ő – hagyományaink szerint. Magyarázni kezdte neki, hogy senkit nem akart nevetségessé tenni, a vidámság pedig nem tilos ezen a napon. De ennek az embernek egyáltalán nem volt humorérzéke, és tovább folytatta sértő támadását apám ellen, aki kezdte belátni, hogy mindegy mit mond, ez bele akar kötni. Kikérte magának a durva hangot.

A vezető, aki maga mögött tudta az Állami Egyházügyi Hivatal támogatását, most már fenyegetésbe csapott át:

– Tudja meg, hogy nyugdíj is van a világon!

A fenyegetés teljesen jogtalan volt, mert a rabbik korábban lemondtak a nyugdíjukról, viszont ezért halálukig hivatalban maradhattak és működhettek. Apám nem ijedt meg. Ez az ember meg akarta alázni, úgy látszik, megszokta, hogy nem mernek ellentmondani neki. Most már önbecsülése nem engedte, hogy meghátráljon.

– Nem ijedek meg a fenyegetésétől – jelentette ki magából ki kelve.

Meg volt győződve az igazáról, de tudta, hogy a diktatúrában az olyan jámbor embernek, mint ő, nem sok esélye van a hatalomhoz közel állókkal szemben. Felkészült a legrosszabbra...

Scheiber professzor, valamint az egyik főrabbi, akik jelen voltak ezen az összejövetelen, simították el az ügyet.

– Kedves főtisztelendő úr, ezek a vezetők mind kiváló szónokoknak képzelik magukat. Úgy érzik, hogy a rabbik elbújhat-

nak mellettük. Persze hogy az Ön szellemes megjegyzései irritálják őket – jegyezte meg néhány nappal később a professzor, amikor a Rabbiképző folyosóján találkoztak.

– De hát eszem ágában nem volt semmi ilyesmi. Különben sem tartom magam jó szóknak. Amibe belekötött az az ember, az kizárólag öngúny volt – tiltakozott apám.

– Köztudott, hogy az ilyen vezetőknek nincs humorérzékük. Ezek mindent támadásnak vesznek. Egyébként azt a beszédet, amit ott ő elmondott, már jó néhányszor elmondta szóról szóra máshol is. Persze hogy a maga szellemes megjegyzése által Mózes dadogásáról, főtisztelendő úr, találva érezhette magát. Mózes ugyan dadogott, de zseniális dolgokat mondott, ő pedig folyékonyan szórta a frázisokat, ami mindenkinek már a könnyökön jön ki.

A hivatali kellemetlenség után váratlanul egy kellemes meglepetés érte apámat. Hershl Schechter amerikai ortodox főrabbi látogatott Budapestre egy küldöttség élén, és felkereste a „magyarországi kollégáját”, akit az ő harci egysége szabadított fel Buchenwaldban a második világháború végén. Schechter a modern ortodoxiához tartozott, egyetemi végzettséggel rendelkezett, de a hagyományos zsidó irodalomban is nagy jártassággal bírt. Látogatása idején ő képviselte Washingtonban a kormánytól mindhárom amerikai zsidó vallási irányzat rabbiságát: a konzervatívokat, a reformokat és az ortodoxokat. A küldöttség a szovjet zsidóság ügyében tárgyalt Moszkvában és onnan érkeztek Magyarországra.

A nagy befolyású, tekintélyes rabbi első dolga volt, hogy apám iránt kérdezősködött Budapestre érkezése után. Több helyen is elmondta hivatalos tárgyalásai folyamán, hogy milyen hatalmas *tálmud hóhemot*⁶¹ ismert meg „reb Élije Domán fő-rabbiban a buchenwaldi koncentrációs tábor felszabadításakor”. Ő a talmudi jártasság terén – hangsúlyozta – világviszonylatban is a legjobbak közé számít. Ahogy megtudta szüleim címét, a lakásában kereste fel apámat és órákat beszélgetett vele talmudi kérdésekről.

Ezt a nagy tudáson alapuló szellemi barátságot még a köztük

⁶¹ Talmudtudós, a Talmudban igen jártas férfi (jiddis-héber).

lévő hatalmas földrajzi távolság sem tudta csökkenteni. Sőt ez tovább élt és hatott apám halála után is. Dávid fiam, amikor az Ohio állambeli Clevelandben befejezte a High Schoolt, a középiskolát, tovább akart tanulni a híres New York-i Yeshiva Universityn. Csakhogy oda bekerülni igen nehéz, megfelelő anyagiak híján pedig ez szinte lehetetlen. A tandíj igen magas egy kezdő tanulónak, nem beszélve a lakásról, aminek bére megfizethetetlen a magunkfajta kelet-európai számára, és a koszt, a könyvek és egyéb kiadások fedezésére is nevétségesen kevés a mi jövedelmünk. Ösztöndíj nélkül tehát még akkor sem lehet álmodni arról, hogy a fiam ott tanulhat, ha valami csoda folytán felvennék ebbe az intézménybe...

Megtudtam, hogy Hershl Schechter főrabbi hosszú ideig professzora volt a Yeshiva Universitynek, és jelenleg mint nyugdíjas, az egyetemi tanácstestület elnökségének a tagja, így hatalmas befolyással rendelkezik. A fiam középiskolai diplomaátadásának az ünnepségén jelen voltam Amerikában, így személyesen is fel tudtam keresni Schechter főrabbit, aki meghatóan emlékezett vissza az apámmal való találkozásaira. Csaknem könnyezve idézte fel a buchenwaldi felszabadulás utáni eseményeket, majd a budapesti beszélgetéseket. Kötelességének érzi – hangsúlyozta –, hogy a „nagy talmudtudós főrabbi” unokáját mindenben támogassa. És valóban megtörtént a csoda, Dávid fiamat nemcsak felvették az ortodox zsidó egyetemre, hanem még ösztöndíjat, kollégiumi férőhelyet és ingyenes kosztolási lehetőséget is biztosítottak a számára Hershl Schechter főrabbi ajánlása alapján. Ez kétségtelenül apám, emléke legyen áldott, posztumusz hatása. Halála után is segíteni tudta unokáját...

Közel kilencvenéves volt, amikor súlyos betegség támadta meg, amely ágyhoz kötötte. Az Amerikai úti zsidó kórházba került. Naponta látogattuk anyámmal és feleségemmel. Ebben az időben a nagyünnepekre Berlinbe hívtak az istentiszteletek vezetésére. Hét beszédet kellett német nyelven tartanom a ryckerstrassei nagy zsinagógában. Előre megírtam a beszédeket és bevittem a kórházba megmutatni apámnak.

Ez nem sokkal a halála előtt történt, amikor már az előrehaladt kór, amely érelmeszesedéssel társult, testileg-lelkileg meg-

törte. De még ebben az állapotban is tudott tanácsot adni a német stílust illetően!

Hosszas betegség után, 1976. december 3-án hunyt el kilencvenéves korában.

A Kozma utcai sírkertben volt a temetés. Zord téli nap volt, hideg eső esett. De a kellemetlen idő dacára rengetegen jöttek el, hogy utolsó útjára kísérjék. Ott volt a MIOK és a BIH vezetősége, az Országos Rabbiképző Intézet tanári kara és hallgatói, a pesti és vidéki rabbikar, a Páva utcai körzet elöljárósága és tagsága, az Ortodox Tagozat vezetősége, rabbijai, Weisz Márton főrabbival az élén! Számos nem zsidó is részt vett a szertartáson, köztük dr. László Gyula, a magyar őstörténet tanszékvezető professzora.

„Az Ádám Emil tanár vezette rabbiképző intézeti kórus” – számolt be a felekezeti lapja, az *Új Élet* a temetésről – „Feleki Rezsővel gyászszoltárt adott elő. Ezután dr. Scheiber Sándor professzor méltatta életét, munkásságát, tanári működését és írásait. Külön búcsúzott a Rabbiképző Intézet nevében.”

Az igazgató professzor a lapban közzétette beszédét, amely így hangzott:

„Amilyen halk és igénytelen volt életében, olyan szerényen és alázatosan távozott.

Kilencven évvel ezelőtt indult el a Hajdú megyei Egyekről. Nagy tudományú édesapjától nyerte el alapvetését a Tanban. Balmazújváros és Tiszafüred jesiváiban gyűjti tudásanyagát lankadatlan szorgalommal és ritka tehetséggel. Frankfurt am Mainban – Breuer Salamon tanházában – nyílik meg szeme a világi diszciplinák felé. Elsajátítja a német és francia nyelvet, megismeri a két ország irodalmát. Olvassa a zsidó tudomány újabb alkotásait.

Háttárával a kezében előbb a Hunyadi téri templom, majd a Páva utcai körzet rabbija lesz, hatvan esztendő tölve a közösség szolgálatában. Egy évtizedig ellátta az Országos Rabbiképző Intézet talmudi tanszékét.

Állandóan tanult és búvárkodott. Széles ismeretei voltak a hagyományos irodalomban, kódexekben és responzumokban. Nagyszerű memóriája rögzítette mindazt, amit egyszer látott.

Ebből az anyagból vitt a szószékre. Kitűnő *dársán* volt. Könynyed, szellemes, szórakoztatva tanító.

A katedrán a szeretet pedagógiájával lopta be a tudást tanítványai szívébe, agyába.

Nagy egyéniség volt, mély érzésű lelkipásztor. A borzalom évében itthon hősiességét tanúsította. Buchenwaldban – életét kockáztatva – istentiszteletet tartott és bátorította, vigasztalta, a hazatérés reményével biztatta társait.

Aki ismerte, szerette és becsülte.

Orthonában érték írásai: a Házkára imaegyesület története (*LömAán tizkor...* Bp., 1938) és a deportálás élményeit rögzítő, finom héberségű memoárja.

Neve megmarad véreinek, híveinek, pályatársainak, tanítványainak és a magyar zsidóságnak emlékezetében.

Scheiber Sándor

Több főrabbi és hitközségi vezető búcsúztatta még az elhunyt főpapot. A szertartás végén fia, dr. Domán István főrabbi mondta el a gyászolók imáját.

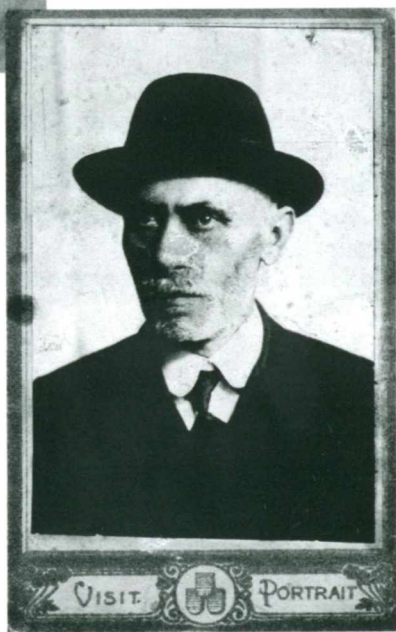
A Kozma utcai sírkertben impozáns gránit *mácván* aranyozott betűk hirdetik fő tevékenységét, életének értelmét: Tanult és tanított.

Ugyan gyakran idézte az Atyák Tanításai köréből Smájá mondását: „...*Uszná et hárábbánut...*” (Atyák fejezetei I/10), aminek valódi értelme, hogy gyűlöld az úrhatnámiságot, de ő viccesen a „rábbánut” szót a modern héber nyelvű értelmezés szerint „rabbiságnak” fordította. Ám a valóságban egész életében szívvel-lélekkel rabbi volt, ennek a szónak valódi értelmében, ami tanítót jelent.

Képek

Domán Ernő édesapja,
Domán Lajos
(Egyek, Hajdú megye)

Domán Ernő apósa,
Fáber Sámuel
(Verpelét, Heves megye)

Középen Domán Ernő édesanyja, Domán Lajosné,
bal oldalán nővére, Helén, jobb oldalán húga, Malvinka

Domán Ernő az 1910-es években

Domán Ernő bevonulása előtt, 1914 őszén

Tábori lap az orosz frontról, 1917
(Az ülő sorban középen Domán Ernő)

A feladó neve: *Ylla Domany*
 címe: *Budapest, II. Lilla L.*

BUDAPEST
 516. Júl. 21. E 12
 52

Tábori posta. *52.*

TÁBORI POSTAI LEVELEZŐLAP.

Cím: *Telefonist Ernst Domány*
Komb. Reg. Hpt. Imphovic
Regimentsstab

Ára 1 fillér.

M. kir. állami nyomda, Budapest.

Seld post 52.

Nővére által küldött lap az orosz frontra

TISZTELETTEL MEGHIVJUK GYERMEKEINK

SÁRIKA és ERNŐ

FOLYÓ HÓ 27-ÉN, KEDDEN DÉLUTÁN 3 ÓRA-
KOR. VERPELÉTEN, SAJÁT HÁZNÁL MEG-
TARTANDÓ EGYBEKELESI ÜNNEPÉLYÉRE.

VERPELÉT, 1920. JULIUS HÓ.

FÁBER SÁMUEL
VERPELÉT,

DOMÁNY LAJOS ÉS NEJE
EGYEK.

Domán Ernő esküvői meghívója

Családi kép, feleségével és fiával, Istvánnal,
az 1930-as évek elejéről

M. 1. honvéd kiegészítő katon

Kiállító parancsnokság stb. fejbélyegzője.

312312.. sorszám.

747 a leszerelési jegy
nyilvántartásának folyószáma.

Leszerelési jegy.

Loman István

részére,
aki a nemtényleges viszonyba helyeztetett (visszahelyeztetett).

Lakóhelye:

Győr község
Jásztotyi járás
Vármegye
Magyarország

Kelt

MAGYKATA 1940. VIII. 26

Kiállító pság (stb.)
hivatalos kör-
bélyegzője.

parancsnok (főnök)

Személyleírás:

Kora 1886 Szája 12
Testalkata alacsony Orra
Arca keskeny Beszél magyar
Haja fekete Különös ismertető jelek
Szemei kék

Nevezett minden illetményel bezárólag van ellátva.

MAGYKATA 1940. VIII. 26

Orvosilag megvizsgáltam
és egészségesnek találtam:

orvos

alosztályparancsnok

302. r. sz.

Tudomány nyomára Kft. Budapest — 9852

1940-es munkaszolgálatának leszerelési jegye

M. kir. belügyminiszter

96.157/1941.

Állampolgársági bizonyítvány.

A rendelkezésre álló hiteles adatok alapján bizonyítom, hogy a
Borsod vármegyei Tíboldardóc községben 1859. évi
január hó 27. napján született DOMÁN LIPÓT LAJOS egykori
lakos magyar állampolgár.

Budapest, 1942. évi április hó 16.-án.

A miniszter rendeletéből:

Jelsovcsek László
miniszteri tanácsos.

Állampolgársági bizonyítvány 1942-ből

Ausweis — Certification.

Herr **Ernö DOMÁN**
Mister

geb. am **30.9.36** in **Egyek**
born at

zuletzt wohnhaft **Budapest**
last domicile

wurde vom **20.10.944.** bis **25. Mai 1945**

in nationalsozialistischen Konzentrationslagern gefangen
gehalten und vom Konzentrationslager Buchenwald
bei Weimar in Freiheit gesetzt.

was kept in captivity from **20.10.944** to **25. Mai 1945**
in Nazi-German concentrationcamps and was liberated from the
concentrationcamp of Buchenwald.

Unterschriften und Stempel:
signatures and stamps:

Lagerkomitee
Camp-Comitee

Military Governor

Lagerkommandant
Campcommandant

Weimar-Buchenwald, am **25. Mai 1945**

**Provisional identification card
for civilian internee of Buchenwald.**

Vorläufige Identitätskarte für Buchenwälder Zivilinternierte.

Current number **18710** Internee number **97334**
Laufende Nr. *Häftlings-Nr.*

Family name **Doman**
Familienname

Christian name **Ernö**
Vorname

Born **30.9.1886** at **Bgyek**
geboren in

Nationality **ungarisch**
Nationalität

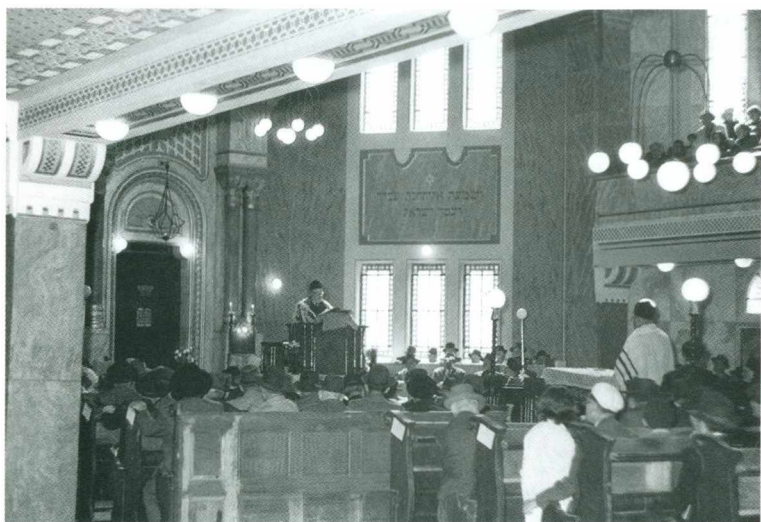
Address **Budapest**

Fingerprint:
Fingerabdruck

Signature:
Unterschrift

Weimar-Buchenwald, am **25. Mai 1945**

A buchenwaldi személyi igazolványa a felszabadulás után.
Kiállítva: 1945. május 25.

Domán Ernő főrabbi beiktató beszédét tartja
a Páva utcai zsinagógában 1957 tavaszán

A „M'lave döMálká”, a Szombat búcsúztatása alkalmával
tartott összejövetel a Budapesti Ortodox Hírközség
székházában, 1958

Domán Ernő és feleségének fényképe 1958-ból

AZ
ORSZÁGOS MAGYAR ZSIDÓ MÚZEUM
IGAZGATÓSÁGA

HÁLÁSAN KÖSZÖNI

Domén Brodsky rabbi Úrnak

ADOMÁNYÁT

AMELLEL GYÜJTEMÉNYÉT GAZDAGÍTOTTA

BUDAPESTEN, 1960. augusztus 9.

Grimvald-filip
O. V. IGAZGATÓ

ELNÖK

Az Országos Magyar Zsidó Múzeum köszönőlevele
a buchenwaldi deportálásból hazahozott tárgyakért

a/ Csikos, hosszú Pfiffling-kabát a buchenwaldi fogolytáborból.

b/ Egy pár zokni, mellet a deportáltak táborában kenyéradagokért vásároltak.

Feltérli szám : 5 6 2 7 a-b.

Rabbiavatás 1963-ból.
A professzori sor jobb szélén Domán Ernő.
Középen Szirmai kántor, balra Raj Tamás,
jobbra Sahn Imre rabbijelöltek

Domán Ernő és felesége fiuk,
dr. Domán István esküvőjén Nagykanizsán, 1966

A hatnapos háború végén tartott Mazsihisz-gyűlésen,
1967. június 10-én Domán István beszédet mond,
mellette Domán Ernő.

A „MAKACSSÁG” GYŐZELME

A magyar zsidó ortodoxiának igen kevés a történelmi vagy irodalmi reprezentációja. Annak ellenére, hogy a 20. század elején a közel milliós létszámú magyar zsidóság felét ez a nép tette ki. Felét... – már ez is pontatlan, mert a pusztá arányszám nem takarja a valós történelmi, társadalmi jelenség dinamikáját. Hiszen ez a megfogalmazás feltételezné, hogy eredendően vagy hosszú ideje létezett ez a két (illetve intézményesen: három) irányzat. Mégpedig egyedül Magyarországon – önálló autonóm szervezetekre szakadva, a zsidó emancipációt követő 1868-as zsidó kongresszus után. Ez azonban így nem körvonalazza az igazságot – épp ellenkezőleg. Néhány generációt megelőzően ugyanis nem volt ortodox és neológ felekezet – csak zsidó. S ebben az egységben nemhogy a két vallási irányzat egymástól, de maga a vallás sem különült el anniak *sui generis* népi jellegétől. A valláson belüli reform igénye csak a 19. század első harmadától jelentkezett. S majd csak később formálódtak a hasadást megelőlegező repedések – vallásreformból *felekezet-té*. Amikor a reformerek avantgárdja a modernitás lehetőségeit sietősen kihasználva e átalakítás vagy önlefokozás révén próbáltak átállni zsidó népiségből a magyar nemzeti azonosságba. E folyamat minden nemzedékben végbement – vagy többgenerációs átmeneten keresztül, vagy hirtelen ugrással az egyik végletből a másikba. Persze a századfordulótól visszafelé csak egy vagy két nemzedékről beszélhetünk. A folyamatot és fokozatait szociológiai hitellel ábrázolja Szabó István *A Napfény íze* című

filmje, amely öt nemzedéket vonultatott fel a vallási-népi egység megbomlásának korától egészen napjainkig.

A film példájánál maradva – a történet elején csak pillanatra felvillant első nemzedék teljes élete és világa reprezentálódott-e a modern irodalomban valaha is? S hát még onnan tovább leereszkedve formálta-e valamelyest a köztudatot?

És reprezentálódott-e ugyanennek a falusi zsidónak az a nemzedéki folytatása, amely nem lépett ki a világából? Aki – falun vagy városon – megmaradt ortodox (népi) zsidónak? Hiszen nemcsak a századelőn, de a holokauszt kezdetéig – ez a nép volt a folyamatos rezervája a neológ-felekezeti vagy „felekezeten kívüli” zsidóságnak, de akár a katolikusnak is. (Mint könyvünk-ből kitetszik, Radnóti Miklós Fannijának apja, Gyarmati Dezső a Hunyadi téri ortodox közösség és Ráv Élijáhu Domán támogató hívei közé tartozott.) A családi s a nemzedéki távolság korántsem volt antagonisztikusan számottevő – épp ellenkezőleg. Az ortodoxia népe a nagyobb gyerekszüléssel – neveléssel pótolta a tömeges zsidó népről való leszakadás veszteségeit – követvén azt a más társadalmakban is élő trendet, hogy a modernizálódás és csökkenő gyermekvállalás útjára lépő, modern életformára váltó népességet a mögöttük húzódó, nem szekularizálódott rétegek pótolják az össznépesség globális szintjén.

Ez a nép, ez a rezerva, a legnagyobb arányban pusztult el a holokausztban – lévén naggyobbrészt vidékiek, s ezért a deportálást semmilyen körülmények között nem kerülhették el. De leginkább azért szántattak ki Magyarországot földjéről, mert az ortodox túlélők semmiképp nem tudtak visszaboronálódni kiszántarásuk földjére. Mint azt több példa bizonyítja: cionistaként egy sokszor nem is nehéz váltással könnyedén át lehetett hasonulni a kommunista Magyarország életmódjára és szellemi közegére (ez a váltás kérdeztette velem Heller Ágnestől a *Bicikliző majmot*), de ortodoxként ez a túlélésstratégia már nem működhetett – mivel ez a vallási irányzat eredendően magában foglalja a zsidóság népi jellegét is. (Mint ez Bacskai Sándor feltáró szociográfiáiból – *Egy lépés Jeruzsálem felé*, *Az első nap* – vagy Goldstein Imre *Novemberi tavasz* című regényéből oly plasztikusan kidomborodik.) Ezért legkésőbb 1956-ban – a zsidó ortodoxia népe végérvényesen kipusztult Magyarországot te-

levényéből. S mivel e népnek rezerva funkciója is volt, bizonyára ez is az oka a magyar zsidóság mai „*halott arcán növekvő szakáll*” létének és jövőjének, mert a magyar zsidóság a holokausztban nemcsak számában, de szerves társadalmi struktúrájában is megroppant.

Miért nem történt meg ez a számában, funkcióiban a neológiával egy jelentőségben lévő nép szellemi reprezentációja? Irodalomban, történetírásban, köztudatban? (Csak a szakadás sebet ragadta meg a neológ rabbi fia, Pap Károly *Azarel* című regénye.) Bizony nem a két nép között húzódó ideológiai és életmódbeli rettentő távolság, hanem éppen ama közelség miatt maradt el ez a reprezentáció. Mert nem történt meg a „végzetes szakadás”¹ olyan mértékben, hogy a zsidóságból kiszakadó avantgárd visszafordíthatatlanná tehetné volna a magyar zsidó létezésnek népből felekezetivé lefokozott fordulatát. Ezért nem tartotta tanácsosnak a magyar univerzum felvilágosítását az ő felekezetének vagy társadalmi csoportjának a meghatározó körülményeiről, hanem inkább egy olyan tudás- és ismerethiányból és persze hazugságból font újgettőfalat, amely nyugtalanító homályba *tudatlanította* az egy évszázad alatt itt termett közel milliós tömeg eredetét.

Az elhallgatással az önfeladó-tagadó asszimilációt siettető illúzió sem kerülhetett el a tragikus véget. S ami még fájdalmasabb: egy ezzel ellentétes út sem tarthatott külön sorsra számot. Talán valamivel csökkenthette volna a veszteségeket.

De.

De megmentette volna a tartást, a szellemet – amely egy népet ellenállóvá, magával azonossá: tehát egészségessé tehetett volna – önmaga vagy környezete számára. Akár csak mint emléket. És ez az eredménytől függetlenül, s annak ellenére nem mindegy.

Hanem minden.

Ezt a hiányt, ezt a fogódzót megragadóan ábrázolja Kertész

¹ Jakob Katz: *Végzetes szakadás: az ortodoxia kiválása a zsidó hitközsegekből Magyarországon és Németországban.* (Múlt és Jövő, Budapest, 1999) A mű a csak Magyarországon két (a status quoval három) különböző vallási szervezetbe különülés történetét beszéli el.

Imre *Sorstalanság*ának különböző zsidó rétegeket és magatartásformákat szociológiai és pszichológiai hitelességgel elemző, s azokat egyúttal hierarchiába is rendező részlete: „Inkább balra figyeltem; ahonnan a hang érkezett ugyanis egyszerre, valami mormolás, valami dallamféle. Vékony, előrenyúló nyakon kissé reszketeg fejet láttam ott a sorban – főképp csak egy órrot meg egy óriási, e percben szinte valahogy esztelen fényben fürdő nedves szemet tulajdonképpen: a rabbit. Nemsoká aztán a szavát is megértettem, annál is inkább, mivel ezt a szót lassacskán többen is átvették tőle a sorban. (...) Közben ez a mormolás, itt a sor közepén, épp csak hogy hallható volt, de állandóan, mint valami föld alól jövő mórj: »Jiszkadal, vöjiskadal« – hangzott újra meg újra, s annyit még én is tudok, hogy az úgynevezett »Kaddis« ez, a zsidók imája a holtak tiszteletére. S meglehet, ez is makacsság volt csupán, a végső, az egyetlen, tán – be kellett látnom – némiképp egy kissé kényszerű, mondhatnám előírt, bizonyos értelemben kiszabott, mintegy rámért s egyúttal hasztalan módja is a makacsságnak (mert hisz ott elől különben mi sem változott, eltekintve az akasztottak utolsó pár rángásától, mi sem mozdult, mi sem rendült meg erre a szóra); s mégis, meg kellett valahogy értenem azt az érzést, amiben a rabbi arca szinte feloldódni látszott, s aminek erejétől még orrcimpája is oly furcsán remegett. Mintha csak most volna itt az a rég várt perc, az a bizonyos győzelmes perc, amelynek eljövételéről, emlékszem, még a téglagyárban szólott. S csakugyan, most először fogott engem is el, nem tudom, miért, bizonyos hiányérzés, sőt némelyes irigység, most először sajnálkoztam kicsit, hogy nem tudok magam is – pár mondatot legalább – a zsidók nyelvén imádkozni.”²

A Kertész Imre megidézte fájdalmasan kiveszett ontológiai *makacsság* egyszerre tart meg embernek és népnek – mert ez a két azonosság a zsidóság esetében oly végzetesen és felemelően össze van kötve.

De jó lenne e makacsság lelki és szociológiai hátterét megismerni. Nem kívülről és misztikus sejtés – nem tudott, csak érzett – nosztalgia útján, mint Kertész Imre is, hanem valamilyen

² Kertész Imre: *Sorstalanság*. Magverő, Budapest, 2002. 203–205. o.

belső önreprezentáció nyújtotta megismerés alapján. Hiszen ez az ismeret egyúttal az eredetről való ismeret is – az eredetről, amely egy másik népbe a felekezeti eszméje és gyakorlata útján úgy veszett ki, hogy nem hagyott maga után nyomjelző utat. Így lehetőséget sem a visszatekintésre-térésre a szűkülő-gyorsuló ösvényről, amely a katasztrófába vezetett. Ez létkérdés minden zsidó, s minden nemzedéke számára – akinek szerencséjére vagy szerencsétlenségére a katasztrófa utáni létezés és folytatás dilemmáival kell szembenéznie.

Ilyen ritka önreprezentáció bukkant elő „véletlenül”³ Domán Ernő, vagy inkább Ráv Élijáhu Domán most előkerült kéziratában. (Ez szerkesztői pályámnak, Komlós Aladár irodalomtörténete után, másik nagy felfedezése.⁴) Akár Komlós esetében, ez a kézirat sok minden újragondolására és -értékelésére illene hogy készítse a magyar szellemet. Míg az (el)ismert irodalomtörténész esetében az általa összegyűjtött tények és az azokból levont következtetéseknek kellett volna ezt a fordulatot megtennie (ezt meg is tette, ha csak néhány kitűnő olvasója révén is), addig a mindmáig csak szűk környezetében ismert rabbi írása még mélyebb, az érzékekig hatoló benyomást tehetne. Nem vagy nemcsak az általa közölt tények, tanúság és gondolatok, hanem a nyelve és a stílusa révén, amely ősi zengéssel rendíti meg a 20. századi apokalipszis témáját – tudtommal először.

Domán Ernő ortodox rabbi (a Hunyadi téri, majd a most oly furcsa sorsú Páva utcai zsinagóga) lelki vezetője buchenwaldi tanúságát *héberül* írta. Nem az anyanyelvén, magyarul, s nem tanulmányai nyelvén, a szintén anyanyelvi szinten bírt németül, hanem egy olyan anyanyelven, amelyben a népe géniusza a tár-

³ Idegen zsidók érkeznek a Dob utcába, ahol meglátnak egy pajeszos, szakállas zsidót. Megkérdezik tőle, hogy: „Véletlenül nem tudja, hogy hol van itt a zsinagóga?” Erre az széttárja a karját: „Véletlenül?”

⁴ Zsidók irodalmi tevékenysége a XIX. században. Lásd Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig* I. köt. (Múlt és Jövő, Budapest, Jeruzsálem, New York, 1997)

gyával és kifejezőrendszerével a leginkább azonos: a Biblia nyelvén. (A nyelven, amely Kertész Imrének ott azon az *Appelen* oly megdöbbentő felfedezésként, camus-i idegenségéből kirendítve, oly nagyon hiányzott.)

Domán Élijáhu⁵-Ernő szövege ritka, vagy éppen egyedi nyelvemlék, amelynek az értékét – korántsem paradox módon – nem a régisége, hanem éppen a közelsége adja. (Az 1956-ban írt szöveg döntő érv a közelmúlt egy rosszízű vitájára is, amely szerint nem „élő nyelv – a héber”.) Az igazi revelációt azonban nemcsak az ismeret- és műveltséganyag nyújtja, hanem az anyanyelvi eredethez történő visszatérés, amely a szöveg stílusában és képzőmunkájában rendszerében homogenizálódott. A magyarul egyetlen kis kiadványában megszólalt, s abban szürkének és szörszálhasogatónak mutakozó rabbinus írása⁶ ebben a lelki-nyelvi azonosulásban eggyé lényegül a Biblia íróinak stílár és gondolati emelkedettségével. S ami megrázóbb: olyan aktualitással szólal meg, amely belülről, a nyelv- és képhasználat révén egyetlen folyamatos történetté forrasztja össze a két apokaliptikus történetet – a közöttük lezajlott kétezres éves távolság ellenére. (Akár nagy élménylátomásukat túl nem élő tanúságtévként: Ámos Imre és Radnóti Miklós jegyzetfüzetek.) Ugyanis az időszámításunk kezdete körül a Közel-Keleten végbement történet, s a belőle kisarjadó európai civilizáció válságának története – a holokausztnak vagy soának nevezett narratíva – ugyanúgy, s ugyanannak az *embernek* a történetéről szól. Ez a zsidó nép nagy és kollektív mondanivalója – amely csak a magával teljesen azonos nyelven szólalhat meg maradéktalan érvénnyel.

„A zsidóság helyzete alkalmas klímát teremt az apokaliptikus lelkiség kibontakozásához. Az apokaliptikus és a messiási várakozások a szakadásig feszült időszakokban születnek. (...) Izraelnek a száműzetés, akárcsak a pusztai vándorlás ideje, a születés állapotát jelenti. A száműzetés a népek pusztasága, ahol

⁵ Domán Ernőnek Élijáhu volt a „zsidó neve”, amelyet minden *brit milán*, azaz rituális beavatáson (körülmetélésen) átesett zsidó fiú kap.

⁶ Domán Ernő: *...Lőmán tizkajr*. (...hogyan emlékezz.) A Haskara Egyet 40 éves fennállása alkalmából. Budapest, 1938

nélkülözik mind a meggyökerezettséget, mind az állami köteleket. Ám épp ekkor bontakozhatik ki a prófécia, hiszen hiányoznak az intézményes és hatalmi korlátok, amelyek hazai földön útját állták: A száműzetésben a prófécia újratapasztja a nép széttört cserépedényét” – foglalja össze a jelenség gyökerét Jacob Taubes nemrég magyarul is megjelent monográfiája.⁷

Ebből a kollektív szellemből és kultúrából vezethető le, s érthető meg valamelyest, hogy ez a tollat soha kézbe nem vevő, de a zsidó szellemben belül élő férfi hogyan szólalhatott meg minden előzmény nélkül ilyen eredetiséggel a próféták nyelvén és hangján. Azért, mert a vele megesett események mögött felismerte a nem a saját maga és kora, de az ember történetéről szóló narratívát – az apokalipszist. Így oldódhatott fel annak a hívás-bűvkörében, s ezáltal a próféták (látók) magatartásanyelve, kifejezőrendszere kontinuitásában. Azaz: válhatott az ő folyamatos kollektívumuk médiumává.

„Vigasztalni igyekszem: A megtörtént dolgokat papírra írtam, nedves cédulára, ennek mindkét oldalára, hogy kézzől kézre adják őket. Szent nyelvünk varázsa és fénye visszahozta lelkem jó állapotát. Kényszerített fogadalmam megvalósítására, hogy elbeszéljem a késői nemzedéknek és az idegennek, aki távoli országból jön, vagyis hogy megtudja a föld minden népe, mire képes a gyűlölet; pusztítja, égeti és megsemmisíti olyan lelkek százazreit, akik semmi bűnt vagy erőszakot nem követtek el” – indítja el Domán Élijáhu-Ernő az emlékezését a testamentumok nyelvén. S majd, mint minden ó- és újszövetségi krónika, megindokolja az emlékezés, a maga fellépésének szükségességét: „Sokan voltak még azok között is, akik velünk együtt szenvedtek, hogy a tenger fenekére kívánták vetni ezeknek az időknek az emlékét, hogy soha eszükbe se jusson, amit átéltek. Sőt! Egyszer s mindenkorra elhatározták: sárba, agyagba tapossák az emlékét minden gonosz tettnek, gyűlölet-törvénynek. Ezt a véleményyt nem szabad osztani. Gonoszság így gondolkozni, hogy

⁷ Jacob Taubes: *Nyugati eszkatológia*. Atlantisz, Budapest, 2004

saját nyugalmat megőrizze, mert azon százezrekre és azok nyugalma, akiket Isten nevének megszenteléséért gyilkoltak meg, nem szán időt.”

A háromívnyi visszaemlékezés azt a rabbit mutatja be, akit Kertész Imre látott azon a meghatározó helyen és időben, illetve a kollektívumot, amelyből ez a rabbi származott. S most Domán Élijáhu-Ernő médiumának és némi szerencsének köszönhetően megtudhatjuk, hogyan gondolkodott ő arról, ami vele és népével történt. Hogyan látta és értékelte a környező, az őket éppen nem „befogadó” népeket? S ugyanazon az *Appelen* állva, hogyan látta és magyarázta az egyetemes zsidó sorsot, s a vele összekapcsolódó emberét? S hogyan fogta fel mindezt Isten szempontjából? Hogyan alakult, zajlott *ott* (a koncentrációs táborban) vele (Istennel) – a folyamatos, ama Szinaj-hegyi találkozás óta megszakítatlan párbeszéd? Egy ilyen (Ámos Imre-motívumrendszerből már ismert) metafora bevilágítja a tudatvilágot, amely a Bibliában irodalmi műfajokra és gondolati, esztétikai és narrációs funkciókra nem hasadva-idegenedve, totálisan ragadta meg a kifejezésrendszert, amit az írás szüksége hívott elő: „...milyen előnyöm származott nekem abból, hogy a Teremtő, áldva legyen a neve, értelmet adott a kakasnak, hogy különbséget tegyen a nappal és éjszaka között? Mi hiányzott volna nekünk, ha a kakasnak nem lett volna ilyen észbeli képessége? Azonban ma, amikor mindannyian órától megfosztottak vagyunk; sem zsebóránk, sem karóránk, sem falióránk nincs, és az egész határunkon nincs toronyóra, áhítattal mondom ezt az áldást, mert őszintén rá vagyunk utalva a kakasok értelmére.

Abban az órában a kakasok voltak az egyetlen teremtmények az összes teremtmények között, akik a mi előnyünkre is teljesíteték feladatukat. Rajtuk kívül nem volt senki az egész határban: élőlények, hogy válaszoljanak a kérdésünkre: Hány óra van? A kakas hangja minden reggel elhallatszott a településnek azon telkéig is, amelynek földjén mi aludtunk. Az egyetlen rokonszenv kifejezése volt ez, mely akkor nekünk osztályrészül jutott.

(...) Felébrednek az eddig mélyen alvók és azt mondják: mostantól már nincs többé szükség a kakasra a népek között, és így levágják őket bűnbaknak. A mi időnkben mintegy hatmilliót.”

A néhány oldallal odébb felidéződő tapasztalatot méltán le-

het hasonlítani a János jelenéseinek látomásaihoz, azzal a csavarral (ez a nagy apokaliptikus képzeletét is meghaladta), hogy ismerjük a valóságalapját: „A füst szállt a kéményből. Ahogy a füstoszlop elhagyta a kéményt, számos kis egyéni felhővé omlott. És a levegőben emberi testek formáivá váltak [ezek a kis egyéni felhők]. Nem egyet, nem kettőt, hanem százakat láttunk lelki beállítottságunk tanúságaképpen, akik hasonlítottak: jó megjelenésű öregemberre, akinek szakálla megnőtt. Amott egy idős asszony halotti ruhában, itt-ott fiú-, lánygyerek.

Mik ezek, akik felhőként röpködnek?

Mik ezek a felhők, amelyeknek emberi alakjuk van? Ha percekre becsukja szemét, aki nézi őket, maga elé képzelet szüleit vagy feleségét és leszármazottait, és utána, ha felnyitja szemét és a felhőket bámulja, megszemélyesíti őket felhő alakjában. Vajon ez a látvány megbízható, és elragadtattunk a látványtól egy kis vigaszt érezve az ősök miatt, akik teljesítették akaratunkat? Az elragadó látványtól lelkünk elnehezült, mentünk a nehéz munkába, a nagylelkűségből a »kislelkűségbe«, és a képzeletből a valóságba.”

Az igazi kereszténység zsidó eredete s örök konfliktusa világosodik ki ebből a kis jelenetből: „Láttam és hallottam, amikor valaki a csoportunkból, akinek orvos diplomája volt – csak ott nem engedték, hogy a szakmájában dolgozzon –, látta a kápon, hogy betegesen köhög. Mondta neki, hogy vigyázzon, ne terjedjen a meghűlése, mert tüdőgyulladást kaphat. És a német kápo így válaszolt neki:

„Mi az, hogy te aggódsz az egészségemért? HISZEN ÉN A TE ELLENSEGED VAGYOK, aki verlek...?! Ezért vagytok megvetettek, nincs öntudatotok.”

✶

A megtalált üzenet, a megtalált világ felfedezésének örömét csak az rontja el, hogy ez a világ legalább 150 éve itt volt, s mégsem hatolt be a magyar kultúrába. Ha egy, a maga köreiben sem túl neves rabbiban ilyen erők szunnyadtak, akkor mit tudott volna adni ez a nép, amelynek intelligenciája ezen a szinten állt. (A tantusz, a szinte már rendszeresen egy-két évenként

hírként fel-felcsillanó-horgadó magyar zsidók Nobel-díjaiból, akár le is eshetne.)

Amit megcsodáltunk, s folyamatosan csodálunk egy másik rabbi fiú, I. B. Singer műveiben (szinte magyar szerzőnek számít), távoli, egzotikus meseként eltolva magunktól ugyanazt, ami a magyar élet része – is – volt. Hiszen itt hevert előttünk, a mai napig nem hasznosítottan. Ahogy a Biblia megtermékenyítette az egész világ kultúráját, úgy a magyar zsidó szellem (az igazi, a magát zsidóként azonosító neológia is) a mai napig elzárt a magyar kultúra elől. *Végzetes hiány.* Nemcsak a történelem feldolgozása, a holokauszt elmaradt gyázmunkája, a partner másik nép (akár posztumusz) megismerése szempontjából tragikus veszteség, de az egész magyar kultúra nivója és jövője okán is. Ugyanis (ez másként nem történhetett meg) a modern magyar történelem a zsidóéval lett összekötve. A primér zsidó ismeret gettóba zárás gesztusa egyúttal a provincialitásba és konvertálhatatlanságba zárásé is. Hiszen ahogy Jacob Taubes könyve egy más helyén mondja: „Az apokaliptika nem krónikát közöl a történelemről, hanem a múltból és a jelenből kiindulva a jövő megtapasztalására tesz kísérletet.”

Mióta, 15 éve már, a politikai akadályok elhárultak a megismerés előtt, a (politika hordalékából összeállt) szellemi gátak annál magasabban emelkedtek újra. Ama reformkorban indult széttartó erőter, ama „végzetes szakadás” mentén, amely a szakadás sebét és konfliktusát soha nem tudta feldolgozni. A holokauszt apokaliptikus élménye ellenére sem. S ezért nincs módja, hogy a jövő megtapasztalására itt Magyarországon tegyen kísérletet.

A szerkesztő makacssága elnyerte jutalmát e felfedezésben. De olcsón nem bizakodhat abban, hogy e kézirat csodája folytán termőre lobbantathja a szintén végzetesen elkésett megismerés folyamatát.⁸ Éppen folyamatos kudarcából kell(ene) erőt merítenie, hogy tovább is a termékeny makacssága útján ma-

⁸ Méir Ávrám Munk *Életem története* című, hasonlóan páratlan és adatgazdag, szintén héberül írt műve (igaz, a kézirat elveszett vagy lappang) sem váltott ki egyetlen kritikát vagy recenziót sem. Noha egy kulturális ikon, Munkácsi Bernát apja írta, s ugyanannak a Munk dinasztiának az alapítója, akinek egyik leszármazottja ma fél Budapestet építi újra Kanadából.

radhasson. Például Komlós Aladár, vagy mint most, Domán Élijáhu-Ernő kéziratának sorsából kell reményt merítenie. Hogy azok szerzőik halála után is fennmaradtak, s bizonyos makacsság nyomán előkerültek. Ugyanakkor azt is meg kell értenie, hogy a felfedezés, a kiadás egy láncszem csupán a folyamatban, s a termőre fordulás nem fog bekövetkezni az ő idejében. Amit elvégezhet, az a felkutatás és nyilvánosságra hozás. Ez az ő, s ideje-nemzedéke feladata – mert ha az ő életében nem kerülnének elő ezek az üzenetek, örökre lesüllyednének az emléktelenség és nyomtalanság fenekére.

Domán Istvánt, rabbit, s még előbb a rendszerváltás előtti *Új Élet*⁹ főszerkesztőjét jól ismertem. (*Baal tsuvaként*, azaz újmegtérőként ott kezdtem publikálni zsidó témákról, s neofita zöldfülűként egyoldalú véleményt alakítottam ki róla is, mint mindenkiről, aki a rendszerrel kollaborált.) Ismertem műveit is¹⁰, amelyeket fontosnak tartottam, de nem kiemelkedőknek. Nem sajnáltam különösebben, hogy a jesivaemlékeit nem nálunk jelentette meg. Ezért nem siettem, hogy elolvassam újabb könyve kéziratát, amely apjáról szólt. Azonban amint belekezdtem, nem tudtam letenni. Olyan ismerettömeget görget, s olyan erővel – amely egy egész más szerzőt is mutat azonkívül, aki a történetet megírta. Most sem tudok másra gondolni, hogy könyve tárgya: az apa szelleme szállta meg, s vezette a tollát. Igaz, ekkor már túl voltam egy-két hasonló publikáción (pl. Jakov Katz önéletrajzi könyvének a *Múlt és Jövő* 1994/3. és 1998/2–3. számában közölt részletein). Domán Élijáhu-Ernő ugyanabban a frankfurti jesivában tanult, ahol a nagy, magyar származású zsidó történész. S túl voltam, a már említett, kiadónk történetében mérdföldkő-publikáción, Ávrám Munk *Életem törté-*

⁹ A MIOK (Magyar Izraeliták Országos Képvisellete), majd a rendszerváltás után a MAZSIHISZ (Magyar Zsidó Hitközségek Szövetsége) kéthetente megjelenő lapja.

¹⁰ A *Babilóniai Talmud*. Válogatta és fordította Domán István. Origo Könyvek, Budapest, 1994

Domán István: *A Talmudiskolák titkai*. Ulpius-ház Könyvkiadó, Budapest, 2001

nete kiadásán is. Ez egy emberöltővel korábban (a történet ott 1800-ban kezdődik), hasonló szociologikum ismeretlen világát rajzolta meg, szintén revelációs nyelvi erővel és ízekkel. A Domán-lelet is ugyanazt bizonyította huszadik századi érvényességgel, amit a Munk-kötet utószóírója, Michael K. Silber (a jeruzsálemi Héber Egyetem történészprofesszora) állapított meg kitűnő utószó-tanulmányában – amely a konkrét bemutatás és kommentár mellett, a ritka zsidó önéletrírások történelmi értékeire koncentrált: „Ez a könyv aláássa a magyar zsidó történelem néhány nagy becsben tartott mítoszát. Ezek közül az egyik, még ma is gyakran hangoztatott elmélet azt állítja, hogy a hagyományos ortodox és modernizáló neológ irányzatok közötti kulturális háborúk megoldásának kulcsát a galíciai és morvaországi, egymással rivalizáló bevándorlók összeütközéseiben kell keresni... Munk önéletrajza korrigálja azt a nézetet is, mely szerint a magyar zsidóság élesen kettéosztott volna szélsőséges magyar asszimilánsokra és környezetüktől elzárkózó ultraortodoxokra. Az ilyen sematikus történelmi elképzelésekben gyakran elvesznek az árnyalatok.”

Miközben előítéletemet korrigálva azonnal lecsaptam a kéziratra, s hozzáálltam a kiadásához és szerkesztéséhez, folyton azon keseregtem, hogy milyen kár, hogy ezt a rendkívüli értékű emlékeztést mégiscsak másodkézből, a fiú közvetítésén keresztül kell közölni. Miért nem az apa írta? Vagy legalább írt volna valamit. Ostromoltam Domán Istvánt, hogy legalább függelékként közöljünk valamit az apja tollából. Ugyanis a neológ rabbik olvasója, kompilátora és kiadójaként, mi sem volt természetesebb számomra, hogy rengeteg publikáció is maradt az apa után, aki egyébként a Scheiber Sándor vezette Rabbiszeminárium Talmud-professzora volt. Azonban Domán István felvilágosított, hogy az apja igazi feladatának a tanítást, a személyi tudás(világ)átadást tekintette. Hiszen a publikációs megnyilvánulás, a médiumok közvetettségén történő kapcsolat- és tudásközvetítés rendszere – szintén a modern és elidegenedett világ jelensége. Akkor még nem tudtuk, hogy milyen kivétel-felfedezés előtt állunk. Nagyon sajnáltam (ezen semmilyen erőszakoskodás nem segített, s ezt most is hiánynak tartom), hogy a közvetett emlékezésben csak néhány szó esik a

holokausztot közvetlenül megelőző időkről, s benne a rabbi vígasztaló szerepéről, a zsidó 1956-ról, s a hatvanas évek fojtott hitközségi életéről – e leginkább hír és nyom nélküli korszakról. Csak sokszoros erőfeszítések után, többszöri menetben sítam ki a fotóanyagot – amelyről meg voltam győződve, hogy valahonnét a sifonérből elő kell kerülniük.

A biográfia – hasonlóképpen megannyi visszaemlékezéshez – a holokauszt éveiben a legélesebb, majd utána elhalványul. Itt bukkantam egy futó említésre arról, hogy az apa Scheiber Sándor kérésére (az ő nagy szelleme volt a szerkesztő-megrendelő) leírta a buchenwaldi élményeit héberül, s azt Scheiber Sándor eljuttatta a jeruzsálemi Jad Vasem Intézetbe, ahol nyoma vészett. Próba szerencse alapon – ha már úgyis itt vagyok – gondoltam, utánanézek. A kéziratot nem találták és nem katalogizálták (?!). De közvetítőm, Gavriel Bar Shaked hallott róla, mert egy ismerősének a kezébe akadt, amikor az itt is szintén ismeretlen ortodox holokauszt-tapasztalatok kutatásával kezdett foglalkozni. Ezek után csak újabb körökre és erőszakosságra volt szükség, hogy a lelet előkerüljön (Bar Shaked mellett a Jad Vasem másik magyar munkatársának, Reuveni Sárának is köszönettel tartozom a felfedezésért, nemkülönben magának az intézetnek, amely engedélyt adott a közzétételre). Értékéről nem volt kétségem – hiszen Élijáhu Dománt és hangját már megismertem a fiú elbeszéléséből.

A könyv megjelenését 2004 augusztusára terveztük, amikor a Zsidó Fesztivál keretében mutattuk volna be – a közvetlen eladás előnyeire is számolva. Ekkor „megzsaroltam” a szerzőt, hogy a könyve addig nem fog megjelenni, míg ezt a szöveget le nem fordítja és függelékként nem közöljük. Hiszen ez adhat csak eredeti hitelt a másodkézi élettörténetnek. Elképzelhető, hogy mekkora volt Domán István öröme, amikor az apja szellemével-hangjával újra találkozott. Boldogan vállalta a késleltetett megjelenést és a fordítást – amit ezen a magyar glóbuszon csak ő tudott megtenni és értelmező kommentárokkal ellátni. (A nyolcvankét éves rabbi, apja utódként a mai Zsidó Egyetemen a Talmud tanára.)

A kész fordítást elolvasva és kegyetlen gyönyörűségétől megrendülve már tudtam, hogy haszid történetek (és a velük rokon

Franz Kafka-novellák) szerkezete és csattanója szerint ez az egész folyamat (a biográfia megírása, a könyvnek a Múlt és Jövőhöz kerülése és a kiadás folyamata) csak azért rendeltetett, hogy ez a szöveg előkerüljön. Ezért gondolom, hogy hitelesen jártam el, hogy a megkerült palackposta üzenetét állítottam a kiadvány élére – és annak kommentárja- és háttereként magát a biográfiát. Ahogy a Talmud lapjain is a főszöveg (a Bibliáé) a kevesebb, s azt terjedelemben sokszorosan meghaladja a kommentár. Kiadásunkban a buchenwaldi apokalipszis a főszöveg – és az életrajz a háttér-kommentár.

E folyamatban apa és fiú munkájának, illetve életének csodálatos egymást kiegészítése valósult meg itt – amelyet lehetetlen nem jelként tekinteni, ahogy Malakiás próféta, „a Tóra pecsétje” mondja: „...mielőtt eljön az Úrnak nagy és félelmetes napja az atyák szívét a fiakhoz fordítja, a fiak szívét pedig az atyákhoz...”

Kőbányai János

Jeruzsálem, 2004. november

TARTALOM

Ráv Élijáhu Domán (Domán Ernő): „...már nincs többé szükség a kakasra a népek között, és így levágják őket bűnbaknak”	5
Domán István: Ráv Élijáhu Domán élete	61
A „makacsság” győzelme (<i>A kiadó utószava</i>)	185

X 21182

...milyen elonyóm származott nekem abból, hogy a Teremtő, áldva legyen a neve, értelmet adott a kakasnak, hogy különbséget tegyen a nappal és éjszaka között? Mi hiányzott volna nekünk, ha a kakasnak nem lett volna ilyen eszbeli képessége? Azonban ma, amikor mindannyian orától megfeszítettak vagyunk; sem zseboránk, sem karoránk, sem falioránk nincs, és az egész határunkon nincs toronyóra, ahítattal mondom ezt az áldást, mert őszinten rá vagyunk utalva a kakasok értelmére.

Abban az órában a kakasok voltak az egyetlen teremtmények az összes teremtmények között, akik a mi elonyúinkra is teljesítettek feladatukat. Rajtuk kívül nem volt senki az egész határban: élőlények, hogy válaszoljanak a kérdésünkre: Hány óra van? A kakas hangja minden reggel elhallatszott a településnek azon telkéig is, amelynek földjén mi aludtunk. Az egyetlen rokonszeny kifejezése volt ez, mely akkor nekünk osztályrészül jutott.

(...) Felébrednek az eddig mélyen alvók és azt mondják: mostantól már nincs többé szükség a kakasra a nepek között, és így levágják őket bűnbaknak. A mi időnkben mintegy hatmilliót” – írja Domán Ernő, azaz Reb Eljahu Domán héber nyelven írt buchenwaldi visszaemlékezésében. Az oly ritka nyelvemléknek is beillő dokumentum a magyar zsidó ortodoxiának egyszerre társadalomtörténeti és irodalmi reprezentációja. Fehér holló-ritka, noha a 20. század elején a közel milliós létszámú magyar zsidóság felét ez a nép tette ki. Ahogyan itt elmondja és lefesti az átélние adatott apokalipszist – a stílusában kétezer év Isten-közelsége és bibliai, talmudi szelleme és műveltsége összegződik, amely benne, e nép képviselőjében, megszakítatlanul folyamatos volt. Kötetünkben két rabbigeneráció élete és munkája harmonikusan egészíti ki egymást: a fiú, a szintén rabbi és Talmud-professzor, Domán István fordította le apja művét, látta el azt magyarázatokkal, s írta meg biográfiáját.

2200 Ft

ISBN 963 9512 06 0

www.multesjova.hu